

2003. 2. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETÓFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

e-mail: terestyeni@izabell.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás BIP

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

MÉDIA

POLITIKAI CENZÚRA A KÖZSZOLGÁLATI TELEVÍZIÓBAN?
A Sajtószabadság Központ és a Független Médiaközpont által szervezett
kerekasztal-beszélgetés 3

Plauschin András: A POLITIKAI HÍRMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI
GYAKORLATA 2002-BEN 17

ÚJ TECHNIKÁK

Polyák Gábor: A DIGITALIZÁCIÓ HATÁSAI A MÉDIASZABÁLYOZÁSRA 39

ORIENTÁCIÓ

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: TÁRGYAK SZIMBOLIKÁJA 55

KITEKINTÉS

Bajomi-Lázár Péter: KÖZMÉDIA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN.
HASZNÁLHATÓ-E AZ AMERIKAI MODELL MAGYARORSZÁGON? 89

MŰHELY

Krekó Péter: POLITIKAI TARTALMÚ E-MAILEK AZ ORSZÁGGYŰLÉSI
VÁLASZTÁSOK IDEJÉN 101

A JEL-KÉP-nek ez a száma
a GFK Hungária Piackutató Intézet
támogatásával jelent meg.

POLITIKAI CENZÚRA A KÖZSZOLGÁLATI TELEVÍZIÓBAN?

A fenti címmel rendezett nyilvános kerekasztal-beszélgetést 2002. október 17-én a Sajtószabadság Központ és a Független Médiaközpont. A meghívott szakemberek a kormányváltás után az MTV-ben történt személyi változásokról, és ennek kapcsán a sajtószabadság magyarországi helyzetével, illetve a közszolgálati médiumok függetlenségével kapcsolatos kérdésekről cserélték ki gondolataikat. A beszélgetésen részt vett Élő Anita újságíró, Horvát János televíziós újságíró és Molnár Péter szólásszabadság-jogász. A vitához hozzászólt Bajomi-Lázár Péter médiakutató, Elekes István újságíró, Szente Péter médiaszakértő és Zöldi László sajtókutató. A beszélgetést Monori Áron médiaelemző vezette.

Monori Áron: Mai kerekasztalunk azért kapta a „Politikai cenzúra a közszolgálati televízióban” címet, mert az MTV-ben a közelmúltban végbement személycserék kapcsán vezető ellenzéki politikus szájából hangzott el ez a mondat, és természetesen kérdőjel nélkül. Az ellenzék szerint a televízióban történt személycserék politikai jellegűek, a kinevezések nem szakmai rátermettség, hanem kizárólag politikai megbízhatóság alapján történnek. Azt mondják, hogy a baloldal anektálta a közmédiát, totális véleménydiktatúrára tör, és direkt politikai cenzúra működik a köztévében. Erre több példát hoznak fel, így az „Éjjeli menedék” című műsor levételét a képernyőről, azt, hogy a köztvév híradója több tüntetésről nem számolt be. Több oldalról bírálatot kapott az előfizetési díj eltörlése is. A volt miniszterelnök annyira súlyosnak ítélte a helyzetet, hogy a köztársasági elnökhöz fordult, vesse be a tekintélyét a sajtószabadság helyreállítása érdekében. Orbán Viktor úgy fogalmazott, hogy: „...a magyar televízióban történt jogsértések veszélybe sodorták a közszolgálati csatorna pártatlan és független működését”. Emellett volt két tüntetés is a sajtószabadság védelmében, egyiket a Jobboldali Ifjúsági Közösség (Jobbik) szervezte, a másikat pedig a polgári körök. A kormánypárti válasz erre az, hogy csupán a közszolgálatosság helyreállítása a cél, és hogy nem most lett pártos a média, hanem az előző négy évben kormánypropaganda folyt, és itt pedig az EBESZ választási megfigyelőinek a jelentését szokták felhozni példának. Azt is elmondják, hogy az előző vezetés alatt tízmilliárdok folytak el, illetve több tízmilliárd forint veszteség termelődött a köztévénél. A nézettségi adatok nagyon alacsonyak, tíz százalék körül mozognak, a reklámpiaci részesedés pedig még ezt sem éri el. A korábbi vezetőket nem rúgták ki, hanem közös meggyezéssel távoztak. Az előfizetési díj nem szűnt meg, csak a költségvetés átvállalta azt a

fogyasztóktól. Ezek a két oldal érvei. Szerintem a személycserék ténye önmagában nem kifogásolható, hiszen a legfőbb problémákban, ami a nézettség és a gazdasági ügyek, az előző vezetés nem tudott igazán előrelépni, ugyanakkor kérdés az, hogy milyen lett a személycserék után a köztévét? Pártos lett vagy pártos maradt, csak ellenkező előjellel, mint korábban? Tényleg van politikai cenzúra a magyar televízióban? S a legfőbb kérdés, hogy milyen lehet az MTV és általában a közszolgáltatóság jövője Magyarországon. Hogyan látják, hogyan látjátok az MTV helyzetét?

Horvát János: Számomra az, hogy van-e vagy nincs cenzúra a magyar televízióban, bármilyen furcsán hangzik, másodlagos ebben a megközelítésben. Amíg az egész televíziós szisztémának a jogi, pénzügyi, politikai környezete ilyen, addig van. Hogy ezt éppen Orbán Viktor és csapata, vagy Medgyessy és csapata gyakorolja, az másodlagos kérdés. Itt a probléma az, hogy a rendszerváltás után tizenkét évvel ezek az éretlen magyar politikai erők továbbra is alkalmatlanok az önkorlátozásra. Következésképpen, ha nincsenek meg azok a keretek, amelyek eleve meggátolják a beavatkozást, akkor a politikusok be fognak avatkozni – lásd az összes mellékelt példát. Mit csináltak Orbánék? A saját embereiket hozták be. Kirúgták a régieket? Kirúgták. Most mi történik? Az új kormány behozza a saját embereit. Ha ugyanezek maradnak a törvényi keretek, ugyanez marad a politikai környezet, a következő győztes párt is ezt fogja csinálni. A másik probléma, amit hozzátennék, általános: a rendszerváltás időszakában a magyar sajtóból egész egyszerűen eltűnt a tulajdonos. 1988–89-ben még az MSZMP pénzelte a rádiót, a tévét. Ezért cserébe orra-szájba lehetett szidni őket. Remek volt. Ilyen a világon nincs. A magántulajdonos ezt nem fogja megengedni, és egy kemény állami tulajdon sem engedi meg. Ennek aztán 1990-től vége lett. A probléma csak az volt, hogy ebben az időszakban, ebben a másfél évben szabadult el a magyar újságíró társadalom nagy részében az, hogy a szabadság azt jelenti, hogy nekem senki ne szóljon bele. Következésképpen napjainkra a szerkesztői felelősség és a cenzúra, vagy a szerkesztői olló vagy nevezd bárminek, és a cenzúra ekvivalens fogalmak lettek a többség számára. Amit én kikérek magamnak. Tehát ha én azt mondom, hogy az „Éjjeli menedék”-et megszüntették – most csak mondok egy példát –, akkor az számomra egy szakmai kérdés is lehetne. Miért politikai kérdés ez? Rossz műsor, professzionálisan nagyon rossz. Ha azt az egy adását betiltották, az persze lehet cenzúra. Ugyanakkor látni kell, hogy megszüntek a szerkesztői felelősségek, ennek következtében bárki kiállhat az utcára és üvöltheti, hogy engem politikailag cenzúráznak. Tehát totálisan össze van zavarva a dolog. Gyakorlatilag én már az elmúlt tíz évben nem hallottam a magyar rádiózásban és televíziózásban, hogy a szerkesztő szakmai indokok alapján mond valamit, és ezt elfogadják. Én már évek óta magán-televíziózásban dolgozom, ahol arról beszélgetünk a szerkesztőségi értekezleteken, hogy a képernyő jobb felső sarkában a felirat hány milliméterre legyen a képernyő szélétől, mert ez fontos. Nem pedig arról, hogy a női vécében szocialista takarító legyen, a férfi vécében pedig Fideszes.

Élő Anita: Abban egyetértünk, hogy valóban működik cenzúra a magyar televízióban, a kiindulópontunk azonban más. Úgy látom, egy öngerjesztő folyamat részesei vagyunk. Mindez az országos földi vételi lehetőséggel rendelkező három magyar csatorna (tehát a Magyar Televízió, az RTL Klub és a TV2) politikai kiegyensúlyozatlanságának következménye. Vagyis annak, hogy a két kereskedelmi csatorna erőteljesen baloldali irányultságú hírműsorokat készít. A magyar televízió pedig mindig kormány színűt. A jobboldal kényte-

len bevenni a köztelevíziót, hogy kormányzása idején tájékoztatási lehetőséghez jusson, ellenzékbe kerülésekor pedig a baloldal visszavág.

Elnézést kérek a hallgatóságtól, nem tudok csak a közszolgálati televízióról beszélni, és nemcsak azért, mert nem az 1960-as években vagyunk, amikor volt egy televíziós csatorna, és ezt néztük órákon át. Megítélésem szerint a közszolgálati televízió függetlenségét vagy kormányfüggőségét nem lehet önmagában nézni. Az előző kormány alatti és a jelenlegi helyzet között – noha a köztvéve egyik esetben sem volt független – alapvető eltérés található: mert akkor a köztvéve és az országos kereskedelmi csatornák hírműsorai eltérő politikai irányultságúak voltak, vagyis a tájékozódás szabadsága megmaradt. Akinek nem tetszett a közszolgálati, átkapcsolt. Ma mindhárom adó kormánypárti hírműsorokat szerkeszt, és nagyon hasonló módszereket követnek. Aminek következtében elveszett a választás szabadsága, a nem baloldali értékrendű médiafogyasztó hírműsor és tájékozódási lehetőség nélkül maradt.

Javaslom, hogy vizsgáljuk meg a politikai befolyás módszereit. Ma a cenzúra fogalmát meglehetősen nehéz definiálni, mert a modern cenzúra cenzor nélkül működik. Nem közvetlenül műsorokat és híreket cenzúráznak, hanem embereket, a többi ennek a következménye. A rendszer önműködővé válik, egy elferdített idézettel: az én cenzorom belülről vezérel. Egy konkrét példát hadd említsek. A Duna Televízió függetlenségét nem kérdőjelezi meg senki, még a baloldali lapok és médiaelemzők is objektívnek ítélték a Duna Televízió hírműsorait a választások alatt. Lapom, a *Heti Válasz* egyik publicistája a Duna tévénél dolgozott, nem politikai jellegű műsorokat, hanem magazinokat szerkesztett. Az MSZP választás elé állította a Duna Televíziót: vagy megválnak ettől az embertől, vagy nem jön anyagi segítség, és ez a televíziós csatorna létét fenyegeti. Így azután elküldték, de a pénz csak nem jött. Ez is a cenzúra egyik formája.

A nyomtatott sajtóban dolgozom, ezért bizonyos szempontból laikusak az elektromos sajtó cenzúrázásával kapcsolatos észrevételeim. A televízió nézők nincsenek olyan könnyű helyzetben, mint a reformkori újságolvasók, akik legalább a fehér foltokból tudhatták, hogy dolgozott a cenzor. Nem könnyű megállapítani egy hírfogyasztónak, mit cenzúráztak ki, és hogyan. A leglátványosabb módja ennek, amikor hírek maradnak ki. Az ember ül az autójában, Budapesten, a Felvonulási térnél elterelik a rendőrök, mert több tízezer tüntetnek a Hősök terén, és a tömeg nem fér el a téren, átlóg a Dózsa György útra is, ezért egy szakaszát le kell zárni. Este pedig hiába keresi a közszolgálati hírműsorokban, ki is tüntetett és miért, egy szót sem szólnak a demonstrációról. Csurkáék augusztus 20-ai tüntetésén több tízezer vettek részt, ennek ellenére egyetlen kereskedelmi csatorna és a közszolgálati televízió egyetlen híradója sem emlékezett meg az eseményről, csak a Duna Televízió számolt be róla. A másik sokkal kisebb, de szintén elhallgatott, a felvezetőben is említett, a Jobbik nevű szervezetnek a sajtószabadságért folytatott tüntetése.

Ma délben néztem a híradót, hátha találok benne friss példát a mai beszélgetéshez. A hírolvasó nő mellett feltűnt Kovács László képe, mellé írva: „Politikai zsarolás?” Ezt követően először Kovács László, majd Bárándy igazságügy-miniszter, azután Kuncze Gábor, végül Medgyessy Péter miniszterelnök elmondta az európai uniós csatlakozás miatt szükséges alkotmánymódosításról folyó vitában vallott nézeteit anélkül, hogy bárkit megszólaltattak volna az ellenzék soraiból. Ha mindkét ellenzéki párt vezetőjét megkérdezték volna, akkor 4:2 lenne az arány, ami még mindig nem nevezhető kiegyensúlyozottnak, de nem szólaltattak meg senkit. Nem is ezt sérelmezem leginkább, hanem azt, hogy magát az alaphelyzetet, az alapkonfliktust nem ismertették. A televízió néző nem tudhatta meg, miből in-

dult ki a vita, mi a konfliktus gyökere a kormánypártok és az ellenzéki pártok között, vagyis teljesen félretájékoztatták.

Mivel lehallgató készülékkel nem rendelkezünk, nem tudom megmondani, működik-e direkt módon cenzúra a híradók szerkesztőségi szobáiban. Ezért próbáltam keresni a politikai cenzúrával kapcsolatos tendenciákat a televízióban. Az első a politikai műsorok nézéséről való leszoktatás, a *politikátlanítás*. Ez leginkább a reggeleken észrevehető. Eltűnt a TV2 reggeli politikai magazinműsora, betettek helyette egy irtózatos Lazac nevű valamit, amiben nincs politika. Eltűnt a magyar televízióból a reggeli politikai háttérmagazin, ami egy jól szerkesztett, izgalmas, talán mérsékelten jobbra elhajló műsor volt, és helyette bekerült a *Napkelte*, ami professzionális műsor, de sokkal erőteljesebb baloldali irányultságú, mint amilyen a másik volt jobbra. A következő tendencia a *bulvárosítás*. A kereskedelmi csatornákon már évek óta bevett módszer, hogy a híradó bulvár jellegű, politika igen kevés van, katasztrófa hírek tolnak be a helyére. Annak ellenére, hogy zajlik az önkormányzati kampány, a közszolgálati híradóban a múlt héten zsinórban hét szerencsétlenségről számoltak be. Egy másik tendencia a *néző kifárasztása*, a politikai háttérműsorok egyre későbbi kezdése, aminek következtében a munkába járó emberek közül egyre többen szorulnak ki a nézőtáborukból.

A kialakult helyzetet aggasztónak találom, mert a konzervatív értékrendű médiafogyasztó számára nem maradt országos, földi sugárzású, közpénzekből fenntartott hírműsor. Nem tanácsolhatjuk azt számukra, amit az újságoknál még lehet, ha tájékozódni akarnak, vegyenek legalább két hírlapot. Kétféle híradót nem tudnak nézni, mert mindegyik ugyanazon az oldalon, ugyanazon a baloldali, jelenleg tehát kormánypárti politikai befolyás alatt áll.

Molnár Péter: A bevezetőben három dologról szeretnék röviden beszélni. Először arról, hogy az Alkotmánybíróság határozatainak – és ezzel összefüggésben persze az Országgyűlésnek – mi a szerepe abban, hogy valóban olyan struktúrában kell léteznie a köztelevízióknak és a közrádióknak, amelyben a független, cenzúrázatlan és befolyásolás nélküli működés szinte lehetetlen vagy egyenesen lehetetlen. Másodszor arról fogok beszélni, hogy a függetlenségnek milyen strukturális feltételei vannak. Végül, az Élő Anita által mondottakhoz kapcsolódva kitérek arra is, hogy ha már a cenzúra szóba jön, akkor a félreértések elkerülése végett, milyen korlátozások azok, amelyek a rádió-televízió törvényből következnek a közmédia és más médiumok esetében is.

Először tehát szeretném fölhívni a figyelmet annak a fontosságára, hogy az Alkotmánybíróság az 1990-es évek folyamán számos határozatban foglalkozott a közmédia alkotmányos működésének a kérdéseivel, a felügyelet, a finanszírozás, illetve a közmédia vezetők kinevezésének és leváltásának kérdésével. A közmédia válságos helyzete nagymértékben az Alkotmánybíróság első, 1992-ben hozott médiadöntéséből adódik. E határozat részletesen kifejtette azt, hogy a közmédia működését olyan garanciális törvényi szabályokkal kell körülbástyázni, amelyek kizárják azt, hogy bármely társadalmi csoportnak meghatározó befolyása legyen ezekre az intézményekre. Az Alkotmánybíróság egyértelművé tette, hogy nem pusztán a kormány meghatározó befolyása alkotmányellenes, hanem az is, hogyha a parlamenti pártok összessége gyakorol meghatározó befolyást, és az is, ha egy gazdasági csoport vagy egy társadalmi csoport – tehát mindezeket a lehetőségeket ki kell zárni. Ez az az alapelv, amit az azóta eltelt egy évtized alatt nem sikerült érvényesíteni, és ebben sajnos az Alkotmánybíróságnak is nagyon nagy a szerepe, persze az Országgyűlésnek is azzal, ahogyan a médiatörvényt megalkotta. Az Alkotmánybíróság az

1992-es határozatában fenntartotta az alkotmányosságát egy 1974-ből származó minisztertanácsi határozatnak, amely szerint a Magyar Televízió és a Magyar Rádió felett a kormány gyakorol felügyeletet. Annak ellenére, hogy a meghatározó befolyást alkotmányellenesnek ítélte az Alkotmánybíróság, mégis azt mondta, hogy amíg az alkotmányos felügyeletről rendelkező törvényt nem alkotja meg az Országgyűlés, addig a kormányfelügyeletet biztosító Kádár-korszakbeli minisztertanácsi határozat hatályban marad. Ez az ellentmondásos döntés – az Alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek minősített, a kormánybefolyást intézményesítő minisztertanácsi határozatnak a felügyelet hiányához képest kisebb rossznak ítéltése –, teljes mértékben szemben állt az ugyanazon határozatban megfogalmazott elvvel. Ez precedenst teremtett abban az értelemben, hogy amikor az elmúlt parlamenti ciklusban az akkori kormánypártok a MIÉP-pel nyilvánvalóan, kimutathatóan összejátszva mindegyik közmédiium felügyeletére csonka kuratóriumi elnökségeket hoztak létre, olyan testületeket – mint tudható –, amelyeknek csak az akkori kormánypártok által jelölt tagjai voltak, akkor az Alkotmánybíróság hasonlóképpen szentesítette ezeket a csonka kuratóriumokat, mint annak idején az 1974-es minisztertanácsi határozatot. Ekkor lényegében úgy ítélte meg az Alkotmánybíróság, hogy a közmédia felügyelet nélküliségéhez képest kisebb rosszat jelentenek a féloldalas kuratóriumi elnökségek. Ezeknek az alkotmánybírósági döntéseknek a következményeit máig nyögik a közmédiiumok. Ráadásul, a médiatörvény bizonyos alapvetően elhibázott rendelkezéseit támadó beadványokról jó pár éve nem dönt az Alkotmánybíróság. A Nyilvánosság Klub már 1997 elején kezdeményezte az általa alkotmányellenesnek tartott médiakuratóriumi szerkezet alkotmányossági felülvizsgálatát, azt kifogásolva, hogy az elnökségekbe minden parlamenti párt legalább egy tagot jelöl, ami nemhogy nem zárja ki, hanem egyenesen intézményesíti az országgyűlési frakciók túlsúlyos szerepét a kuratóriumokban. Az Alkotmánybíróság egész egyszerűen nem dönt erről, nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, most már több mint egy fél évtizede. Tehát egyrészt az Alkotmánybíróság tíz évvel ezelőtt lefektette azt a nagyon helyes alapelvet, hogy a közmédiium akkor közmédiium, ha egyetlen társadalmi csoport meghatározó befolyása sem érvényesül a működésére. Másrészt viszont, szintén az Alkotmánybíróság, mégis fenntartja azt a helyzetet, ami ellentmond a saját maga által megfogalmazott alapelvnek, és részben ennek következtében, részben a kellő többségű politikai akarat hiányában az országgyűlés sem orvosolja ezt a helyzetet. Ez a legalapvetőbb probléma, aminek a megoldása nyilvánvalóan az lenne, hogy mind az Országgyűlésnek, mind az Alkotmánybíróságnak ahhoz a tíz évvel ezelőtt kimondott alkotmányossági elvhez kellene visszatérnie, hogy egyetlen társadalmi csoportnak sem lehet meghatározó befolyása a közmédiára, és ennek megfelelően kellene a törvényt módosítani. Ekkor lenne esély arra – és itt térek rá a második kérdésre, amiről szerettem volna röviden beszélni –, hogy meglegyenek a minimális feltételei a közmédiiumok függetlenségének.

Három ilyen feltételt fogok említeni, nyilván továbbiakat is lehetne még sorolni különféle nézőpontokból közelítve a kérdést, de mondjuk az, hogy ha a közmédia finanszírozásának módja lehetőséget ad a politikai befolyásolásra, az alapvetően megnehezíti a független, cenzúrázatlan működést. Hasonlóan fontos a felügyelet mikéntje, és a vezetők kinevezésére és leváltására vonatkozó eljárás.

A közmédia gazdasági átalakítása, a politikai befolyásoltság következményeképpen is, az utóbbi 12 évben elmaradt, és ezért olyan pénzigénnyel működik a Magyar Televízió, ami eleve kizárja azt, hogy ne legyen politikai kérdés, hogy kapjon pénzt vagy sem. Amikor a médiatörvényen dolgoztunk, akkor többen megpróbáltuk elérni, hogy a törvény bizonyos

összegeket feltétel nélkül biztosítson minden évben a közmédiuumoknak, azon felül viszont költségvetési forrásból semmit, hanem egyéb forrásokból származzon a további, szükséges finanszírozás, ami kizárhatta volna a pénzügyi eszközökkel történő befolyásolás lehetőségét. Ez az elképzelés azonban nem kapott kellő támogatást. A helyzet pedig csak rosszabbodik, a Magyar Televízió gazdasági válsága egyre mélyül.

A közmédia felügyeletével kapcsolatban már utaltam arra, hogy alapp probléma a törvény által létrehozott kuratóriumi struktúra elhibázott volta. A médiakuratóriumok elnökségeibe is úgy kellene jelölni a tagokat, mint ahogyan az az alkotmánybírók esetében történik. Az utóbbiakat egy eseti parlamenti bizottság jelöli, legfeljebb a nagyon bennfentesek tudhatják, hogy melyik nevet melyik párt dobta be, és a megválasztott személyek úgy szerepelnek a nyilvánosság előtt is, meg egyébként is úgy jönnek szóba, mint egy alkotmánybíró, pártcímke nélkül. A kurátorokról viszont a sajtó túlnyomó része, vagy tán az egésze úgy tudósít, hogy a kispap kurátor, az MSZP-s kurátor, és így tovább. A magam részéről mindig az adott párt által jelölt kurátort említek, kifejezve azt, hogy legalábbis elvben, a jelölő párttól függetlenül működő személyről van szó. De mivel a pártok közvetlenül jelölnek, nem véletlen, hogy erre a szóhasználatbeli részletre nagyon kevesen figyelnek, a felügyeleti szerkezet pedig valóban meglehetősen átpolitizált. A kuratórium társadalmi szervezetekből álló része pedig manipulálható, mert eléggé erős és önálló civil szféra hiányában a pártok azt is befolyásolhatják, hogy milyen szervezetek jelentkeznek nagy számban, és ezáltal túlsúlyossá válhat az egyik politikai irányzat által befolyásolt csoport.

A három közmédia vezetőinek függetlenségét eleve lehetetlenné teszi az előbb vázolt rossz felügyeleti szerkezet. A kuratórium elnökségének jelölése alapján a kuratórium választja a részvénytársaságok elnökeit. A vezetőválasztás, illetve a vezető esetleges leváltása sem úgy történik, hogy az lenne a döntő szempont, hogy az illető szakmailag és pénzügyileg valóban közmédiaként működővé tudja-e tenni ezeket az intézményeket. Szóval mindhárom felsorolt tényező tekintetében súlyos, egymást erősítő bajok vannak, a törvény egész szerkezetét újra végig kell gondolni.

Végül szeretnék kitérni arra is, hogy a *Vasárnapi Újság* tartalmára az egyébként jobboldali pártok által jelölt személyek többségi szavazatával működő ORTT mondta ki, hogy rendszeresen és súlyosan sérti a törvénynek a gyűlöletkeltés tilalmára vonatkozó rendelkezéseit. A törvény szerint a közszolgálati műsorszolgáltatóknak különösen tiszteletben kell tartaniuk bármely kisebbség érdekeit, és éppen a különféle kultúrák iránti nyitottságot kell erősíteniük. Tehát ha a rádió vezetése végre-valahára elhatározná, hogy a *Vasárnapi Újság* nem működhet a jelenlegi formájában, akkor minden bizonnyal lennének, akik cenzúrát kiáltanának, de a hatályos törvény ezt a változtatást feltétlenül megköveteli. A törvény ugyanis vitathatatlanul kimondja a gyűlöletkeltés tilalmát. Ez nem pusztán az én véleményem, vagy mások szintén szubjektív véleménye, hanem az ORTT, a mondott összetételű ORTT hangsúlyozott álláspontja és döntése az, hogy a *Vasárnapi Újság* ismételtén, súlyosan sérti a gyűlöletkeltés tilalmára vonatkozó szabályokat.

Élő Anita beszélt a nagy létszámú MIÉP-tüntetésről való tudósítás elmaradásáról. Nem tudom, hogy ott mi hangzott el, de komolyan lehet érvelni amellett az álláspont mellett, hogy egy olyan pártnak, amelynek a vezetője és nem egy tagja rendszeresen rasszista nézeteket hangoztat, nemcsak a közszolgálati televízió vagy rádió, de egyetlen műsorszolgáltató sem adhat szócsövet. A büntető törvénykönyv szerint Magyarországon rendszeresen gyűlölködő, rasszista nézetek is elmondhatók tüntetésen, utcán, vagy az ilyen visszataaszító vélemények közlésétől el nem zárkozó újságokban, de a médiatörvény szerint a rádió-

és a televízióműsorok útján való megszólalás lehetőségét a gyűlöletkeltők nem kaphatják meg. Ezt a szabályozást lehet vitatni, lehet mondjuk markánsan szólásszabadság-párti érveléssel azt mondani, hogy helytelen ez a médiajogi korlátozás, és azt is el kell viselnünk, hogy a gyűlölködők a rádióban és a tévében is elmondhassák a gyűlölködő szövegeiket, és erre is az egyértelmű elutasítás lenne a hathatósabb válasz, nem pedig a korlátozás. Ezen lehet vitatkozni. Számomra a Magyarországon hatályos szabályozás ésszerű kompromisszumnak tűnik. Eszerint amíg a köztereken és a nyomtatott sajtóban megjelenő gyűlölködés nem veszélyeztetet érzelmi sérelem okozásán túlmenően egyéni jogokat, addig nem a büntetőjogi tiltás a legcélravezetőbb válasz a gyűlöletkeltésre. A társadalom, a közvélemény feladata az, hogy a gyűlölködőket kellőképpen a helyükre tegye. A rádiókban és televíziókban azonban, a médiatörvény szerint a gyűlöletbeszéd tiltott. Elképzelhető, hogy hallok olyan érveket, ami miatt elfogadom azt, hogy mégis tudósítani kellett volna a MIÉP-tüntetésről, de a beszélgetés e pontján az az álláspontom, hogy nagyon is védhető az a döntése nemcsak a közszolgálati, hanem a kereskedelmi és a nonprofit műsorszolgáltatóknak is, hogy rasszista nézeteket terjesztő párt tüntetéséről nem tudósítanak.

Élő Anita: Egy rövid reagálás; nem kívánom a MIÉP felé elvinni a vitát. Csak azt szeretném megtudni, módosult-e ezen a ponton a médiatörvény? Mert a kormányváltást megelőzően azt tapasztaltam, hogy a súlyánál jóval nagyobb mértékben számoltak be ezekről a tüntetésekről, hiszen előtte is voltak MIÉP-tüntetések. Talán azért, mert fel lehetett használni a jelenlegi ellenzéki, akkori kormánypártok ellen a demonstrációkat, mondván, szélsőjobboldali veszély van, és a kormánypártok együttműködnek ezekkel a nacionalista szervezetekkel. Tehát változott-e azóta a törvény? Mi az oka annak, hogy augusztus 20-án már nem lehet tudósítani, korábban még igen?

Molnár Péter: Tudtommal nem módosult e ponton a médiatörvény. Szerintem egyszerűen komoly zavarok vannak az alkalmazásában. Én a törvényt értelmezve, egyszerűen normális logika szerint próbáltam végiggondolni az említett kérdést. Arról beszéltem, hogy ha egyszer a törvény tiltja a gyűlölködést, akkor azok a szerkesztők, akik tudják, hogy mi van a törvényben, helyesen döntenek, ha nem biztosítanak hangerősítőt a gyűlölködőknek, mert ezáltal tartják be a törvényt. Az, hogy ki manipulál, félelemből, vagy más indíttatásból, az más lapra tartozó kérdés.

Monori Áron: Azt hiszem abban egyetértünk, hogy ez utóbbi nem feltétlenül cenzúra. Azt azonban mindhárman elmondhatók, hogy valamilyen szinten cenzúra van, nincs függetlenség és nincs pártatlanság a fennálló keretek miatt. Nekem erről az jutott eszembe – és ezt sokan elmondták már –, hogy Magyarországon az a politikai erő, amely megszerzi a közmédiát, elveszti a választásokat. És ez eddig így is volt. Ennek ellenére úgy látszik, hogy a politikusok nem így gondolják, hanem úgy gondolják, hogy uralniuk kell a közmédiát. Mik lehetnek akkor azok a keretek, amelyek – adott esetben a politikusok akaratával szemben is – megeremthetnék a közmédia függetlenségét? És milyen esély van erre?

Horvát János: A magyar politikai elit érdekelt abban, hogy egy mondattal elintézzék azt, hogy rossz a médiatörvény. Most azt kérdezed, hogy a politikusok miért ragaszkodnak ehhez az ügyhöz, ha mindig elvesztik miatta a választásokat. Ez nem így kauzalitás, azt azért tudjuk. Ugyanakkor két dologra remekül alkalmas a közszolgálat. Nemcsak Magyarorszá-

gon, Nyugat-Európában is. Iszonyú jókat lehet lopni belőle. A pénzek átnyomásának eszközeként soha még olyan jó eszközt nem találtak, mint a filmgyártást, majd a televíziózást. A másik, hogy remekül lehet kádereket betenni, és kirúgatni óriási felmondási pénzekkel. Itt nem kis létszámokról van szó. A keretek sajnos arról szólnak, hogy jön az új garnitúra, és berakja a saját embereit, és ehhez az újságírók asszisztálnak. Nota bene: az egész magyar közéletben ez van, jön az új kormány, megy a régi társulat. Zárójelben még hozzátenném azért azt, hogy jellegzetesen magyar ügy, hogy ez ennyire középpontban van. A többi volt szocialista országban ennyire nincs középpontban. Lengyelországban az abortusszal szóra-koztak el ugyanígy. Csehországban vagy Csehszlovákiában az átvilágítási törvénnyel. Talán mert Magyarországon évszázados gyökere van annak, hogy „Kié a nyilvánosság?”

Szente Péter: Érdekes tény, hogy vannak társadalmi kurátorok, akik két-három-négy év óta állandóan társadalmi kurátorok, pedig az ember úgy gondolná, hogy amikor sorsolásos alapon osztják szét ezeket a posztokat, akkor ugyanaz az ember négy éven keresztül nem nyerhetne. De sokan vannak, akik négy éven keresztül állandóan nyernek, és ez azért van, mert van több gyerekesen nevetséges szervezet, amelyek mind beadják a pályázatukat, azután összebeszélnek, és bármelyikük nyeri meg, ugyanazt az egy ember jelölik, aki most már két-három-négy év óta van. Miért lehetséges ez? Azért, mert a médiatörvény igen tisztelt megalkotói semmilyen döntést nem voltak hajlandók meghozni. Ha azt akarták, hogy legyen huszonöt társadalmi kurátor, akkor meg kellett volna határozni, hogy melyik az a huszonöt magyar társadalmi szervezet, amelyik méltó arra, hogy kurátort jelöljön. Mert akkor azt lehetne mondani, hogy az egyházak, amelyeknek szerepük van, a szakszervezetek, amelyeknek szerepük van stb. De akkor meg kellett volna mondani, hogy mely egyházak, mely szakszervezetek, melyik újságíró-szövetség, de erre a médiatörvény megalkotói nem voltak hajlandók. Azt mondták, hogy jó, akkor inkább sorsoljuk ki. Ugyanez történt a többi dologgal. Nem voltak hajlandók megmondani, hogy mit értenek közszolgáltatón, nem voltak hajlandók megmondani, hogy ezt milyen alapon, milyen szervezeti felépítésben kik csinálják, tehát hogy az egész struktúra hogyan nézzen ki. Mindezt tovább tolták, hogy legyen egy kuratórium, amelyik majd valamennyire meghatározza. De a kuratóriumra sem merték rábízni, a kuratórium mozgásterét is úgy behatárolták, hogy se a gazdasági kérdésekbe, se a televízió, se a rádió struktúrájába nem szólhat bele. Lényegében azt mondták, hogy a kuratóriumnak egyetlen igazi feladata van, hogy válasszon egy tévéelnököt vagy egy rádióelnököt, és akkor az elnök, mint egy orientális oligarcha nemcsak a működést fogja ellátni teljesen önkényesen, hanem azt is meg fogja határozni, hogy mi végett működik a televízió és a rádió, milyen célokat tűz ki, mik a funkciói, mit ért közszolgáltatón. Ami a cenzúrát illeti, én most a cenzúra szót egy speciális értelemben fogom természetesen használni, de tragédia, hogy nincsen cenzúra. Ugyanis vegyük azt a kitűnő példát, amit Molnár Péter fölhozott, a *Vasárnapi Újság* példáját. A *Vasárnapi Újság*, mint ahogy az ORTT is megállapította – és az ORTT nem éppen egy bal-liberális vezetésű társaság most –, állandóan egyoldalú, állandóan rasszista stb. Normális esetben, ha működne a közszolgálat, lenne egy olyan belső mechanizmus, amelyik a műsorokat ellenőrzi, amelyik már a második *Vasárnapi Újság* esetében megkongatná a vészharangokat, hogy itt vigyázzunk, itt valami borzasztó nagy baj van, amikor is a rádióelnök természetesen beavatkozna, és cenzorként közbelépne, és azt mondaná, hogy ezt pedig nem. És ha a szerkesztő legközelebb megint valami ilyesmit csinál, akkor repül, és a stáb is repül. De ha már a rádióelnök nem csinálja, ha nincsen ilyen belső mechanizmus, akkor egy normál esetben kellene, hogy legyen egy olyan külső fel-

ügyelet vagy olyan külső monitorozás, ami Angliában is van. A panaszbizottságnak megfelelő szervezet, amelyik ilyen esetben nagyon keményen beavatkozik, és azt mondja, hogy vigyázzunk, mert nagy baj van. És nem lehetne a dolgot folytatni. Az, hogy Magyarországon a *Vasárnapi Újság* most már tizenkét éve ugyanazt tudja sugározni a legkülönbözőbb jobb- és baloldali kormányok és elnökök alatt, ez egy tragédia. Molnár Péter is felsorolta a finanszírozást, a felügyeletet és a vezetők kinevezését, de kihagyta azt, hogy nem csak hogy nem lehet, nem is szabad a függetlenségnek az abszolút garanciáit megteremteni, amíg a pártatlanságnak a mechanizmusait nem rakjuk be. Mert ha állandóan az lesz, hogy kinevezünk egy politikailag motivált vezetést és nincs semmilyen mechanizmus, amely képes garantálni a pártatlan működést, akkor ha a függetlenségnek a pénzügyi és minden egyéb garanciáit sikerül megteremtenünk, még annak a lehetőségét is megszüntetjük, hogy legalább kormányváltáskor cserélődjék a vezetés. Jelenleg ez van a rádiónál. Pontosan ez a helyzet, mert itt van egy, a csonka kuratórium által kinevezett rádióelnök. Amikor a *Vasárnapi Újság*ot több kuratóriumi, mind elnökségi, mind nagykuratóriumi ülésen szóba hoztam, egyszerűen nem volt hajlandó a kérdésekre reagálni. És a kuratórium elnöke ebben igen tevékenyen segítette. Minden alkalommal azt mondta, hogy most ez nincs a napirenden, úgyhogy erről most nem lehet beszélni. Ugyanakkor nem volt hajlandó napirendre tűzni, és lévén, hogy még mindig 5:4-es jobboldali többség van a kuratórium elnökségében, minden alkalommal leszavazták, hogy napirendre tűzzük a *Vasárnapi Újság* kérdését. Akkor is, amikor az ORTT meghozta az említett határozatot. Teljesen egyetértek azzal, hogy minden kormány igyekezett az előző kormány embereit kirúgni – amiben teljesen igaza volt, mert nem egy pártatlan, szakmai alapon működő vezetést, hanem egy pártos, elfogult vezetést rúgott ki –, a probléma az volt általában, hogy a saját embereit rakta be helyettük. Tehát megteremtette ugyanannak a fordulatnak a feltételeit a következő kormányváltáskor. De azért nem lehet összekeverni azokat az irracionális, pusztán emocionális alapon működő programokat sem, mint *A Hét* volt, mint a *Vasárnapi Újság* most, azokkal a műsorokkal, amelyek, mondjuk, most esetleg a másik oldal felé húznak valamelyest. Nagyságrendbeli különbség van bármi között, amit a magyar televízió ma elfogultságban produkál, és aközött, amit *A Hét* minden heti rendszerességgel tett, vagy amit a *Vasárnapi Újság* a mai napig produkál.

Élő Anita: Nagyon nehéz tárgyilagos véleményt alkotni, mert mindez annak a torzulásnak a következménye, hogy a kereskedelmi csatornák öt évvel ezelőtti indulásával a kiegyensúlyozott közszolgálat megteremtése végkép illúzióvá vált. Három országos földi sugárzású csatorna van, ezek megoszlása – a kormány színétől függően – 2:1 vagy 3:0 a baloldal, a bal-liberális oldal javára. Mérlegelhetjük, vajon *A Hét* most elfogultabb-e mint a kormányváltás előtt, de ez nem vezet sehova. Mert nem lehet figyelmen kívül hagyni a másik két csatornát, amely most is, és a választások előtt is ugyanolyan elfogult a jelenlegi kormány-pártok irányában.

Zöldi László: Vajon mivel magyarázható, hogy a magyar televízió ilyen kitüntetett szerepet tölt be a közbeszédben? A magyar televízió ürügyén nagyon sokat el lehet mondani a közbeszédben a politikai szembenállásról. A kérdés számomra inkább az, hogy ebben a helyzetben mit csinál az újságíró társadalom. Május 1-jén kíváncsiságból kimentem a Városligetbe, mert a Magyar Szocialista Pártnak volt ott egy ilyen összejövedele. Azt vettem észre, hogy az emelvény körül köröznak a volt magyar televíziósok. Tizenkilenc ilyen munkatársát számoltam össze, aki ott föl s alá járkált, hátha találkozik egy politikussal, és hátha

vissza tudja könyörögni magát a Magyar Televízióba. Később a hírekben találok ugyan ezekkel az emberekkel. Kinevezték őket ennek, annak, amannak, nyilván volt ebben valami karitatív akció is. Jelentős részük azonban politikai kinevezettnek számít, és eléggé furcsa az a folyamat, hogy négyévenként a leváltott végrehajtó hatalom bizalmi emberei végkielégítéssel távoznak, az új végrehajtó hatalom helyükre hozza a saját bizalmi embereit. Aztán megbukik a következő végrehajtó hatalom is, jön az újabb, és visszahozzák azokat, akik négy évvel azelőtt végkielégítéssel távoztak. Tétélezzük föl – ez is benne van a pakliban –, hogy 2006-ban megint változik a végrehajtó hatalom. Akkor ez azt jelenti, hogy a most végkielégítéssel távozottak visszakérülnek a bizalmi pozíciókba. Az egészben az az elgondolkoztató, hogy miközben a televízióra a politikai hatalom által évente szánt harmincmilliárd forintból pénzelik a politikai műsorokat, nem jut kultúrára, vallási műsorra, kisebbségi műsorra, oktatási műsorra. Tehát a dolog lényege az, hogy a bizalmi emberek állandóan váltakoznak, és az új bizalmi emberek azért vannak ott, hogy legyen pénz a közszolgálati műsorok közül a politikai tájékoztató műsorokra. Egyre több jel utal arra, hogy ez a struktúra nem változik. Ez azt jelenti, hogy jelenleg a Szabadság téren van egy szellemi romhalmaz, és ebben a szellemi romhalmazban olyan emberek dolgoznak, akik a politika segédletével négy évig gyakorolják foglalkozásukat, aztán négy évre eltűnnek valahova, és négy év múlva újra visszakérülnek. Lehet, hogy most egy kicsit karikíroztam, de ez nem egy olyan helyzet, amibe érdemes volna belenyugodni. Mindenesetre úgy áll a helyzet, mintha ez volna a realitás. Lehet, hogy azok az újságíró kollégák gondolkoznak reálisan, akik vállalják azt, hogy négy évig dolgoznak vezetőként vagy középvezetőként a Magyar Televízióban, és vállalják azt is, hogy a következő négy évben nem lesz munkájuk, nem gyakorolják a hivatásukat. Gondoljuk végig, hogy mit jelent egy újságíró számára az, hogy négy évig dolgozik, aztán négy évig nem dolgozik. Ez nem egyszerűen pénzkérdés. Én ismerem olyan televíziós vezetőket, akik huszonvalahány-millió forint végkielégítést kaptak, ebből felújította a lakását, megvette a szomszédos kis lakást a gyerekeinek, vett egy új autót, de nem tudta helyrehozni az életét, mert azóta is derékba tört a szakmai karrierje és nem tért magához. Ez egy nagyon fontos kérdés az egyének szempontjából is, és ha körülnézek, akkor azt látom, hogy több tucat politikai újságíró a szakma peremére került azért, mert a legutóbbi tizenkét évben bizalmi funkciót vállalt a Magyar Televízióban.

Horvát János: Két dologra hadd reagáljak, ami itt elhangzott. Nekem ez egy régi elméletem, hogy a magyar politikai közbeszédnek, a „politikuskok” kifejezésnek a legegyszerűbb metaforája maga a televízió, ezen keresztül mindent el lehet mondani. A másik. Én nem hallomásból, én konkrétan tudom, hogy az elmúlt rezsimben is voltak olyan vezetői a televízióknak (és van ilyen most is), akik azt mondták: most keresek minden hónapban nyolcszáz ezer-egymillió forintot. Hol keresek én meg ennyit? Ez harmincmilliárdos tétel volt. Még egy érdekes adatot elmondanék. Jelen pillanatban a Magyar Televízió úgy kerül 15 milliárdba egy évben, hogy nem csinál egy perc műsort sem. Tehát ez a tizenötmilliárd forint a bérekre, a tartozásokra, a villanyra megy el. A műsorkészítésre nincs pénz, ezért sok a politikai műsor, mert az a legolcsóbb. A valódi közszolgálat nem ez. A közszolgálat a gyerekműsor.

Elekes István: A MIÉP tüntetésre szeretnék visszatérni, hogy egyáltalán nem volt szó a hírekben arról, hogy tízezer ember volt az utcán, tehát ezt nevezzük cenzúrának, illetve a másik álláspont az volt, hogy ez így helyes. Én így értettem az előző vitát. Véleményem szerint

egy ilyen eseményről, mint tényről a média igenis kell hogy szóljon a hírműsoraiban. A következő kérdés az, hogy hogyan. Az újságírónak, a hírszerkesztőnek a feladata, hogy erről úgy számoljon be, hogy ez ne bántson senkit. De a tényről, hogy ott összegyűlt tíz- vagy tízezer ember, bármilyen okból, erről igenis kellene tájékoztatni a népet.

Molnár Péter: Ez feltehetően olyan szakmai kérdés, amit valószínűleg alaposan át kell gondolni: azt, hogy mit lehet megmutatni, ha meg lehet és meg kell mutatni egy ilyen eseményből. Érdemes tanulmányozni például a BBC ilyen esetekben követett gyakorlatát.

Elekes István: A BBC-ben biztos, hogy bementek volna. Mert ez tény. Tízezer ember volt az utcán. Az, hogy én ezt hogyan adom el, milyen mártással öntöm le, az már a szerkesztőnek és az újságírónak a felelőssége. De a BBC biztos, hogy beszámolt volna róla.

Molnár Péter: Elképzelhető az a megoldás, hogy olyan beszámolóval lehet egy ilyen eseményről tudósítani, ami semmiféle gyűlölködő szöveget, képet, szimbólumot nem közvetít, csak az eseményről tájékoztat, és azt a demokrácia alapértékeinek megfelelően kommentálja.

Elekes István: Nem kell kommentálni. Ez a baj. Az egész magyar médiának ez a baja, hogy mindent kommentál.

Molnár Péter: Most nem az egész magyar médiáról és nem általában tudósításról van szó, hanem arról, hogy a közmédia által védendő és képviselendő demokratikus értékekkel, emberi méltósággal szemben álló rasszista szervezetnek a demonstrációjáról hogyan tudósít a közmédia. Erre mondom én azt, hogy ha tudósít róla – és lehet, hogy igaza van, hogy valamilyen módon hírt kell adni egy ilyen eseményről –, akkor a közmédiának megfelelő kommentárral minden egyes alkalommal helyére kell tennie a rasszista gyűlölködést, hogy véletlenül se legyen olyan néző, aki esetleg a közmédiában hallottak-látottak alapján elkezd azt gondolni, hogy elfogadható nézet, amit a MIÉP képvisel.

Élő Anita: Azt javaslom, hogy nézzék meg a Duna tévének az aznapi tudósítását. Tökéletesen megoldotta. Semmiféle gyűlöletkeltés nem volt benne, láttatta, mennyi ember volt ott, röviden megnevezte a tüntetés célját. Mégsem hagyott ki egy olyan eseményt, amin ott volt több tízezer ember.

Bajomi-Lázár Péter: A vitának arra a pontjára szeretnék visszatérni, hogy miért gyakorolnak a politikusok nyomást általában a médiára és különösen a köztévére, és hogyan lehetne ennek a nyomásnak elejét venni, hogyan lehetne a média függetlenségét biztosítani. Az elmondottakból az a magyarázat látszott kikristályosodni, hogy a médiatörvény rossz, és ez a bajoknak az okozója. Nekem az a gyanúm, hogy itt a médiatörvény nem az oka valaminek, hanem a következménye. A kérdés igazából az, hogy miért akarják a politikusok, hogy a média propagandát fejtessen ki mellettük. Valószínűleg azért, mert úgy gondolják, nem elégé legitimek, nincs meg a kellő támogatottságuk. A médiatörvény ezt a fajta osztozkodást, nyomásgyakorlást próbálta meg intézményesíteni. Ha viszont ez így van, és a problémák valójában nem a törvényben (az intézményekben, az ORTT-ben) gyökereznek, hanem az új

politikai elit gyenge legitimitásában, akkor tartok tőle, hogy nem is lehet egy egyszerű médiatörvény-reformmal (egy új intézményrendszerrel, egy másképpen delegált tagokból álló kuratóriummal stb.) csak úgy, egyik napról a másikra megoldani őket.

Horvát János: Nagyjából nekem is az a véleményem. Ez egy régi vita Szente Péterrel, hogy Anglia, gyep, 400 éve öntözik stb. A probléma ott van, hogy ez nem gyep, hanem televízió. És mint televízió a mindennapi érdeklődések középpontjában áll. Egy portugál szakemberrel beszélgettem egyszer erről – ott ugyanolyan rossz a köztvé, mint nálunk –, és azt mondta, hogy volt egy angol ember, aki mondta neki, hogy majd a BBC-kódex megoldja a problémákat. És akkor a portugál azt válaszolta: maga nekem ne kódexeket küldjön, hanem angolokat. És énnekem fixa ideám, hogy a magyar médiatörvény működjön Angliában. Kis problémákkal, de azért elműködgetne. A kuratóriumok jól szavazgatnának stb. Az alapproblémát én ugyanis abban látom, hogy egy jól működő közszolgálati televízió fölé a konszenzusos demokrácia a parlamentben és egyéb helyen egy ernyőt ad. Magyarországon a köztelevíziótól várják azt, hogy ez az ernyő legyen valahogy a demokrácia felett. Én is azt hiszem, hogy ezen a ponton valóban nincs továbblépés, mert hiszen az új törvényt is csak egy politikai konszenzus és politikai kultúra tudja létrehozni. Úgy látszik, ez inkább demokráciafüggő, mint törvényfüggő.

Molnár Péter: Az, hogy a pártok a saját bizonytalanságuk miatt próbálják a médiát befolyásolni, valószínűleg jelentős részben igaz. Én persze volt SZDSZ-képviselőként – korábban volt Fidesz-képviselőként –, nem akarom azt mondani, hogy az SZDSZ viszonya a sajtóhoz tökéletes lenne, és semmiféle frusztráció és abból fakadó rossz reakciók nem voltak tapasztalhatók, illetve ma sem fordulnak elő az SZDSZ részéről. De az 1995 végén született médiatörvény 1994 kora őszi, szakértő bizottság által megfogalmazott tervezetének az eltorzítása mutatja, hogy egyedül az SZDSZ állt úgy hozzá a rádió-tévé törvény szövegezéséhez, hogy el akarta engedni a közmédiát és a többi médiaintézményeket, abban az értelemben, hogy nem olyan szisztémát akart, amelyben az SZDSZ is és a többi párt is valamilyen módon biztosítani tudja, hogy legalább egy embere ott legyen a médiatestületekben, így kézben tartva az intézményeket. Az összes többi pártban úgy gondolták – ebben az MSZP és valamennyi jobboldali párt egy húron pendült –, hogy ilyen kontrollra szükség van. Ez az ellenőrzés testesült meg a közvetlen pártjelöltekből összeálló ORTT-ben, illetve médiakuratóriumi elnökségekben. Azért tartom fontosnak ezt hangsúlyozni, mert szerintem elengedhetetlen differenciáltan értékelni a különböző pártok szerepét. Nem azért, hogy itt az SZDSZ-t reklámozzam, hanem egyszerűen azért, mert látni kell, hogy a sajtóhoz való viszonyból fakad a pártok jó részének az alapvetően elhibázott hozzáállása a médiaszabályozáshoz. Egészen egyszerűen bizalmatlanok a sajtóval szemben, azt gondolják, hogy biztosítani kell maguknak a kontroll lehetőségét. A médiatörvény megalkotása idején a jobboldal és az MSZP egy része, illetve Horn Gyula is, feltehetően részben osztotta azt a nézetet, hogy valamiféle liberális túlsúly uralkodik a médiában. Ez is szerepet játszott abban, hogy szükségesnek találták, hogy a törvény kellő ellenőrzési lehetőséget biztosítson a parlamenti pártok részére. A liberális médiahatalommal kapcsolatos tévhit része lehetett az is, hogy az SZDSZ azért nem akarta az említett kontrollt, mert eleve uralta a médiát. Ezzel szemben az SZDSZ egyszerűen képes legalább viszonylag normális, nem túlságosan paranoiás, nem jellemzően frusztrált viszonyban lenni a médiával. Igaz, hogy amikor a sajtó az SZDSZ-t mint kormánypártot bírálta a kilencvenes évek közepén, akkor meglepve tapaszt-

taltam, hogy akkori SZDSZ-es politikustársaim egy része olyan sértetten reagált a megjelent kritikákra, ahogyan azt korábban nem gondoltam volna. De más pártoknál szerintem erősebb ez a rossz reakció, és a frusztrációt csak erősíti az az elmélet, hogy nem véletlenül érik őket heves bírálatok, hanem azért, mert liberális túlhatalom van a médiában, amit a jobboldalon általában baloldali-liberális befolyásként emlegetnek. Ez az alaptalan rögeszme eleve lehetetlenné teszi a sajtó független, kritikai szerepének felismerését, tiszteletben tartását és értékelését.

Szente Péter: Úgy érzem, reagálnom kell arra, hogy ne a BBC etikai kódexét küldjék, hanem angolokat küldjenek. A BBC nem attól jó, hogy angolok csinálják. A lényeg az, hogy a BBC munkatársait kiképzik a pártatlan újságírás fortélyaira, hogy a BBC kialakított egy nagyon alaposan végiggondolt szabályzatot arra nézve, hogy milyen helyzetekben mi az elfogadható viselkedés. Ez a szabályzat egyébként nem kötelező, nem előírás, lehet mást is csinálni, csak azt meg kell tudni védeni. Tehát ha valaki meg tudja védeni, hogy miért csinál mást, mint ami a kódexben van, akkor teljesen rendben van, hogy mást csinál. Megvan tehát a kódex, megvan a képzés, megvan az ellenőrzés, és ez a hármas működik. Ráadásul van egy külső ellenőrzés is, ami biztosítja, hogy bizonyos dolgok lehetlenné válnak. Többszörös garanciák működnek, hogy újságírók megfelelő szakmaisággal műveljék a pártatlan újságírást. Nem látom, hogy Magyarországon ugyanezt, ha nehezen is, ne lehetne idővel, lassan kiépíteni. A kérdés az, hogy eljöhét-e egy olyan pont, amikor megvan a politikai akarat arra, hogy egy ilyen szisztémát, egy olyan médiatörvényt csináljanak, ami ezt kötelezővé teszi, és beépíti a rendszerbe – akár a finanszírozásnak az ellentételezéseként. Tehát a finanszírozási garanciákhoz ezeknek a pártatlansági garanciáknak, mechanizmusoknak a létezése is kellene. Itt aztán a kérdés tényleg az, hogy mikor lesz egy olyan politikai erő, amelyik ezt meg akarja valósítani, és képes ehhez megfelelő konszenzust teremteni. De azt hiszem, hogy ebben a pillanatban ezt a vitát nem érdemes megnyitni.

(A beszélgetést hangfelvételtől Bankó Ágnes jegyezte le.)

Plauschin András

A POLITIKAI HÍRMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA 2002-BEN

A hírműsorok a műsorfolyamon belül jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Alapfunkciójuk, hogy az emberek számára folyamatosan biztosítsák mind a világ, mind a magyarországi társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet történéseiben való eligazodáshoz szükséges információkat. Elvárás velük szemben, hogy mutassák be, tegyék megítélhetővé a legfontosabb eseményeket, a társadalom számára lényeges ügyeket, problémákat és az ezekkel kapcsolatos különféle álláspontokat. A hírműsorokkal (híradók, hírek, riportok stb.) szemben támasztott követelmények a műsorfolyam egészében elfoglalt helyhez, a műsor tényközlő jellegéhez, a műsor által megvalósított szelekcióhoz és végül a műsor formai jegyeihez köthetők.¹ Köztudott, hogy a hírműsorok nemcsak egyszerűen megjelenítik a tényeket, hanem előzetesen különféle szempontok alapján szelektálnak is az információk között. Azaz nem minden eseményből lesz hír, a közszereplők, közügyek nem mindegyike kap lehetőséget a médián keresztüli megjelenésre. E téren követelményként fogalmazható meg, hogy a műsorok ne lényegtelen és érdektelen témákkal foglalkozzanak, hanem olyan történéseket, véleményeket és olyan szereplőket tárjanak a közönség elé, amelyek fontosak, közérdeklődésre tartanak számot. Szintén elvárás, hogy a műsorokban, amennyiben egy konkrét témában, egy bizonyos területen többféle nézet és vélemény létezik, azok súlyuknak megfelelő helyet kaphassanak. A kiegyensúlyozottsággal kapcsolatban az a legfontosabb kérdés, hogy az egymással szemben álló politikai-társadalmi szereplők médiamegjelenésében, melyek a médiabeli előfordulásoknak azok a gyakoriságban, hosszúságban és egyéb mutatókban mért arányai, amelyeket „fair”-nek lehet minősíteni. A média ügyeiben döntéseket hozók, de a közönség is azt várja el, hogy az elemzők állapítsák meg a műsorfolyam egészéről, vagy annak egyes elemeiről, hogy azok megfelelő-e a kiegyensúlyozottság kritériumának. Az e célból végzett elemzések oly módon történnek, hogy a Műsorfigyelő és -elemző Igazgatóság munkatársai operacionalizálják a törvény előírásait, azaz technikai terminusokra és eljárásokra fordítják le azokat a fogalmakat, amelyeket a törvény meghatároz. Ezt követően e terminusokkal és eljárásokkal méréseket végeznek a műsorokon. Ennek szokásos mérési módja az, hogy az elemzők megszámozzák a híradókban és az egyéb politikai tájékoztató műsorokban az egyes politi-

¹ Terestyéni Tamás: A közszolgálatosság követelményeinek értelmezése, különös tekintettel a média-törvény előírásaira, *Jel-Kép* 1998/1.

kai pártokat képviselő szereplők különféle módon történő megjelenéseinek gyakoriságát (a szereplők verbális – műsorvezetői – említéseinek számát, vizuális megjelenéseinek gyakoriságát és hosszát, saját hangon történő megjelenéseinek gyakoriságát és hosszát, a vizuális megjelenítés mikéntjét stb.), és az esetszámokból nyert statisztikával jellemzik a vizsgált műsorokat. Az ilyen jellegű, tartalomelemzésnek nevezett eljárások objektivitását az biztosítja, hogy a műsorokban olyan elemek gyakoriságát számolják, amelyeknek azonosítása nem szubjektív megítélésen, hanem egyszerű, előzetes definíciók alapján, mintegy automatikusan történik. A műsoroknak a kiegyensúlyozottság szempontjából végzett vizsgálata tehát olyan statisztikát eredményez, amely a műsorok tartalmát mennyiségileg jellemzi. A vizsgálatok metodikájának alapelemei megegyeznek a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott eljárásokkal. Megjegyezzük, hogy kvantitatív tartalomelemzések segítségével a francia CSA folyamatosan, a BBC pedig esetenként vizsgálja az elektronikus hírszolgáltatás kiegyensúlyozottságának teljesülését. Látni kell azonban, hogy ezek a statisztikák önmagukban még nem sokat mondanak a kiegyensúlyozottság érvényesüléséről. A pártok médiaszerepléseit tekintve, aligha létezik olyan politikai erő, amely ne kevesellné saját, és ne sokallná a konkurens erő médiahasználatát. Fel kell hívni arra is a figyelmet, hogy a Média-törvény önmagában nem tudja megoldani a kiegyensúlyozottság érvényesítésének ügyét. Ennek legfőbb oka, hogy a törvény meghatározásai többnyire elvont fogalmakat tartalmaznak, és nem nyújtanak eligazítást azokról a mértékekről, határértékekről, amelyekhez képest a műsorok nyers tényeit a kiegyensúlyozottság szempontjából minősíteni lehetne. Így jelentésünk sem foglal állást a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, csupán az elsődleges adatokat foglalja keretbe.

Az alábbiakban elsősorban arra keressük a választ, hogy az aktuális műsorokban milyen arányok, milyen médiahasználat jellemezte a hazai politikai életet, mely ügyekre és témákra fókuszáltak a szerkesztők, és mindezek bemutatása milyen módon történt 2002-ben, illetve az elmúlt három évben.

A HÍRMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA

Ahavonta, pannelszerűen ismétlődő kvantitatív tartalomelemzések az elmúlt években az M1/MTV déli és esti, a Duna Televízió, az RTL Klub esti híradóra, a TV2 Tények és Jó estét, Magyarország! című műsorára, a Magyar ATV esti híradóra, valamint a Kossuth Rádió Reggeli Krónika című hírműsorának 6.00-tól 7.00-ig terjedő részére, a Déli és Esti Krónikára, illetve a Danubius és Sláger Rádió reggeli hírösszefoglalóira terjedtek ki. Ez 2002-ben 1332 órányi híryanag feldolgozását takarta, amely több mint 67 ezer műsor-egység és közel 79 ezer hazai szereplő regisztrálását és elemzését jelentette. Vizsgálatunk kizárólag azokat a megjelenéseket vette figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor élőszóban nyilatkoztak.

A híryanag vizsgálata során a következő fontosabb alapkategóriákat különböztettük meg:

- hírek: a tájékoztatási folyamatnak azok a formálisan is elkülönülő elemei, amelyek a téma, a szereplők, illetve a helyszín szempontjából zárt egységet alkotnak,
- események: azok a történések, amelyek a világban végbemennek, amelyeket a média hírként prezentál,

- szereplők: azok a személyek vagy intézmények, akik/amelyek az események előidézőiként és aktív résztvevőiként tűntek fel a híregységekben,
- témák: azok az ügyek, amelyek körül az események forogtak, és amelyekkel kapcsolatban a szereplők véleményüket ismertették.

A hírműsorok feldolgozása során vizsgáltuk, hogy a műsorokban hírként prezentált események milyen színterekhez és társadalmi intézményekhez kötődtek; a különböző típusú eseményekre a híregységek számát és hosszát tekintve milyen mértékű figyelem irányult; mely intézmények, illetve mely intézményeket reprezentáló személyek jelentek meg, mint az események generálói; milyen mértékű médiafigyelem irányult rájuk, és a megjelenítésükben mutatkoztak-e elfogultságok; milyen témák, milyen publikus ügyek szerepeltek a híradók napirendjén; milyen társadalmi sikerek, konfliktusok artikulálódtak a hírekben.

GEOPOLITIKAI HELYSZÍNEK

Hasonlóan az előző évek tendenciájához, 2002-ben is elsősorban hazai vonatkozású történéseket (71%) tártak a nézők és hallgatók elé a televíziós és rádiós hírműsorok, azaz vagy a szereplőjük volt magyar állampolgár, vagy az esemény helyszíne volt hazánk. Tisztán külföldi vonatkozású eseményekről (külföldi helyszín és külföldi szereplő) a hírek közel harmada szólt (28%), míg a határon túl élő magyarokkal a műsoregységek 1 százaléka foglalkozott.

Bár a részletes elemzés csakis azokra a tudósításokra terjedt ki, amelyeknek volt valamilyen magyar vonatkozásuk, a médiumok hírvilágának teljesebb feltérképezése céljából megvizsgáltuk, hogy a hírekben mely országokra, illetve geopolitikai régiókra irányult a figyelem. Mint ez várható volt, a hírosszefoglalók kitüntetett figyelemben részesítették a válsággócokat, 2002-ben elsősorban – a terrortámadás miatt – Izraelt és az arab államokat (6%), továbbá Ázsia országait (2,4%). Utóbbi régió magasabb prezentációjának egyik oka az Afganisztán ellen indított amerikai támadásról szóló híradások gyakori előfordulása volt. Az Amerikai Egyesült Államok egyrészt nagyhatalmi szerepe miatt fordult elő a hírműsorokban (4,4%), másrészt pedig a vizsgált források a szenzációkról, érdekességekről tudósító híreket is előszeretettel veszik át az amerikai műsorszolgáltatóktól. A szomszédos országok közül Jugoszláviát, Romániát és Szlovákiát övezte kiemelt érdeklődés, aminek egyik oka a határon túli magyarok helyzetének gyakori előfordulása volt a kedvezménytörvénnyel kapcsolatban. Ezt mutatja az is, hogy a szomszédos országok leggyakrabban a Duna Televízió Híradójában szerepeltek a hírműsorokban, amely – a többi adóhoz képest – kiemelten foglalkozott a környező országok magyar kisebbségének helyzetével. A Magyarországon történt események prezentációja az előző évhez képest átlagosan több mint két százalékkal emelkedett (64,7% vs. 66,8%). A külföldi hírek tavaly még nyolctizede Európáról szólt, ez az arány idén már csak 44 százalék volt, míg az összes többi kontinens együttesen – az előző évben regisztrált 15 százalékhoz képest – 56 százalékot ért el. Más kontinensek történései közül a legnagyobb arányban az izraeli események kaptak nagy médiafigyelmet. A tisztán külföldi hírek közel ötven százaléka szólt külpolitikai eseményekről, míg a másik fele külföldi tragédiákról, szenzációkról tudósított. A határon kívüli magyarok helyzetével főként a közszolgálati adók hírműsorai foglalkoztak, de ezek közül is

kiemelkedett a Duna TV Híradója, ahol ezeknek a tudósításoknak az aránya a külföldi be-számolókon belül elérte a 22%-ot.

Az elmúlt esztendőben négy műsor szerkesztési gyakorlata különbözött leginkább a többi hírműsorétól. A Duna TV Híradójában, a Déli Krónikában, a Tényekben és az RTL Klub Híradójában az átlagnál kevesebb híradást szenteltek a magyarországi történéseknek (60,3 és 63,1 százalék között). A Kossuth Rádió déli hírműsora jóval az átlag felett számolt be az Izraelben és az arab államokban történt fejleményekről (9,3%), de a Danubius Rádió is alig maradt el ettől az aránytól (9%). Az amerikai események prezentációja az RTL Klub Híradójában kapott nagyobb hangsúlyt (8,6%). A Duna TV hírműsorában a romániai események bemutatása tért el jelentős mértékben az átlagostól (6,9%).

A továbbiakban csak a magyarországi vonatkozású hírekkel foglalkoztunk (69%). A hazai események földrajzi kötődésének megállapításánál alapelv volt, hogy csak azokat a helyszíneket (egy vagy több helyszínt) regisztráltuk, amelyeket a híradások konkrétan megneveztek, azokat viszont nem, amelyeknél ugyan a helyszín nyilvánvaló volt a kontextusból – például az országgyűlés esetében Budapest –, de külön nem nevezték meg. Hasonlóképpen nem regisztráltuk a helyszín vonatkozásában azokat a híregységeket, amelyek nem informáltak a színterről, és az nem is volt kikövetkeztethető a szövegből (például több alkalommal is előfordultak olyan híradások nyilatkozatokról, amelyek elvileg többféle helyszínen is elhangozhattak), illetve a helyszínek nem volt relevanciája (például, mert az ország egésze érintve volt). A tudósítások harmadában (34%) nem hangzott el tényszerű helymeghatározás, és a hírek 6 százalékában a helyszín Magyarországon kívülre esett.

1. táblázat

A magyar vonatkozású hírek földrajzi kötődése (százalék)

	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Régió
M1 Híradó esti kiadás	69	6	4	5	7
M1 Híradó déli kiadás	61	9	4	5	0
Duna TV Híradó	21	4	6	3	3
Reggeli Krónika	56	4	6	3	6
Déli Krónika	18	4	4	2	4
Esti Krónika	18	6	6	4	3
Tények	33	7	8	16	2
RTL Klub	24	8	7	9	5
Danubius Rádió	19	4	7	6	2
Sláger Rádió	37	8	10	7	10
Jó estét, Magyarország!	24	6	6	4	4
ATV Híradó	43	2	3	1	3
<i>Átlag:</i>	35	5	6	6	5

A vizsgált hírek a történések több mint harmadában explicit módon Budapestet jelölték meg az esemény helyszíneként (35%) (1. táblázat). A városok és a községek azonos arányban szerepeltek (6-6%). A megyeszékhelyek a helyszínek 5 százalékát adták. Az ada-

tok a híryanag erős Budapest-centrikusságát tükrözik, amit azonban aligha lenne indokolt a kommunikátorok rovására írni, hiszen ténykérdés, hogy az ország életében meghatározó szerepet játszó intézmények túlnyomó többségének a főváros ad otthont, és rendszerint itt játszódik a kétségtől fontosnak minősíthető országos események zöme.

A hírműsorok közül ebben az évben is az M1 híradóit jellemezte a legerőteljesebb Budapest-központúság. A Déli, az Esti Krónika és a Danubius Rádió esetében a fővárosi események előfordulása nem érte el a műsoregységek ötödét. A vidéki Magyarország – városok, községek – életével a Sláger Rádió, az RTL Klub és a TV2 foglalkozott legtöbbször.

A HÍRANYAG TEMATIKUS ÖSSZETÉTELE

A következőkben azokat a nagyobb témacsoportokat vesszük szemügyre, amelyek körül a híregységekben prezentált események forogtak, és amelyek a híryanagban való megjelenésükön keresztül, mint fontos közügyek definiálódtak a nyilvánosságban.

Az elmúlt év történései a belpolitikai kérdéseket (országgyűlési választások, az országgyűlés munkája, pártok viszonya) állították a médiafigyelem középpontjába, így a szóban forgó tematikai csoportba tartozó műsoregységek az egész anyag 50 százalékát tették ki. A belpolitikai témakörök előtérbe kerülésével párhuzamosan a gazdasággal (43% vs. 36%) és az egyéb témakörökbe (44% vs. 34%) sorolható eseményekkel kevesebbet foglalkozott az elektronikus média, mint 2001-ben. A beszámolók több mint ötöde – a 2001-es eredményhez hasonlóan – katasztrófákról és bűncselekményekről (családi tragédiák, bírósági, ügyészégi szakaszban lévő ügyek), tizede pedig külpolitikáról (EU-csatlakozás és NATO-tagság, diplomáciai események stb.) tudósított. A szociális szféra eseményeivel (egészség- és nyugdíjbiztosítás, szociális támogatás stb.) ez évben majdnem minden hatodik műsoregységben találkozhattunk a közönség, ami az előző évhez képest 2 százalékos emelkedést jelent. A témakörön belül igen nagy számban fordult elő a sztrájk, a tüntetés, a civil megmozdulás kérdésköre, ami a korteshadjárat során, illetve a parlamenti választásokat követően lezajlott belpolitikai eseményekkel hozható kapcsolatba (a Kossuth téri tüntetés, július 4-ei be nem jelentett tüntetés). A kultúra, az oktatás és a valóság témaköre, illetve a belpolitikai botrányok a hírek mintegy tizedében fordultak elő.

A 2002-es év legmeghatározóbb eseménye a parlamenti választás volt, amely még az év második felében is éreztette hatását. A leghangsúlyosabban az Esti Krónika foglalkozott a korteshadjárral. Legkevésbé a Sláger Rádió tudósításaiban éreztették hatásukat a hazai politikai szféra történései (24%). A katasztrófák, bűncselekmények prezentálásának 2002-ben is elsősorban a kereskedelmi csatornák tulajdonítottak nagy fontosságot. „Véres események” az RTL Klub híreinek 44, a Tények beszámolóinak 37 százalékában fordultak elő. A bulvár híradásoknak a Déli Krónika (11%) és a Duna Televízió esti híradója (6%) lényegesen kisebb publicitást biztosított. Belpolitikai botrányok – tavalyhoz hasonlóan – legtöbbször az RTL Klub műsorait tartították, híreinek 21 százaléka e témakörhöz kötődött, azonban a Tények is felzárkózott a konkurens kereskedelmi csatorna gyakorlatához. Ezzel szemben a közszolgálati médiumok híradásaiban – az Esti Krónika kivételével – az ilyen ügyek csak elvétve fordultak elő (2–4% között). Az önkormányzatok tevékenységének prezentációja emelkedett az előző évhez képest (6% vs. 8%), ami az őszi helyhatósági választások következményének tekinthető. Ebben a témakörben a legnagyobb emelkedést az Esti

Krónika esetében regisztráltuk (8% vs. 12%). A külpolitika kérdéskör aránya is két százalékkal emelkedett (11% vs. 13%), a témakörön belül az EU-csatlakozással kapcsolatos tudósítások szerepeltek a leggyakrabban, ami a decemberi koppenhágai csúcs előkészítésével, és a folyamat körül kialakult vitákkal hozható kapcsolatba.

A magyar vonatkozású tudósításokkal kapcsolatban elsősorban a „siker-propaganda” jelenlétét próbáljuk mérni az országos jelentőségű sikerekről, illetve kudarcokról beszámoló híradások regisztrálásával. A tartalom megítélésében egy további szempont a kritikai élű álláspontok előfordulásának vizsgálata, másképpen annak feltérképezése, hogy a médiumok milyen mértékben adtak lehetőséget a különböző intézmények és ezen belül a kormányzat tevékenységének bírálatára. Ez utóbbi paraméter alakulását 2000 áprilisától figyeljük.

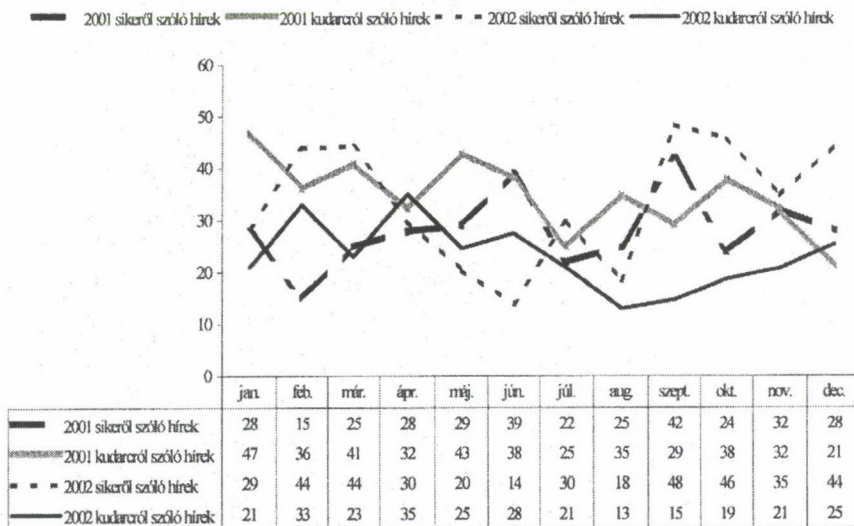
Az Orbán-kormány utolsó hónapjaiban a koalíció a sikertelenségekről tudósító műsor-egységek harmadában-negyedében jelent meg. A legmagasabb előfordulást a Fidesz–MDF választási veresége után regisztráltuk (35%) (1 ábra). Az új kormány megalakulását követően, júniusban könyvelhette el a legtöbb fiasokról beszámoló hírt, ami egyértelműen Medgyessy Péter skandalumával kapcsolható össze (28%). Jelentős változás történt júliustól, mivel ettől kezdve a hírek kisebb számban tudósítottak a kormány/koalíció kudarcairól. Októbertől azonban újra növekedni kezdett a negatív hírek aránya, ami az uniós tárgyalások eredményeinek megítélésével hozható kapcsolatba.

Az év első felében a választási kampány során a kormány sikereinek kommunikálása jelentősen megemelkedett (44%). Az új kabinet által elért eredmények előfordulása szeptemberben érte el a legmagasabb arányát (48%), ekkor ért révbe a száznapos program. Októberben az önkormányzati választások, decemberben a koppenhágai csúcs szolgáltatott okokat az eredmények taglalására.

Az előző évekhez képest 2002-ben jóval kedvezőbben alakult a kormány és a koalíció tevékenységének prezentációja, mivel csökkent a kudarc tartalmú és nőtt a sikerre összpontosító hírek aránya (2001. siker 27% vs. 2002. siker 36%; 2001. kudarc 35% vs. 2002. kudarc 23%).

1. ábra

A kormány/koalíció sikereiről, illetve kudarcairól szóló hírek aránya

A SZEREPLŐK MÉDIAHASZNÁLATA

Az év során 78 889 szereplőt regisztráltunk. [Szereplőnek azokat a személyeket és intézményeket tekintettük, akiknek/amelyeknek a (verbális vagy nem verbális) aktivitása, tevékenysége az eseményeket generálta.] A szereplések 61 százaléka személy megjelenését jelentette.

A hírműsorok (nem intézményi) szereplőinek nemek szerinti összetétele idén is jelentős egyenlőtlenséget mutatott a „gyengébbik” nem kárára: a megjelenő személyek közel kilenctizede ugyanis a férfiak közül került ki, bár az előző évhez képest igen gyengén, de csökkent az „erősebbik nem” túlsúlya (87% vs. 85%) (2. táblázat). A 2001-es adatsorhoz hasonlóan, az átlagnál némileg kedvezőbb kép rajzolódott ki a Tényekben (81%). Ezzel ellentétben erőteljes férfi fölény jellemezte az Esti Krónikát és a Danubius Rádió hírműsorait (88–88%).

2. táblázat

A szereplő személyek neme (százalék)

	férfi	nő
M1 Híradó esti kiadás	84	16
M1 Híradó déli kiadás	84	16
Duna TV Híradó	86	14
Reggeli Krónika	86	14
Déli Krónika	86	14
Esti Krónika	88	12
Tények	81	19
RTL Klub	84	16
Danubius Rádió	88	12
Sláger Rádió	84	16
Jó estét, Magyarország!	83	17
ATV Híradó	84	16
<i>Átlag:</i>	<i>85</i>	<i>15</i>

A politikai szereplők médiahasználata

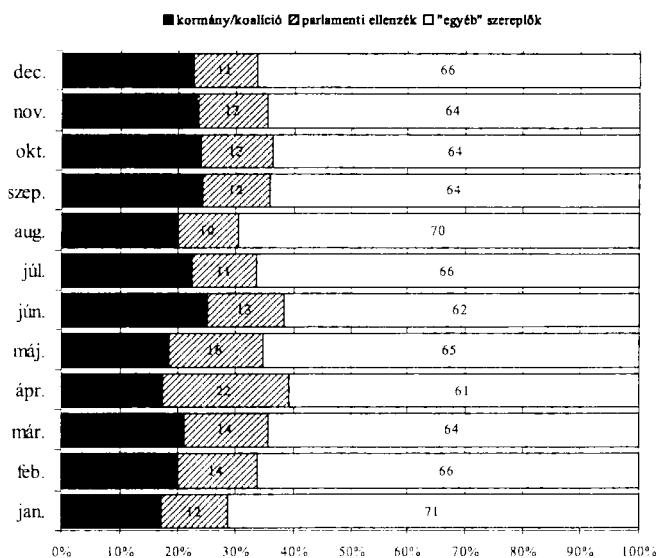
A következőkben a hírműsorok tájékoztatási gyakorlatát a politikai kiegyensúlyozottság szempontjából elemezzük. Ennek keretében – nemzetközi példákat követve – elsősorban a parlamenti dimenzióban értelmezhető politikusok, azaz a kormánytagok, a koalícióhoz, illetve a parlamenti ellenzékhez tartozók szerepléseit vizsgáljuk. A feldolgozás során kizárólag azokat a megjelenéseket vettük figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor élőszóban nyilatkoztak (azaz eltekintünk azoktól a megjelenésektől, amikor a kommunikátorok csak neveket említettek).

(2002 áprilisában parlamenti választás történt Magyarországon, amelynek során kormányváltásra került sor. Így vizsgálatunkban május 27-éig, az új kabinet megalakulásáig a kormány/koalíció megjelölés a Fideszt, az MDF-et, az FKgP-t és a kormánytagokat, míg az ezt követő időszakban az MSZP–SZDSZ koalíciót és az új kabinet tisztségviselőit foglalja magába. Az ellenzék a kormányváltásig az MSZP-t, az SZDSZ-t és a MIÉP-et jelenti, utána pedig a Fideszt és az MDF-et takarja.)

A politikusok médiahasználatát elsőként az összes szereplési lehetőség megoszlása alapján közelítjük meg. A szemben álló politikai erők előfordulási gyakoriságában mutatkozó különbségek azt jelzik, hogy az elektronikus médiumok mekkora publicitást biztosítottak az eltérő vélemények kifejtésének. A parlamenti képviselők a híradók aktorainak átlagosan 35 százalékát tették ki, ez a 2001-es évhez képest öt százalékos emelkedést jelent (2. ábra). Január kivételével (29%) minden hónapban 30 százalék felett szerepeltek a hazai élet prominensei. Médiahasználatukat idén alapvetően az országgyűlési és a helyhatósági választások határozták meg. Ennek tudható be, hogy részarányuk áprilisban volt a legmagasabb (39%), majd az őszi hónapokban részesedésük a helyhatósági választások és a költségvetési vita hozadékaként 36%-on állandósult. A júniusi hónap magas politikusi szereplése (38%) Medgyessy Péter állambiztonsági múltja körül kialakult botrányhozható kapcsolatba, amely során a kormány és az ellenzék között heves pengeváltások alakultak ki.

2. ábra

A parlamenti politikusok és az „egyéb” szereplők megjelenésének aránya a hírműsorokban

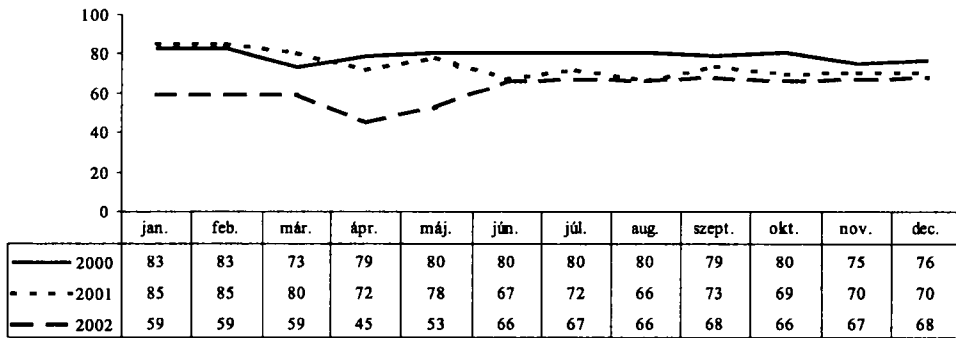

A kormányzati oldal médiahasználatja az előző évek tendenciáját folytatva jelentősen csökkent, 2001-ben 74 százalékos éves átlagot ért el, ez 2002-ben 62 százalékra redukálódott. A tavalyi év elején regisztrált magas kormányzati szereplést (80-85%) a kisgazdapárton belüli súlyos problémák generálták. 2002 elején az Orbán-kormány utolsó hónapjai

alatt a kabinet és a koalíciós pártok szereplése nem érte el a kétharmadot, az említett arány a választásokig 59% volt. A közelebbi választások miatt az ellenzékre is magasabb figyelem irányult, mint tavaly. Áprilisban a választási vereség miatt csökkent a média kabinet iránt tanúsított figyelme, a kormányoldal ekkor érte el szerepléseinek mélypontját (45%) (3. ábra). A május 27-én megalakult kormány iránt júniusban megnőtt az érdeklődés (66%), majd a kétharmados arány körül mozgott az év hátralévő részében a Medgyessy Péter által vezetett koalíció prezentációja.

3. ábra

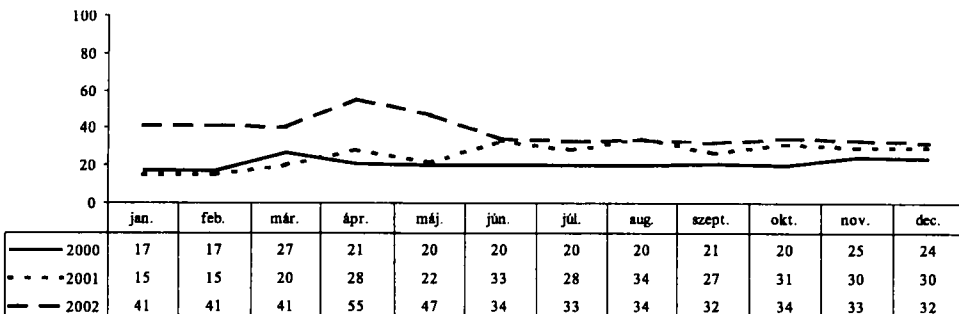
A kormányzati oldal médiahasználata a hírműsorokban 2002-ben, 2001-ben és 2000-ben (a szereplések százalékában)

A parlamenti ellenzék médiajelenléte természetesen a kormányzati oldal szerepléseinek függvényében alakult. Az ellenzék részaránya január–márciusban a politikusok szerepléseinek több mint kétötödét adta (41%), választási győzelmüket követően a szereplési arányuk megelőzte az ügyvezető kormány részesedését (55%) (4. ábra). A jobboldali erők előfordulási aránya júniustól közel azonos volt 2001-ben mért adatokkal, csak 3-4 százalékos eltérést regisztráltunk.

4. ábra

A parlamenti ellenzék médiahasználata a hírműsorokban 2002-ben, 2001-ben és 2000-ben (a szereplések százalékában)

Az általunk vizsgált hírműsorok nagy részében az éppen hatalmon lévő kormány/koalíció átlagosan a szereplések közel kétharmadát mondhatta magáénak, azonban hónapokra bontva ingadozott részesedése az egyes műsorokban. A választási kampány során az M1 híradóinak tudósításaiban a kabinet prominenseinek a megjelenése dominált (65–81%), a többi közfinanszírozású hírműsorban ilyen nagy túlsúlyt nem regisztráltunk. A kereskedelmi csatornákon – a Danubius Rádió kivételével – a kormány–ellenzék megoszlása közelített az 50–50 százalékhoz, azonban a Sláger Rádió és a Jó estét, Magyarország! programjában az akkori ellenzék többet szerepelt, mint a kormánypártok. A parlamenti választás után egységes kép bontakozott ki, mind a közszolgálati, mind a magánkézben lévő műsorszolgáltatóknál a kormány/koalíció az összes szereplés közel háromnegyedét tudhatta magáénak (ld. Függelék 1. táblázat).

A POLITIKUSOK SZÓBELI SZEREPLÉSEI

Széles körben elfogadott az az álláspont, amely a szóbeli nyilatkozatot a narrátor általi megjelenítésnél értékesebb szereplési formának tekinti. Ezért folyamatosan regisztráljuk a politikusok által adott nyilatkozatokat, egyfelől a megszólalók csoportjának politikai összetétele, másfelől időtartamának megoszlása szempontjából.

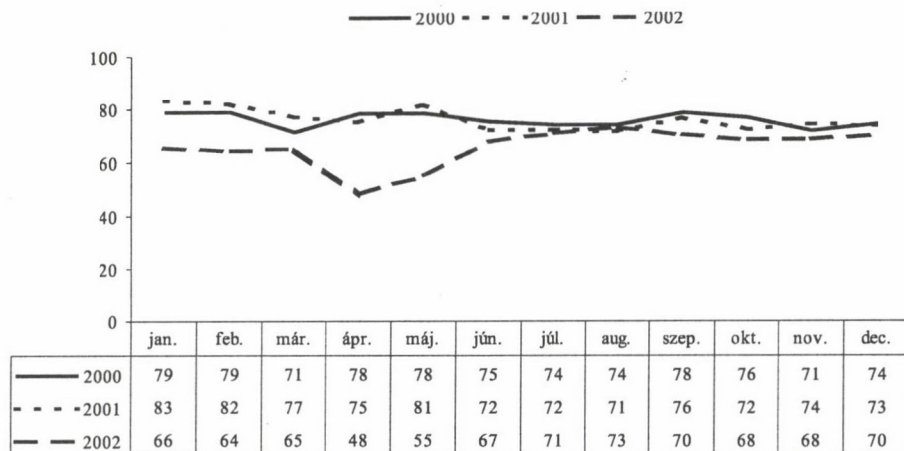
A parlamenti szféra megszólaló tagjainak jellemzői különböztek az összes szereplés esetében leirtaktól. Az év elején a kormány összes szereplésének aránya nem érte el a 60 százalékot, ezzel szemben megszólalásaikat tekintve arányuk majdnem elérte a kétharmadot (64% vs. 65%). A kormányváltás után az MSZP–SZDSZ-koalíció politikusai szintén a nyilatkozatok közel kétharmadát birtokolták (67–71%), ettől a megoszlástól csak augusztusban tértek el nagyobb mértékben a műsorszolgáltatók, amikor a megszólalások majdnem háromnegyedét mondhatták magukénak (73%).

A 2001-es statisztikához képest a kabinet szereplése az év elején jóval kisebb arányban jelentkezett 2002-ben (5. ábra). Egy évvel ezelőtt a kormányzat az élőszóbeli megjelenések több mint negyötödét birtokolta (77–83%), az említett megoszlás januártól márciusig kétharmad körül mozgott. Az év végén viszont megközelítette az elmúlt éveknek megfelelő arányt.

Az élőszóbeli szerepléseknél a közszolgálati adókon a kormányzati politikusok voltak túlsúlyban a választási kampány márciusig tartó időszakában, majd mindegyik műsorban hetven százalék körül alakult részesedésük (lásd Függelék 2. táblázat). A privát csatornákon a kormányoldal előnye nem volt jelentős, az RTL Klub Híradójában januárban és februárban, a TV2 hírműsorainál a kampányidőszak végén, márciusban, a Sláger Rádióban pedig az egész időszak alatt az ellenzéki politikusok megszólalásai hangzottak el többször. Az új parlament megalakulása után minden műsorszolgáltató estében az MSZP–SZDSZ koalíció nyilatkozatainak aránya kétharmad körül vagy ezt meghaladó arányban alakult.

5. ábra

A kormányzati oldal képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban a parlamenti politikusok szóbeli szerepléseinek százalékában

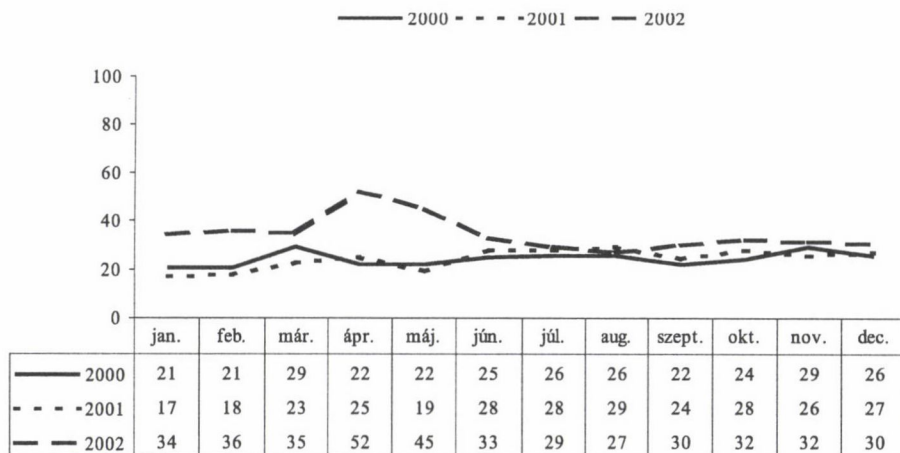

A parlamenti ellenzék élőszóbeli megnyilvánulásai az év során – két hónap kivételével – közel azonos tendenciát mutattak. Áprilisban és májusban – az új kormány megalakulásáig – a választásokon győztes ellenzéki pártok munkája iránt megnőtt a médiafigyelem, és az év negyedik hónapjában meg is előzték a leköszönő Orbán-kormány nyilatkozatainak arányát (48% vs. 52%) (6. ábra). A polgári szövetség ellenzékben nagyobb szeptet tudhatott magáénak, mint a Fidesz-MDF kormány oppozíciója. A Fidesz és az MDF szereplése augusztusban érte mélypontját, amikor a megszólalások közel negyedét birtokolta (27%).

Összevetve a vizsgált három év átlagát, megállapítható, hogy 2002-ben a kormány-ellenzék élőszóbeli szereplése a kétharmad–egyharmad körül alakult (65% vs. 35%), míg az előző években ugyanez a megoszlás háromnegyed–egynegyed volt (76%–24%).

6. ábra

A parlamenti ellenzék képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban a parlamenti politikusok szóbeli szerepléseinek százalékában

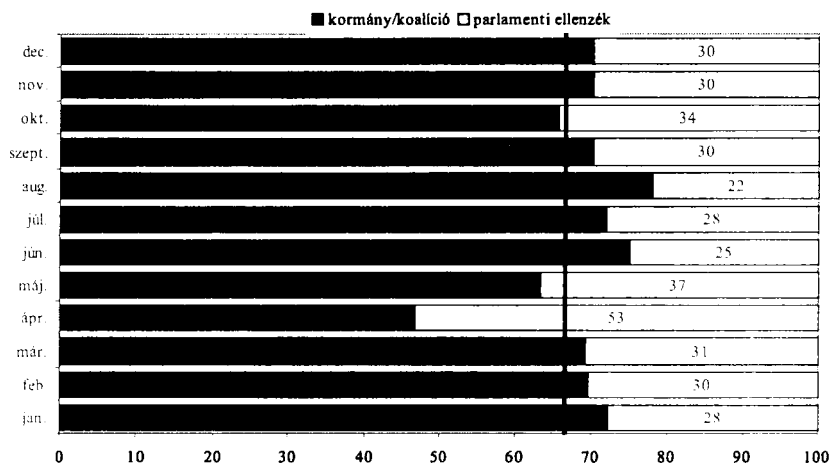

Felméréseinkben – a francia CSA példáját követve – állandóan alkalmazott mutató a politikai erők képviselői által adott nyilatkozatok összes idejének megoszlása. Ez a paraméter azt jelzi, hogy a két szemben álló oldal képviselői milyen arányban részesednek a nyilatkozó politikusok számára biztosított teljes beszédidőből (7. ábra). A CSA előírásai szerint a parlamenti politikusok (a köztársasági elnök szereplései nélkül) beszédidejének egyharmada a kormányt, egyharmada a koalíciós pártokat és ugyancsak egyharmada a parlamenti ellenzéket illeti meg.

2002-ben a parlamenti politikusok összes beszédidejének kétharmada (68%) a kormánytagokhoz és a koalíciós pártok prominenseihez kötődött. Részesedésük az év során erősen ingadozott. A választási kampány időszakában a kormány a hírműsorokban a megszólalások közel hetven százalékát birtokolta. A választást követően értelemszerűen igen magas arányt tudhatott magáénak a később kormányt alakító ellenzék (47% vs. 53%). A nyári hónapokat az MSZP–SZDSZ politikusainak megszólalásai uralták, amely egyrészt magyarázható az új kormány megalakulásával, másrészt pedig a júniusban kirobbant botrányral. Az önkormányzati választások miatt októberig többet nyilatkozhatott az ellenzék, majd az év utolsó két hónapjában állandósult a 70–30%-os megoszlás.

7. ábra

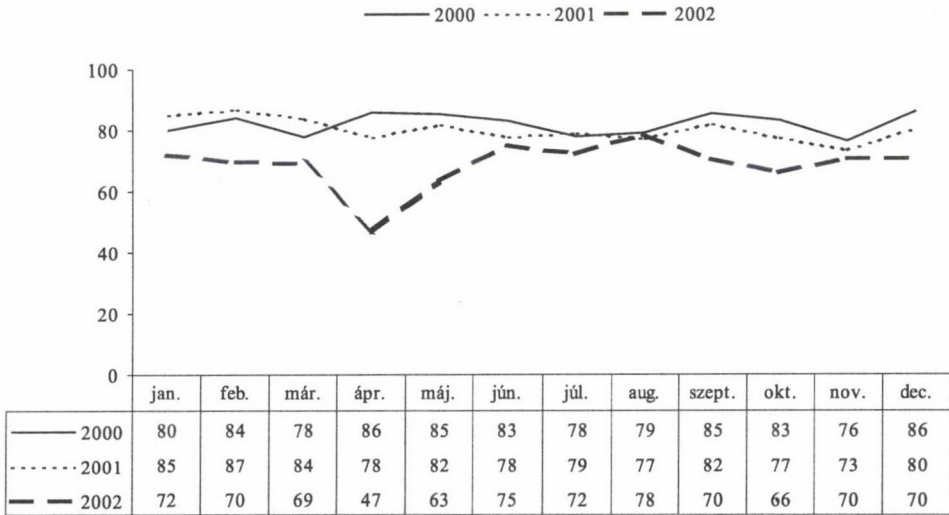
Parlamenti politikusok összes beszédidejének megoszlása a hírműsorokban 2002-ben

A CSA paramétere alapján lényeges eltérések mutatkoztak a kormányzat 2000–2002. évi élőszóbeli médiahasználatában. A kormány/koalíció részesedése az előző két évben átlagosan 80 százalék volt, 2002-ben viszont 68 százalékra csökkent (8. ábra). Ha a kormány és az ellenzék megszólalásainak hosszát a közszolgálati, valamint a kereskedelmi csatornák vonatkozásában hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy az év elejétől a kormányváltásig terjedő szakaszban (január és május között), a közfinanszírozású adókon a kormány–ellenzék aránya közel kétharmad–egyharmad volt (65% vs. 35%), míg a kereskedelmi adók közel ugyanannyi lehetőséget biztosítottak mindkét politikai oldal számára (51% vs. 49%). Az új kormány megalakulása után a két műsorszolgáltató közti különbség eltűnt, sőt, a kereskedelmi adók több lehetőséget kaptak a kormányzat szereplői, mint a közszolgálatikon (71% vs. 68%).

8. ábra

Kormányzati politikusok összes beszédidejének alakulása a hírműsorokban 2000–2002.

A politikusok szerepléseit nemcsak az alapvető politikai választóvonalak mentén, hanem az egyes pártok szintjén is megvizsgáltuk. E megközelítés keretében a párton kívüli, de a parlamenti dimenzióban elhelyezhető politikusok – elsősorban kormánytagok – megjelenéseit nem vettük figyelembe (3. táblázat).

A 2002-es évben a legtöbbet szereplő párt az MSZP volt, az év elején a szereplések még csak harmadát-negyedét tudhatta magáénak, választási győzelme után az összes megjelenés közel felét birtokolták. A legtöbbször júliusban és decemberben jelentek meg a hírműsorokban (50%). A híradók műsorszerkesztésén is meglátszott, hogy a hazai politikai életben két párt, az MSZP és a Fidesz szerepe felértékelődött. A szereplések közel háromnegyedét e két politikai székértábor tudhatta magáénak (73%). A Fidesz előfordulása az egész évet tekintve alig változott a 2001-es évhez képest (33% vs. 31%), az egyetlen értelmes változás az volt, hogy elvesztették elsőségüket. A kampányidőszak alatt, februárban és márciusban kimagaslóan többet szerepeltek a többi párthoz viszonyítva (42–43%). Az év első négy hónapjában főleg a közszolgálati csatornákon volt megfigyelhető hegemoniájuk, csaknem 10 százalékkal többet szerepeltek, mint az MSZP (40% vs. 30%), a kereskedelmi csatornákon ezzel ellentétben legnagyobb vetélytársuk szerepelt valamivel gyakrabban (35% vs. 36%). Az év második felében jelentős mértékben visszaesett szereplésük, az egyharmados arányt sem érte el a jobboldal legnagyobb pártja (23–30%). Az MDF és az SZDSZ közül az utóbbi a teljes évben 10 százalék felett szerepelt, míg előbbi csak augusztusban haladta meg ezt az arányt. Augusztusról megállapítható, hogy a kis pártok számára ekkor nyílt meg a legnagyobb lehetőség a megjelenésre. A miniszterelnök titkosszolgálati múltját vizsgáló bizottságnak Balogh László (MDF), míg a korábbi kormánytagok múltját vizsgáló bizottságnak Mécs Imre (SZDSZ) volt az elnöke. A választási kampány alatt a Fideszrel kötött szövetség miatt a demokrata fórumra kisebb médiafigyelem irányult, míg az SZDSZ a szocialistáktól teljesen független korteshadjáratot folytatott. Az MDF tevékenysége iránt a választások után nőtt meg a média érdeklődése. A kiszagdák tavaly még belső

problémáik miatt szerepeltek a műsor egységek negyedében, az idén azonban már nem övezte a pártot kiemelt médiafigyelem (3%).

3. táblázat

A pártok képviselőinek médiahasználata (a pártok képviselőinek százalékában, N = 25 130)

	MSZP	SZDSZ	Fidesz-MPP	MDF	FKgP	MIÉP	Összesen
január	35	12	36	4	9	4	100
február	25	14	42	5	6	8	100
március	31	10	43	5	5	6	100
április	37	16	31	6	4	6	100
május	46	14	30	6	2	2	100
június	48	13	28	8	1	1	100
július	50	11	26	9	2	2	100
augusztus	42	20	23	14	1	0	100
szeptember	45	18	27	9	1	1	100
október	46	15	28	9	1	1	100
november	49	15	27	8	1	0	100
december	50	12	27	9	1	2	100
átlag 2002	42	14	31	8	3	3	100
átlag 2001	22	11	33	6	25	3	100

A 2002-es évben az MSZP politikusai jelenhettek meg előszóban a legtöbbet a hírműsorokban (43%), és ezzel megduplázták előző évi eredményeiket (4. táblázat). Nyilatkozataiknak ilyen mérvű emelkedése választási győzelmükkel hozható kapcsolatba. Júliusban idézték a legtöbbet a szocialista párt képviselőit (54%), a jelenség hátterében a kormányfőt érintő botrány állt. Ehhez hasonlóan magas arányt még az év utolsó két hónapjában könyvelhettek el, mivel ekkor került a sajtó figyelmébe középpontjába a költségvetés és az EU-csatlakozás ügye. Az év elején még a Fidesz szereplése volt meghatározó, főleg a kampányidőszak utolsó két hónapjában szerepeltek számottevő arányban (49–52%). Az ellenzékbe szorult párt ezt követően a megszólalások több mint negyedét tudhatta magáénak, szereplése ettől jelentősen csak augusztusban tért el, amikor a nyilatkozatok mindössze 18 százalékát birtokolta. A már említett bizottságok munkájával magyarázható, hogy az SZDSZ szereplése az év kilencedik hónapjában is magas maradt (20%). A kiszáradásokról és a MIÉP tagjairól megállapítható, hogy miután a választásokon nem érték el a bejutáshoz szükséges támogatottságot, a média is megfedkezett róluk. A hírműsorok leggyakoribb szereplőinek listáját a Függelék 3. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

A pártok képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (a nyilatkozók százalékában, N = 8761)

	MSZP	SZDSZ	Fidesz- MPP	MDF	FKgP	MIÉP	Összesen
január	29	11	44	4	9	3	100
február	22	12	49	5	5	7	100
március	28	8	52	5	3	4	100
április	37	16	36	6	2	3	100
május	47	12	35	4	2	1	100
június	52	13	27	6	1	0	100
július	54	12	23	8	3	0	100
augusztus	43	24	18	12	1	0	100
szeptember	46	20	27	6	1	1	100
október	49	15	28	7	1	1	100
november	51	16	27	5	1	0	100
december	52	14	27	5	0	2	100
átlag 2002	43	14	33	6	2	2	100
átlag 2001	21	11	38	5	23	2	100

A szereplési arányok általános leírása mellett állandó vizsgálati szempont az is, hogy a fontosabb témakörökben a szemben álló politikai erők milyen eséllyel nyilváníthattak véleményt. A vizsgált tematikák közül – éves viszonylatban – az ország belpolitikai helyzete emelkedett ki, a 2001-ben legtöbbet előforduló gazdasági témakör a 2002. évben majd három és félszer kevesebb alkalommal fordult elő a politikusok nyilatkozataiban (8947 eset vs. 2622 eset). A belpolitikai témák magas prezentációja 2002-ben a választásokkal, és az országgyűlési referendum után a két politikai pólus közt kialakult heves csatározásokkal állt összefüggésben.

A kérdéscsoportok kapcsán elsősorban az aktuális kormányzati oldal politikusainak véleményét idézték. Egyedül az általános belpolitikai kérdésekben volt kiegyensúlyozott az év nagy részében a jobb és a baloldal megjelenése. A külpolitikai témakörben a kormány nyilatkozott a legtöbbször, azonban az év végén az EU-csatlakozás kapcsán ellentét alakult ki a két oldal között, így az ellenzék is nagyobb teret kapott véleményének kifejtésére. A belpolitikai botrányokat tagláló megnyilvánulások esetében a két szemben álló fél részese-dése esetlegesen alakult, e témában a kormányzat képviselőinek aránya az év második felében folyamatosan kétharmad körül mozgott, ami a kormányfő titkosszolgálati botrányának napfényre kerülésével hozható összefüggésbe.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2002. év jelentős változásokat hozott a magyar belpolitikában. Az országgyűlési választások után két erős csoportosulás határozta meg országunk főbb történéseit, így az MSZP-n és a Fideszen kívül a többi párt reprezentánsai igen kevés megjelenési lehetőséget kaptak. Az év elején a két politikai pólus összes szereplésének aránya megközelítette egymást, majd a kormányzati oldal médiahasználata az év végére megállapodott a kétharmados arányon. A szóbeli megnyilatkozások terén a mindenkori kormány a beszéd-idő közel vagy több mint kétharmadát birtokolta, egyedül a választási eredmények kihirdetése után (április–május) kapott nagyobb teret az ellenzék véleményének kifejtésére. Az előző évekhez képest 2002-ben jóval kedvezőbben alakult a kormány és a koalíció tevékenységének prezentációja, mivel csökkent a kudarc tartalmú és nőtt a sikerre összpontosító hírek aránya.

Mindezen számok és arányok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a magyar gyakorlatban a politikai paletta két szemben álló felének – illetve a pártoknak – a mediaszereplését nem konstans arányokhoz és nem közvetlenül a parlamenti erőviszonyokhoz alakítják. Elsősorban a műsorszerkesztők felelőssége, hogy milyen megjelenési lehetőséget és arányt kínálnak fel a politikusoknak, döntésüket pedig nagymértékben befolyásolhatják az aktuális történések, így könnyen előfordulhat, hogy a nagy visszhangot keltő botrányok okán valamely politikai csoport vagy személy médiatúlsúlyra tehet szert. Jelen tanulmány nem hivatott döntést hozni a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, feladatának elsősorban az adatok elsődleges elemzését és a többéves tendenciák bemutatását tekintette.

FÜGGELÉK

I. táblázat (N =27 326)

A politikai erők médiahasználata a vizsgált műsorokban, az összes szereplés alapján (a kormány és a pártok véleményét nyilvánító képviselőinek százalékában)

	kormány/koalíció												
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	átlag
M1 esti Híradó	66	68	65	53	51	64	67	67	68	64	68	67	64
M1 déli Híradó	74	79	81	43	58	65	67	63	65	69	64	58	66
Duna TV Híradó	58	63	69	50	58	62	67	69	70	67	66	66	64
Reggeli Krónika	62	55	59	43	55	64	64	70	65	66	63	68	61
Déli Krónika	59	61	54	43	50	67	68	66	70	69	67	68	62
Esti Krónika	51	55	58	44	50	64	67	68	71	69	62	67	61
<i>Krónikák összesen</i>	57	57	57	43	52	65	66	69	69	68	64	68	61
Tények (TV2)	54	56	51	45	57	68	69	62	66	63	65	67	60
RTL Klub Híradó	50	52	54	39	49	63	68	65	71	63	70	63	58
Danubius Rádió	72	68	68	46	54	74	77	64	80	74	75	83	70
Sláger Rádió	45	48	48	40	47	79	73	66	70	71	78	65	58
Jó estét, Magyarország! (TV2)	58	49	45	44	53	70	60	57	57	56	64	66	56
ATV Híradó	60	52	50	38	53	64	67	66	63	69	74	74	60
átlag	59	59	59	45	53	66	67	66	68	66	67	68	62

I. táblázat folytatása

	parlamentari ellenzék												dec.	dec. átlag
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.		
M1 esti Híradó	34	32	35	47	49	36	33	33	32	36	32	33	33	36
M1 déli Híradó	26	21	19	57	42	35	33	37	35	31	36	42	42	34
Duna TV Híradó	42	37	31	50	42	38	33	31	30	33	34	34	34	36
Reggeli Krónika	38	45	41	57	45	36	36	30	35	34	37	32	32	39
Déli Krónika	41	39	46	57	50	33	32	34	30	31	33	32	32	38
Esti Krónika	49	45	42	56	50	36	33	32	29	31	38	33	33	39
<i>Krónikák összesen</i>	43	43	43	57	48	35	34	31	31	32	36	32	32	39
Tények (TV2)	46	44	49	55	43	32	31	38	34	37	35	33	33	40
RTL Klub Híradó	50	48	46	61	51	37	32	35	29	37	30	37	37	42
Danubius Rádió	28	32	32	54	46	26	23	36	20	26	25	17	17	30
Sláger Rádió	55	52	52	60	53	21	27	34	30	29	22	35	35	42
Jó estét, Magyarország! (TV2)	42	51	55	56	47	30	40	43	43	44	36	34	34	44
ATV Híradó	40	48	50	62	47	36	33	34	37	31	26	26	26	40
átlag	41	41	41	55	47	34	33	34	32	34	33	32	32	38

2. táblázat (N = 8 898)

A parlamenti politikások előszóbeli szereplései a hírműsorokban (a nyilatkozó szereplők százalékában)

	kormány/koalíció												átlag
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	
M1 esti Híradó	65	67	72	56	54	60	66	68	67	69	67	67	65
M1 déli Híradó	78	75	88	46	54	59	69	67	61	74	66	52	65
Duna TV Híradó	73	70	75	61	61	56	68	71	74	67	65	69	68
Reggeli Krónika	61	72	77	48	55	77	75	83	71	65	70	70	68
Déli Krónika	76	81	71	53	44	79	73	55	75	65	75	80	70
Esti Krónika	68	63	69	48	70	87	75	92	72	64	71	72	72
<i>Krónikák összesen</i>	66	69	73	49	59	81	74	83	72	65	71	73	69
Tények (TV2)	60	60	43	39	55	69	78	75	70	69	60	74	62
RTL Klub Híradó	42	49	62	41	46	68	71	67	80	62	74	68	60
Danubius Rádió	92	94	89	64	79	95	91	0	0	0	0	0	86
Sláger Rádió	41	38	38	36	33	100	79	100	100	83	100	75	61
Jó estét, Magyarország! (TV2)	66	54	40	42	57	77	64	67	62	64	58	67	58
ATV Híradó	62	54	51	40	52	64	71	73	69	73	76	76	62
<i>átlag</i>	66	64	65	48	55	67	71	73	70	68	68	70	65

2. táblázat *folytatása*

	parlamentari ellenzék												
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	átlag
M1 esti Híradó	35	33	28	44	46	40	34	32	33	31	33	33	35
M1 déli Híradó	22	25	13	54	46	41	31	33	39	26	34	48	35
Duna TV Híradó	27	30	25	39	39	44	32	29	26	33	35	31	32
Reggeli Krónika	39	28	23	52	45	23	25	17	29	35	30	30	32
Déli Krónika	24	19	29	47	56	21	27	45	25	35	25	20	30
Esti Krónika	32	37	31	52	30	13	25	8	28	36	29	28	28
<i>Krónikák összesen</i>	34	31	27	51	41	19	26	17	28	35	29	27	31
Tények (TV2)	40	40	57	61	45	31	22	25	30	31	40	26	38
RTL Klub Híradó	58	51	38	59	54	33	29	33	20	38	26	32	40
Danubius Rádió	8	6	11	36	21	5	9	0	0	0	0	0	14
Sláger Rádió	59	63	63	64	67	0	21	0	0	17	0	25	39
Jó estét, Magyarország! (TV2)	34	46	60	58	43	23	36	33	38	36	42	33	42
ATV Híradó	38	46	49	60	48	36	29	27	31	27	24	24	38
<i>átlag</i>	34	36	35	52	45	33	29	27	30	32	32	30	35

3. táblázat

A hírműsorok első húsz leggyakoribb szereplőjének neve, pártkötődése, illetve a nem párttag politikusok esetében közjogi beosztása, szerepléseinek száma és aránya, valamint nyilatkozatainak részaránya

helyezés	név	pártkötődése, közjogi beosztása	szereplések száma	szereplések aránya (%)	nyilatkozatok aránya (%) 2002
1.	Medgyessy Péter	miniszterelnök (MSZP)	2546	2,5	30,4
2.	Orbán Viktor	volt miniszterelnök (Fidesz)	1697	1,6	29,2
3.	Kovács László	külgyminiszter, pártelnök (MSZP)	1571	1,5	41,7
4.	Kuncze Gábor	pártelnök (SZDSZ)	992	1	43,9
5.	Pokorni Zoltán	volt pártelnök (Fidesz)	968	0,9	46,3
6.	Mádl Ferenc	köztársasági elnök	727	0,7	18,7
7.	Demszky Gábor	főpolgármester (SZDSZ)	678	0,7	43,9
8.	Dávid Ibolya	volt igazságügy-miniszter, pártelnök (MDF)	636	0,6	35,6
9.	Gál J. Zoltán	kormányzóvivő (MSZP)	596	0,6	36,5
10.	Áder János	(Fidesz)	583	0,6	44,5
11.	László Csaba	pénzügyminiszter (MSZP)	514	0,5	37,5
12.	Deutsch Tamás	volt ifjúsági és sportminiszter (Fidesz)	480	0,5	52
13.	Varga Mihály	volt pénzügyminiszter (Fidesz)	450	0,4	54,8
14.	Csurka István	pártelnök (MIÉP)	440	0,4	30,6
15.	Juhász Ferenc	honvédelmi miniszter (MSZP)	438	0,4	43,8
16.	Lendvai Ildikó	frakcióvezető (MSZP)	430	0,4	55,6
17.	Szili Katalin	az Országgyűlés elnöke (MSZP)	418	0,4	36,3
18.	Lamperth Mónika	belügyminiszter (MSZP)	403	0,4	36,7
19.	Magyar Bálint	oktatásügyi miniszter (SZDSZ)	394	0,4	41,1
20.	Németh Imre	földművelésügyi miniszter (MSZP)	374	0,4	52,6

A szereplők pártkötődése/közjogi beosztása az MTI „A magyar közélet kézikönyve” alapján készült.

Polyák Gábor

A DIGITALIZÁCIÓ HATÁSAI A MÉDIASZABÁLYOZÁSRA*

Egy új médiatörvénnyel szembeni egyik legfőbb követelmény, hogy az képes legyen megfelelni a technikai fejlődésből a szabályozásra kiható következményeknek. A digitalizáció többet jelent új műsorterjesztési platformok megjelenésénél. A konvergencia a sokcsatornás médiamodell kiterjesztésével megkérdőjelezi a jelenlegi médiaszabályozás számos kiindulópontját (például szűkösség, az interaktivitás hiánya), ezért a szabályozás átfogó felülvizsgálatát teszi szükségessé. A felülvizsgálat során az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a technikai lehetőségek bővülése nem jár a fogyasztói szokások gyors megváltozásával. Az új médiatörvénynek egyértelmű, kiszámítható jogi keretekkel ösztönöznie kell a piaci szereplőket a digitalizációban rejlő lehetőségek legteljesebb kihasználására.

A digitalizáció szabályozási következményeinek áttekintésénél meg kell vizsgálni a médiaszabályozás hatálya alá tartozó szolgáltatások körét, valamint azt, hogy ezekkel kapcsolatban követhetők-e a jelenlegi szabályozási célkitűzések (például kiegyensúlyozottság, a médiakoncentráció korlátozása), és a célok elérésére alkalmasak-e a jelenlegi eszközök (például a felügyeleti szervek mozgásteré, társszabályozási megoldások alkalmazása). A digitális műsorterjesztés felvet néhány sajátos szabályozási kérdést – e körben elsősorban a hozzáférés, a nyílt platformok kérdéseit kell vizsgálni. További jogalkotási lépésekre van szükség a földfelszíni digitális műsorterjesztésre vonatkozóan – meg kell vizsgálni, hogy milyen intézkedésekre van szükség az analóg műsorterjesztésről a digitálisra való átálláshoz, és vizsgálni kell a műsorterjesztési és műsorszolgáltatási jogosultság megszerzésének kérdéseit.

Minden további vizsgálódást megelőzően rögzíteni kell, hogy amint a nyilvános kommunikációba beavatkozó minden jogszabályra, úgy az új médiatörvényre vonatkozóan is a véleményszabadság alkotmányos követelményei jelentik a szabályozási célok és eszközök meghatározásának végső határait. A digitális médiarendszer törvényi kereteit arra tekintettel kell kialakítani, hogy a véleményszabadság és a médiaszabadság minden korlátozása csak akkor tekinthető alkotmányosnak, ha a beavatkozás elengedhetetlenül szükséges, valamint a céljának elérésével arányos. A technikai fejlődés ellenére érvényes az Alkotmány-

* A tanulmány a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából készült az új médiatörvény előkészítése keretében.

bíróság által 1992-ben megfogalmazott követelmény, amely szerint a médiaszabályozás feladata a lehető legtöbb vélemény és érték megjelenését biztosító demokratikus közvélemény kialakítása és működtetése.¹ A technikai fejlődést azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor, amikor e célok megvalósításának konkrét megoldásait, intézményeit keressük. Az Alkotmánybíróság gyakorlatából az következik, hogy az állami beavatkozás terjedelmét jelentősen befolyásolják a szabályozandó médium jellemzői – annál erőteljesebb beavatkozásnak van helye, minél kevésbé képes az adott médium a demokratikus közvélemény kialakítását és működését önmagában, külső (szabályozási) eszközök nélkül garantálni. A szabályozás célja elsősorban nem a piaci, hanem a műszaki-fizikai korlátok kezelése.

KÖZVETETT HATÁSOK

A digitalizáció a jelenlegi médiaszabályozás kiindulópontjainak megkérdőjelezésével hatással van a szabályozás szerkezetére, módszereire, a szabályozási célkitűzésekre.

A digitális szolgáltatások jogi meghatározása

A hatályos médiaszabályozás az egyes médiumokat a platform (terjesztési hálózat) és a tartalom elválaszthatatlan egységeként kezeli. A digitális médiarendszer azonban platform-független szolgáltatásokra épül: egy-egy tartalomszolgáltatás számos különböző hálózati platformon nyújtható, illetve egy-egy platformon a szolgáltatások számos típusa érhető el. Az új médiatörvény megalkotása során ennek megfelelően digitális platformokon kiemelt figyelmet kell fordítani a műsorszolgáltatásokkal összefüggő vagy azoktól független interaktív értéknövelt szolgáltatásokra.² Ezek az interaktív szolgáltatások jellemzőik alapján nem vonhatók a műsorszolgáltatásra vonatkozó rendelkezések hatálya alá. Alapvető jogalkotási kérdés, hogy az azonos platformon elérhető különböző típusú szolgáltatások közül melyek tartoznak a médiaszabályozás hatálya alá, és milyen szabályok vonatkoznak a nem média-típusú szolgáltatásokra. A szabályozással szembeni legfontosabb elvárás az, hogy az alapján az adott szolgáltatás jogi helyzete egyértelműen megállapítható legyen.

Az Európai Unió a televíziós irányelv felülvizsgálata során megerősítette a „televízió-szolgáltatások” és az „információs társadalommal összefüggő szolgáltatások” (lekérhető vagy leihívható szolgáltatások, a két kifejezést szinonimaként használjuk) közötti, az eltérő platformok jellemzőin alapuló különbségtétel fenntartását.³ Televíziós műsorszolgáltatás a nyilvános vételre szánt televíziós programok vezeték nélkül vagy vezetékkel, földfelszíni vagy műholdas terjesztéssel, kódolatlanul vagy kódoltan történő közvetlen vagy közvetett sugárzása; a meghatározás kifejezetten kizárja azokat a kommunikációs szolgáltatásokat, amelyek egyéni lekérésre információkat vagy más tartalmakat továbbítanak.⁴ Az információs társadalommal összefüggő szolgáltatás minden, rendszerint ellenszolgáltatás fejében, elektronikus úton, távollévők között, a felhasználó egyéni lekérésére teljesített szolgáltatás.⁵ Ezek a szolgáltatástípusok a magyar jogrendszerben is megjelennek.⁶

Míg a televízió-szolgáltatások elosztott szolgáltatások, amelyek legfőbb jellemzője, hogy egyidejűleg jutnak el a közönség minden tagjához, addig az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások lekérhető szolgáltatások, amelyeknél a tárolt tartalomhoz való hozzáférés a felhasználó igénye szerint történik. A különbségtétel hiányosságaira éppen az olyan szolgáltatások mutatnak rá legegyszerűbben, amelyek egyéni lekérésre a közönség tagjai számára egyidejűleg elérhető tartalmakat biztosítanak – ilyenek az Interneten terjesztett televízió- és rádióműsorok. A Bizottságnak a digitális televíziózás fejlődését vizsgáló – később részletesen tárgyalandó – munkaanyagával⁷ kapcsolatban született állásfoglalások jelentős része is a szolgáltatások ilyen elhatárolását kifogásolja. A véleményt nyilvánító kormányzati szervek és vállalkozások szerint ugyanazon tartalmakra nem vonatkozhatnak az elérés módjától függően különböző követelmények.

A platform-függetlenség szabályozási következményeinek tisztázása olyan feladat, amellyel egyelőre egyetlen jogalkotás sem volt képes megbirkózni. A platform-függetlenség ellenére a konkrét szolgáltatással szembeni korlátozások terjedelmét csak a tartalom és a platform együttes figyelembe vételével lehet megállapítani – ugyanaz a tartalom a hozzáférés módjától függően eltérő veszélyt jelent a védendő értékekre. A tartalom bizonyos jellemzői azonban a hozzáférés módjától függetlenül is sajátos veszélyforrást jelentenek, és az eltérő hálózati platform nem indokol minden esetben eltérő szabályozást. Ezt a kettősséget próbálta jogszabályban megjeleníteni a német törvényalkotó, amely a „média” (*Rundfunk*), „médiaszolgáltatás” (*Mediendienst*) és „távszolgáltatás” (*Teledienst*) típusainak megalkotásával nem a hozzáférés módjára, hanem a szolgáltatásnak az egyéni vélemény és a közvélemény alakítására irányuló szándékára és képességére helyezte a hangsúlyt. Az elhatárolási ismérv bizonytalansága és néhány jogtechnikai hiba miatt azonban ez a megoldás sem garantálja a szolgáltatások egyértelmű besorolhatóságát.⁸

Az új médiatörvény megalkotásakor meghatározható a műsorszolgáltatás terjesztési hálózattól független fogalma, ami a kizárólag Interneten terjesztett szolgáltatásokat is a törvény hatálya alá vonja.⁹ Ez a megoldás önmagában nem jelent aránytalan beavatkozást, ha a terjesztés módjától függően megfelelően differenciált az egyes szolgáltatásokkal szembeni követelményrendszer. Egyes „média-jellegű” lekérhető szolgáltatásokkal szemben pedig a törvényhozó más – elsősorban két fél közötti tranzakció lebonyolítását biztosító – információs társadalommal összefüggő szolgáltatásoknál szigorúbb követelményeket állapíthat meg, például a helyreigazítási jog gyakorlása érdekében. A differenciált szabályozás e körben is biztosítja a beavatkozás arányosságát.

Tartalomszabályozás a digitális médiarendszerben

A digitális médiarendszerben a tartalomszabályozásnak egyes kérdésekben vissza kell szorulnia, más kérdésekben pedig új eszközöket kell találnia. Viszonylag szűk a magyar szabályozó mozgásteret azokon a területeken, amelyeket az Európai Unió televíziós irányelve szabályoz; ezek jövőbeli alakulását az irányelv jelenleg zajló felülvizsgálata határozza meg. Az irányelv alkalmazásáról és a felülvizsgálat fő irányairól készült bizottsági jelentés alapján alapvető változások nem várhatók.¹⁰ A magyar jogalkotó a jogharmonizációs kötelezettségek egy részének túlságosan mereven, fennmaradó mozgásterét sem kihasználva tett eleget, például a kiskorúak védelmével kapcsolatos harmonizációs elvárást kifejezetten túlteljesítette. Az európai rendelkezések nagy része lehetővé teszi a sajátos tagállami felté-

telek, társadalmi és piaci viszonyok figyelembe vételét, és a felülvizsgálat eredményeként a közösségi jog várhatóan nyit az olyan rugalmas szabályozási megoldások felé, mint a társzabályozás és az önszabályozás.

A sokcsatornás médiamodellben leginkább a közszolgálati tartalmak bemutatása kötelezettségének, illetve a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményének a fenntarthatósága válik kérdésessé – ezek a követelmények jelentik a véleményszabadság legsúlyosabb korlátozását. A médiatörvény e rendelkezéseire a jogharmonizációs kötelezettség nem terjed ki.

A közszolgálati tartalmak bemutatásával kapcsolatban olyan méltányosabb és arányosabb szabályozásra van szükség, amely még biztosítja, hogy a műsorszolgáltatások összessége átfogó információs és kulturális ellátást biztosítson a közönség egésze részére. A közszolgálati követelmények vállalására elsősorban a műsorszolgáltatási engedélyben lenne lehetőség. A reklámpiaci részesedésnek a műsorszolgáltatók számának növekedésével járó várható csökkenése feltétlenül indokolja a jelentős terheket jelentő rendelkezések átgondolását. Olyan rugalmas megoldás is kidolgozható, amelyben a médiafelügyeleti szerv a tényleges tartalomkínálat alapján, megfelelő törvényi garanciák mellett a szolgáltatók között megosztja a közszolgálati kötelezettségeket; e rendszerben ilyen kötelezettség kirovására csak akkor kerül sor, ha a közszolgálati tartalmak más módon valóban nem jutnak el a közönséghez.

A kiegyensúlyozott tájékoztatás, mint az idegen vélemények megszólaltatásának követelménye elsősorban a frekvenciaszűkösséggel indokolható. A frekvenciaszűkösség jelentőségének csökkenésével azonban – ahogyan eddig a nyomtatott sajtóban – az elektronikus médiában is minden érdekcsoportnak elvileg lehetősége van saját véleménye megjelenítésére. A beavatkozás alkotmányos terjedelme akkor is jelentősen csökken, ha ez az elvi lehetőség – ahogyan eddig a nyomtatott sajtóban – egyáltalán nem jelent tényleges médium-alapítási lehetőséget. A kiegyensúlyozottság indokaként hozható fel az elektronikus médiumok jelentős meggyőző ereje. A digitális környezetben az elérhető tartalmak óriási száma és mélyre szabhatósága miatt azonban ez az érv is jelentősen gyengül.

A kiegyensúlyozottságnak médiajogi kérdésből egyre inkább médiaetikai kérdéssé kell válnia, amelynek közhatalmi kikényszerítésére csak a legsúlyosabb jogsértések esetén, a sajtóetikai eljárások eredménytelensége esetén kerül sor. A kiegyensúlyozottság törvényi követelményét legfeljebb azokra a műsorszolgáltatásokra vonatkozóan indokolt fenntartani, amelyek a legszélesebb fogyasztói körhöz eljutva egyfajta információs és kulturális alapellátást biztosítanak – ez pedig a földfelszíni terjesztésű ingyenes és nem szakosított szolgáltatásokat jelenti. Még ebben a körben is célszerű azonban megvizsgálni azt, hogy a kiegyensúlyozottság érvényesülése az egyes műsorszámok, sőt az egyes műsorszolgáltatások helyett megkövetelhető-e azok összességében. Ilyen megoldást alkalmazott korábban a német médiajog.

A tartalmi sokszínűség garanciája a digitális médiarendszerben az egyes műsorszolgáltatókat terhelő kötelezettségek csökkenésével az olyan közszolgálati műsorszolgáltatás lehet, amely egyre tudatosabban felvállalja a nem piacképes tartalmak bemutatását.

Médiapolitikai célok és eszközök

A törvényhozónak a médiatörvény megalkotásakor világos médiapolitikai célkitűzéseket kell megfogalmaznia, és azok elérésére hatékony és arányos eszközöket kell rendelnie. A gyorsan változó technológiai környezetben a részletszabályokról a célok alapelvi jel-

legű megfogalmazására kerül a hangsúly. Az eszközök megválasztásában is a változó feltételekhez alkalmazkodni képes megoldásokat kell keresni.

Az Oreja-jelentés¹¹ a jövőbeli szabályozás alapelveként határozza meg a pluralizmust, az értékes, minőségi tartalmak közvetítésének kötelezettségét, a nyelvi és kulturális sokszínűség megőrzését, valamint a gyermekek védelmét. A Bizottság digitális médiával foglalkozó 1999. évi közleménye¹² hangsúlyozza, hogy a technológiai fejlődés nem kérdőjelezi meg az audiovizuális politika azon feladatát, hogy a releváns társadalmi érdekeket meghatározza és szükség esetén megvédje; a jogi kereteknek garantálniuk kell a véleménynyilvánítás szabadságát, a helyreigazítás jogát, a szerzők és műveik védelmét, a pluralizmust, a fogyasztóvédelmet, a gyermekek védelmét, az emberi méltóság védelmét, valamint a nyelvi és kulturális sokszínűséget. Az ORTT tartalomszabályozási javaslata¹³ szerkezetileg szintén a vendő értékek alapján tagolódik, ilyenként határozva meg a véleményszabadságot és a vélemények sokszínűségét, az emberi méltóságot, a gyermekek egészséges szellemi, érzelmi, erkölcsi fejlődését, a fogyasztói érdekeket, valamint a nemzeti nyelv és kultúra továbbfejlődését.

A szabályozás eszközeinek kiválasztását célszerű a piaci szereplőkkel és a fogyasztókkal folytatott konzultáció alapján meghatározni, és kialakítani a párbeszeden alapuló rendszer felülvizsgálat mechanizmusait. Az Európai Unió a televíziós irányelv felülvizsgálata során kifejezetten törekszik arra, hogy indokolt mértékben teret engedjen a társszabályozásnak és az önszabályozásnak, mint a közhatalmi szabályozást és végrehajtást kiegészítő módszereknek. A társszabályozás – az irányelv felülvizsgálatához kapcsolódó munkaprogram szerint – megfelelő jogi keretek között lehetővé teszi a törvényhozó által meghatározott célok megvalósításának az érintett területen elismert érdekképviseletekre való átruházását. Ez részletes – és ezért rugalmatlan – jogi rendelkezések nélkül biztosítja a törvényeknek a konkrét körülményekhez igazítását, felhasználva az iparági szereplők és a szociális partnerek tapasztalatait. A törvényhozó feladata ebben a rendszerben a jogbiztonság megeremítése és védelme végett a célok, határidők, eljárások és ellenőrzési eszközök, valamint a szankciók megfogalmazása. Amennyiben a társszabályozás keretében az adott kérdést nem sikerül megfelelően rendezni, a törvényhozó a szabályozási jogot visszaveszi. A szűkebb körben alkalmazható önszabályozás az abban résztvevők önkéntes kötelezettségvállalásait – és ezek kikényszerítését – jelenti egy meghatározott területen, törvényi keretek és állami garanciák nélkül. Az Európai Unió szerint a szabályozás módszerének megválasztásánál az a kérdés az irányadó, hogy a közérdek érvényesülése a digitális környezetben arányosan és hatékonyan hogyan biztosítható.

A jogalkotónak mindenképpen figyelemmel kell lennie arra, hogy a digitális kommunikációban a fogyasztók a korábbinál tudatosabban választhatják meg az elért szolgáltatásokat és tartalmakat. Mivel azok az eszközök, amelyek a fogyasztót valóban alkalmassá teszik a nem kívánt tartalmak elkerülésére, a lehető legkisebb állami beavatkozás mellett a lehető leghatékonyabb megoldást jelentik, a döntéshozónak támogatnia kell fejlesztésüket. A különböző navigációs eszközök – nemcsak az Interneten, hanem akár a digitális televíziózásban is – alkalmasak arra, hogy a fogyasztók számára a digitális jelsorozatba kódolt adatok alapján segítséget nyújtsanak a tudatos programválasztáshoz, akár a fogyasztói preferenciák szerinti automatikus technikai eljárásokkal (szűrés). Mivel a „semleges” technikai eszközök elvileg a velük való visszaélés lehetőségét is magukban rejtik, alkalmazásuk minden esetben világos törvényi garanciákat és folyamatos külső ellenőrzést tesz szükségessé.

Az új médiaszabályozási rendszerben fontos szerepet kaphatnak a médiafelügyeleti szervek, amelyek a törvényhozónál rugalmasabban reagálhatnak a technikai és a piaci változásokra. Meg kell vizsgálni, hogy ezeket – a távközlési felügyeleti szervekhez hasonlóan

– fel lehet-e ruházni olyan „kvázi-szabályozó” hatáskörökkel, amelyek alapján előmozdíthatják a törvényi kereteknek az új feltételekhez való folyamatos adaptálását. A társszabályozási rendszer működtetésében is meghatározó szerepe lehet a médiafelügyeleti szervnek.

KÖZVETLEN HATÁSOK

A digitális műsorterjesztés olyan összetett folyamat, amelyben a műsorjel a fogyasztóhoz több szolgáltatáson és szolgáltatón keresztül jut el. A műsorjeleket és más szolgáltatásokat a multiplex szolgáltató alakítja digitális jelsorozattá, a szolgáltatások között a felhasználó navigációs rendszerek segítségével választhat, egyes szolgáltatásokhoz pedig csak az arra jogosultak férhetnek hozzá, feltételes hozzáférési rendszereken keresztül. Mivel e technikai jellegű szolgáltatások jelentősen befolyásolják az esélyegyenlőség és a sokszínűség alapelveinek érvényesülését, az alapjukul szolgáló szabványok kialakítása és alkalmazása nem egyszerűen technikai kérdés. E szolgáltatások nyújtói és a műsorszolgáltatók, tartalomszolgáltatók közötti összefonódások veszélyeztetik más műsorszolgáltatók kínálatának egyenlő esélyű eljutását a közönséghez, illetve a korábban piacra lépők e szolgáltatásokon keresztül akadályozhatják új szereplők belépését.

A műsorterjesztés folyamatában igénybe vett technikai szolgáltatások alapvetően az infrastruktúra-szabályozás körébe tartoznak. Az Európai Unió az ezekkel kapcsolatos alapvető fogalmakat és rendelkezéseket az elektronikus kommunikációs hálózatokat és elektronikus kommunikációs szolgáltatásokat szabályozó, 2003 júliusában hatályba lépő irányelv-csomagban határozza meg.¹⁴ E szabályok azonban – éppen az érintett szolgáltatások „média-relevanciája” miatt – jelentősen eltérnek az irányelvek általános szabályozási koncepciójától – a digitális televíziózást érintő rendelkezések nem az egyéb kommunikációs hálózatokra és szolgáltatásokra vonatkozó, az általános versenyszabályokhoz közelítő arányos szabályozás elvét, hanem a – digitális műsorterjesztést korábban szabályozó – 95/47/EK irányelvben megfogalmazott tisztességes, méltányos és megkülönböztetés-mentes hozzáférés elvét (az ún. FRND-elvet) követik.¹⁵ A szabályozás nyitva hagyja a koncepció módosításának lehetőségét arra az esetre, ha a piaci feltételek már lehetővé teszik az arányos szabályozás – a kisebb terjedelmű beavatkozás – alkalmazását.

A digitális műsorterjesztéssel kapcsolatos rendelkezéseket elsősorban az elektronikus kommunikációs hálózatok és szolgáltatások közös jogi kereteiről szóló 2002/21/EK irányelv, valamint az elektronikus kommunikációs hálózatokhoz és a hozzájuk tartozó berendezésekhez való hozzáférésről, és azok összekapcsolásáról szóló 2002/19/EK irányelv tartalmazza. Mivel ezek az irányelvek a hírközlési törvény jelenleg zajló felülvizsgálatának is alapjául szolgálnak, mindenképpen szükség van a két törvény-előkészítési folyamat összehangolására.

Szűk keresztmetszetek a digitális műsorterjesztésben

A digitális műsorterjesztésben kulcsszerepet tölt be a multiplex szolgáltató, amely a különböző műsorszolgáltatásokat és értéknövelt szolgáltatásokat technikailag egy csomagga, egy digitális jelköteggé alakítja. E szolgáltató feladata a rendelkezésre álló átviteli ka-

pacitások hatékony kezelése. A hatályos magyar hírközlési törvény szerint a multiplex tevékenység olyan távközlési tevékenység, amely során rádió-, illetőleg televízió-műsorjelekből, valamint egyéb adatjelekből egyetlen szabványos digitális jelfolyamot állítanak elő a műsorterjesztőhöz való továbbítás céljából.¹⁶ A multiplex szolgáltató dönt az egyes szolgáltatásokhoz rendelt kapacitásokról, ezzel jelentősen befolyásolva az adott szolgáltatás minőségét. Megfelelő jogi garanciákra van szükség ahhoz, hogy a multiplex szolgáltató és a tartalomszolgáltató közötti tulajdonosi összefonódás esetén se kerüljenek hátrányba más szolgáltatók. A jogalkotónak arról is döntenie kell, hogy mekkora mozgásteret hagy a multiplex szolgáltatóknak, azaz a kapacitások milyen arányában hagy lehetőséget értéknövelt szolgáltatások nyújtására, és mennyire korlátozza az értéknövelt szolgáltatások kiválasztását.

Az alkalmazási program-interfész (*Application Programme Interface, API*) eredetileg a digitális vevőkészülék operációs rendszere és a felhasználói alkalmazások (például navigációs eszközök) közötti együttműködést biztosító csatlakozó felületet jelentette, feladata elsősorban annak meghatározása volt, hogy hogyan jelenjenek meg a grafikus jelek a képernyőn. A fejlesztések során az API egyre inkább általános rendszerkezelő szoftverre bővül, betöltve az operációs rendszer funkcióit. Az Európai Unió jogszabályai az alkalmazási program-interfészt a műsorszórók vagy a szolgáltatásnyújtók által rendelkezésre bocsátott alkalmazások, valamint a digitális rádió és televízió szolgáltatások vételét szolgáló fejlett digitális televíziós berendezések erőforrásai közötti szoftver-interfészként határozzák meg.¹⁷ Az API minden felhasználói alkalmazás (például navigációs rendszer, bármilyen interaktív szolgáltatás) fejlesztésének megkerülhetetlen eleme – a platform működtetőjén kívüli szolgáltató csak az API megfelelő technikai vonatkozásainak ismeretében jelenhet meg szolgáltatásaival a közönség előtt. Az API jogtulajdonosa elvileg tehát minden más szolgáltatót kizárhat a saját platformjáról, jelentősen korlátozva ezzel a piaci lehetőségeket. Az API mint szoftver a szerzői jogban az „interoperabilitási kivétel” hatálya alatt áll: a szerzői jogi jogosult a törvényben meghatározott feltételek teljesülése esetén nem tilthatja meg a szoftver kódjának visszafejtését, amennyiben az a más szoftvekkel való együttműködéshez szükséges információk megszerzésére irányul.¹⁸

Az elektronikus programkereső (*Electronic Programme Guide, EPG*) olyan navigációs eszköz, amely a műsorszolgáltatások és az interaktív szolgáltatások közötti választást teszi lehetővé a felhasználó részére, és amely lehetőségeivel és megjelenésével lényeges versenytényezővé válhat. Az EPG a digitális kommunikációs folyamatnak ismét olyan eleme, amely egyes szolgáltatókat jelentős versenyelőnyhöz juttathat. A szolgáltatások hátrányos megkülönböztetése nem csak az EPG-ből való teljes kirekesztést, hanem az egyes műsorokról adott információk egyenlőtlen mennyiségét vagy a kedvezőtlen képi megjelenítést is jelentheti. Mivel a fogyasztó a programválasztékból csak azt a szolgáltatást választhatja, amelyet a navigációs rendszer számára felkínál, e rendszerhez minden szolgáltatásnak egyenlő eséllyel kell hozzáférnie. A szabályozás kiemelt pozíciót biztosíthat a közszolgálati műsorszolgáltatások részére a navigációs rendszerben való megjelenéshez.

A feltételes hozzáférési rendszer (*Conditional Access System, CAS*) az az eszköz és technológia, amellyel egy digitális fizetős műsorszolgáltatás kódolható, és amely a szolgáltatáshoz csak az erre jogosult előfizetői kör számára biztosít hozzáférést, dekódolási lehetőséget. A vonatkozó európai irányelv szerint feltételes hozzáférési rendszer minden olyan műszaki intézkedés és/vagy berendezés, amely egy védett rádió vagy televízió műsorszolgáltatáshoz való kódolatlan hozzáférést előfizetéstől vagy más előzetes egyedi engedélytől

teszi függővé.¹⁹ Mivel a CAS alkalmazása minden fizetős szolgáltatást nyújtó részére nélkülözhetetlen, ezért a rendszerrel rendelkező – iparjogvédelmi – jogosultak jelentős versenyelőnyben vannak a rendszerhez nem hozzáférő szolgáltatókkal szemben.

Nyílt platformok és esélyegyenlőség az Európai Unió szabályozásában

Az Európai Unió Bizottsága a digitális televíziózás eddigi mérsékelt sikerét jelentős részben azzal indokolja, hogy a műsorterjesztéshez szükséges kiegészítő szolgáltatások mindenki számára hozzáférhető technológiák hiányában hátráltatják a piac bővülését. A Bizottság 2002 decemberében megjelent munkaanyaga szerint a fejlődés nyílt platformok alkalmazásával ösztönözhető. A nyílt szabványokon alapuló platformok – a Bizottság munkaanyaga szerint – biztosítékai egyrészt a szolgáltatások együttműködési képességének (interoperabilitásának), másrészt a fogyasztók választási lehetőségének. A munkaanyag megfogalmazása szerint egy szabvány akkor tekinthető nyitottnak, ha megalkotása minden érintett – ide értve a fogyasztói érdekképviseleteket – bevonásával és egyetértésével történik, nyilvánosan hozzáférhető, továbbá arányos, ésszerű és diszkriminációmentes alapon gazdasági célból felhasználható. Az interoperabilitás a hálózat üzemeltetője számára a más hálózatokkal való együttműködés képességét, a tartalomszolgáltató számára szolgáltatásának az erre alkalmas minden platformon elérhetővé tételét, a fogyasztó számára pedig a szolgáltatások széles választékának egyszerű – optimálisan egyetlen készülék segítségével történő – igénybe vételét jelenti. A platformok nyitottsága jelentősen meghatározza az elérhető szolgáltatások és alkalmazások választékát, ezzel együtt a fogyasztói magatartást és a piaci lehetőségeket.

A korán piacra lépő szolgáltatóknak alapvetően nem fűződik érdeke a nyílt platformok alkalmazásához, mivel az számukra a különböző hozzáférési eszközök fejlesztéséhez szükséges befektetések megtérülésének veszélyét jelenti. Mivel a magyar piacon jelenleg nincsenek versengő szabványok és technológiák, a digitális műsorterjesztés már kezdettől alkalmazhat nyílt platformokat. Ennek garanciája lehet a megfelelő törvényi előírás és az ilyen feltételekhez kötött engedélyezés.

A nyílt platformok alkalmazását nagymértékben előmozdíthatja az Európai Unió új szabályozási csomagja. A nyitottság és az interoperabilitás fontos garanciáit tartalmazza a keret-irányelv, amely – a digitális interaktív televízió-szolgáltatások együttműködése cím alatt – a szabad információáramlás, a média-pluralitás és a kulturális sokszínűség védelme érdekében a tagállamokat arra kötelezi, hogy segítsék elő a nyílt platformok alkalmazását. A tagállamoknak ösztönözniük kell egyrészt azt, hogy a digitális interaktív televízió-szolgáltatások nyújtói nyílt API-t alkalmazzanak. Támogatniuk kell másrészt azt, hogy a digitális interaktív televízió-szolgáltatások vételét szolgáló készülékek gyártói teljesítsék a nyílt API egységes szabványainak minimum-követelményeit, azaz a készülékeket tegyék alkalmassá nyílt szabványok alkalmazására. Az irányelv szerint a tagállamoknak elő kell segíteniük továbbá, hogy az API-tulajdonosok tisztességes, méltányos és diszkriminációmentes módon, arányos díjazás fejében rendelkezésre bocsássanak minden olyan információt, amely a digitális interaktív televízió-szolgáltatások nyújtói számára lehetővé teszi az API által támogatott szolgáltatásaik teljesen működőképes formában történő nyújtását.

A szolgáltatókat, a készülék-gyártókat és a jogtulajdonosokat az irányelv elsősorban tehát nem kényszeríteni akarja a nyílt szabványok alkalmazására. A Bizottság azonban

fenntart magának a támogatásnál lényegesen erőteljesebb eszközt is: az irányelv hatálybalépése után egy évvel megvizsgálja e rendelkezések eredményeit, és ha az interoperabilitás és a felhasználók választási szabadsága egy vagy több tagállamban arányosan nem valósult meg, egyes szabványok és specifikációk alkalmazását kötelezővé teheti.²⁰

A DVB-projekt résztvevői a nyílt platformok szükségességét felismerve kidolgoztak egy nyílt API-szabványt, a *Multimedia Home Platform (MHP)* specifikációt. A Bizottság munkaanyagával kapcsolatos állásfoglalások jelentős része támogatja e szabvány széles körű alkalmazását. Magyarországon is célszerű a digitális televíziózást az MHP-re alapozva megkezdeni.

A hozzáférési irányelv a digitális rádió és televízió műsorszolgáltatásokhoz kapcsolódó feltételes hozzáférési rendszerek üzemeltetőire vonatkozóan – az irányelv mellékletében részletezett – az FRND-elv szerinti követelményeket állapít meg. A piaci erőtlől független tisztességes, méltányos és diszkriminációmentes hozzáférés követelményét a nemzeti szabályozó hatóságok a tagállamok által meghatározott digitális rádió és televízió műsorszolgáltatásokhoz való végfelhasználói hozzáférés biztosításához szükséges terjedelemben kiterjeszthetik az API- és az EPG-szolgáltatókra is.²¹

Az irányelv fenntartja azt a lehetőséget, hogy az Európai Unió a szolgáltatókat terhelő kötelezettségeket a piaci és technikai fejlődésre tekintettel módosítsa. A feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás érdekében a tagállamok feljogosíthatják továbbá a nemzeti szabályozó hatóságokat arra, hogy azok piacelemzés keretében rendszeresen vizsgálják meg, szükség van-e a többletkötelezettségek fenntartására. Amennyiben a piacelemzés során a szabályozó hatóság arra az eredményre jut, hogy a piacon nincs jelentős piaci erővel rendelkező szolgáltató, a többletkötelezettségeket módosíthatja vagy megszüntetheti. Ennek azonban feltétele, hogy a módosítás ne befolyásolja hátrányosan az egyetemes szolgáltatásként meghatározott rádió- és televízió-műsorszóráshoz, illetve átviteli csatornákhöz és szolgáltatásokhoz való végfelhasználói hozzáférést, továbbá ne befolyásolja hátrányosan a digitális rádió és televízió műsorszolgáltatások, illetve a feltételes hozzáférési rendszerek és más járulékos eszközök piacának versenylehetőségeit.²²

Az irányelv a piaci erőviszonyokra tekintet nélkül biztosítja a fizetős szolgáltatást nyújtók esélyegyenlőségét. A feltételes hozzáférést biztosító szolgáltatások nyújtói, amelyek hozzáférési szolgáltatásától függ, hogy a műsorszóró bármely lehetséges nézői vagy hallgatói csoportot elér-e, kötelesek minden műsorszóró részére tisztességes, méltányos és diszkriminációmentes feltételekkel, valamint a közösségi versenyjog betartásával olyan technikai szolgáltatásokat nyújtani, amelyek lehetővé teszik, hogy a műsorszóró digitálisan terjesztett szolgáltatásait a megfelelő dekóderrel rendelkező és ezzel a műsor vételére jogosult nézők és hallgatók képesek legyenek fogadni.

Annak érdekében, hogy a szolgáltató tevékenysége több szolgáltatási piacon való érintettsége esetén is átlátható legyen, feltételes hozzáférési szolgáltatási tevékenységéről köteles elkülönült könyvvitelt folytatni.

Az esélyegyenlőség garantálása a feltételes hozzáférési szolgáltatást nyújtók mellett kiterjed az ilyen rendszerek szellemi jogi jogtulajdonosaira is. A feltételes hozzáférési termékek és rendszerek iparjogvédelmi jogainak jogosultjai a felhasználói készülékek előállítóinak adott felhasználási engedély megadása során kötelesek biztosítani, hogy a felhasználási engedély megadása tisztességes, méltányos és diszkriminációmentes feltételekkel történik.

Az iparjogvédelmi jogok jogosultjai – a technikai és gazdasági tényezők figyelembe vételével – az engedélyezést nem tehetik függővé olyan feltételektől, amelyek megakadályozzák, gátolják vagy megnehezítik a különböző feltételes hozzáférési rendszerekkel való összekapcsolást szolgáló közös interfész (*common interface, CI²³*), illetve további feltételes hozzáférési rendszerek működéséhez szükséges eszközök integrálását egy meghatározott termékbe.²⁴ Nem köthető tehát olyan megállapodás, amely alapján valamely digitális vevőkészülék kizárólag egy szolgáltató feltételes hozzáférési rendszerével képes együttműködni – az ilyen megállapodás súlyosan sértene a fogyasztói érdekeket, és a piacot átjárhatatlan részekre tördelné.

Az irányelvnek a feltételes hozzáférési rendszerekkel kapcsolatos további követelménye az ún. *transcontrol* biztosítása, azaz annak lehetővé tétele, hogy a CAS kezelését a hálózat-üzemeltető átadhasssa egy másik hálózat-üzemeltetőnek (például a műholdas szolgáltató a kábelszolgáltatónak). A CAS-t tehát technikailag úgy kell kialakítani, hogy az lehetővé tegye az ellenőrzés költséghatékony átadását, ezzel a hálózatüzemeltetők számára biztosítva helyi és regionális szinten azoknak a szolgáltatásoknak a teljes ellenőrzését, amelyek ilyen feltételes hozzáférési rendszert használnak.²⁵

A hozzáférési irányelv az FRND-elv alkalmazása mellett a tagállamok részére azt is lehetővé teszi, hogy szabályozzák az EPG-k és más navigációs eszközök megjelenítési vonatkozásait, azaz kötelezzék például ezeknek az eszközöknek a szolgáltatóit az összes érintett műorszolgáltatás diszkriminációmentes elérhetővé tételére.²⁶

Végül az irányelv-csomagnak az egyetemes szolgáltatásról szóló irányelve²⁷ is tartalmaz egy olyan rendelkezést, amely befolyással lehet a digitális műsorterjesztésre. Ezen irányelv szerint a tagállamok meghatározott rádió és televízió műorszolgáltatások továbbításának biztosítása érdekében a műsorterjesztő hálózatokat üzemeltető vállalkozásokra arányos műsorterjesztési kötelezettséget róhatnak, ha a végfelhasználók jelentős része e hálózatokat használja a műorszolgáltatások vételének legfőbb eszközeként. Ilyen kötelezettségek megállapításának azonban csak akkor és addig van helye, ha azok egy világosan meghatározott közérdekű cél eléréséhez szükségesek.²⁸ E rendelkezés alapján és keretei között a törvényhozó *must carry* kötelezettségeket róhat az egyes digitális platformok üzemeltetőire is.

A FÖLDFELSZÍNI DIGITÁLIS TELEVÍZIÓZÁS

A digitalizációnak a rádiózásra és a televíziózásra gyakorolt közvetlen hatása az új műsorterjesztési platformok megjelenése. A törvényhozónak akkor is meg kell teremtenie a digitális televíziózás – és rádiózás – jogi feltételeit, ha a piaci tapasztalatok és viszonyok egyelőre nem kedveznek az átállásnak – a jogi feltételek megteremtése önmagában ösztönző tényező lehet, azok hiánya viszont gátolja a fejlődést.

A digitális földfelszíni televíziózást támogatók leggyakoribb érvei közé tartozik a jelenleginél hatékonyabb frekvenciagazdálkodás; a műsorválaszték jelentős bővülése, ami a sokszínűség növekedésével jár; az interaktív szolgáltatások megjelenése; a jobb kép- és hangminőség, a mozgás közben is zavartalan vétel; a regionális és helyi műorszolgáltatások nagyobb száma.

A digitális televíziózás mellett felhozható érv továbbá, hogy az az információs társadalom fejlődésének fontos eszköze lehet. Már a Bizottságnak az eEurope kezdeményezést tartalmazó 2000. márciusi közleménye megállapítja, hogy a viszonylag alacsony PC-ellátottságból fakadó hátrányok az Európában sikeresebb platformokra építve küzdhetők le – ilyen platform az interaktív digitális televízió. Az eEurope 2005 akciótervnek pedig már kulcs-eleme a platform-függetlenség; az akcióterv – a harmadik generációs mobilrendszerek mellett – a digitális televízióban látja az információs társadalom szélesítésének egyik legnagyobb esélyét.

A több tartalom és a jobb minőség – mind a fogyasztók, mind a demokratikus közvélemény szempontjából – önmagában is olyan lehetőség, amely a döntéshozót az analóg korszak lezárására ösztönözheti. Egyre több európai ország fogalmazza meg az átállás programját, és ez a folyamat Magyarországot is magával sodorja. A megfelelő jogi környezet megteremtése egyúttal a jogharmonizációs kötelezettség része is.

Amellett, hogy egyre több tagállam fogalmazza meg az átállási stratégiáját, közösségi szinten is egyre élénkebb kezdeményezések jelennek meg. A spanyol AUTEL (Távközlést Alkalmazók Szövetsége) a közelmúltban arra kérte fel a Bizottságot, hogy közösségi álláspont megfogalmazásával mozdítsa elő a digitális műsorterjesztés európai fejlődését. Néhány szerző kifejezetten közös európai átállási stratégia kidolgozását várja a Bizottságtól, amelynek megvalósulása azonban – például az eltérő frekvenciagazdálkodási helyzet, a közszolgálati műsorszolgáltatók eltérő pozíciója miatt – kétséges. 2003 első félévében azonban az Európai Unió Bizottsága állásfoglalást hoz nyilvánosságra a digitális televíziózásra történő átállásról.²⁹

Digitális szolgáltatási jogosultságok megszerzése

A földfelszíni televíziózás és rádiózás a digitalizációval sem válik korlátos műszaki-fizikai feltételektől mentes piaccá.³⁰ Más átviteli platformokhoz képest a földfelszíni terjesztés továbbra is lényegesen kevesebb szolgáltatást tesz elérhetővé – továbbra is korlátos a műsorterjesztésre felhasználható frekvenciák száma, és az egyes frekvenciák átviteli kapacitása. Ebből egyrészt az következik, hogy a frekvenciák és a műsorszolgáltatási jogosultságok továbbra is szabályozott eljárás keretében kerülnek kiosztásra. A médiaszabályozás másrészt a médiaszolgáltatókra az általános versenyszabályoknál továbbra is szigorúbb piacszerezési szabályokat határozhat meg.

A digitális földfelszíni televíziózás szabályozásának egyik kulcspontja a különböző szolgáltatási jogosultságok megszerzésének szabályozása. Az engedélyezéssel kapcsolatban azt is tisztázni kell, hogy annak mely szolgáltatásra és szolgáltatóra vonatkozóan van helye. Az angol Broadcasting Act 1996 három különböző engedélyről rendelkezik. Engedélyhez kötött egyrészt a digitális platform üzemeltetése, azaz a multiplex szolgáltatás nyújtása (*multiplex licences*), engedélyre van szükség a platformon nyújtott műsorszolgáltatáshoz (*digital programme licences*), valamint a platformon nyújtott egyéb szolgáltatásokhoz (*digital additional service licences*). A törvény szerint a multiplex szolgáltató és a műsorszolgáltató viszonyát az érintettek szerződésben rendezik.

A legtöbb állam szabályozása nem rendelkezik külön engedélyeztetéssel a multiplex szolgáltatásra vonatkozóan, hanem a jogosultsággal rendelkező műsorszolgáltatókra bízta a multiplex szolgáltató kiválasztását, megbízását (például Franciaország), vagy arra a mo-

nopolhelyzetben lévő műsorszóró szervezetet jogosítja fel (például Svédország). A multiplex szolgáltatás állami engedélyeztetésének lehet eredménye a verseny növekedése, de mivel a szolgáltató helyzetét a törvény (például a kötelezően műsorszolgáltatásra fordítandó kapacitások meghatározásával), valamint a műsorszolgáltatókkal és más tartalomszolgáltatókkal kötött megállapodás megfelelően képes rendezni, külön engedélyezési eljárás kialakítására nincs szükség. A felügyeleti szervek részére azonban a törvényben biztosítani kell a szolgáltatók közötti megállapodásba való beavatkozás lehetőségét.

Azt is meg kell vizsgálni, hogy az értéknövelt szolgáltatások esetében szükség van-e előzetes engedélyezésre. Indokolható az engedélyezés a kapacitások szűkösségével. Olyan megoldás is elképzelhető azonban, amely a műsorszolgáltatások megfelelő minőségű átvitele után fennmaradó kapacitások feletti rendelkezés jogát a felügyeleti szervek utólagos ellenőrzése mellett a platform üzemeltetőjére ruházza. Ez a szolgáltatónak lehetőséget ad a felhasználói igényekhez leginkább alkalmazkodó szolgáltatás-kínálat kialakítására, segítve a megfelelő piaci alapok megteremtését.

A műsorszolgáltatási jogosultság ellenértékéeként a műsorszolgáltató a digitális platformokon is kötelezhető műsorszolgáltatási díj fizetésére, ugyanakkor a piaci viszonyok stabilizálása végett nem célszerű díj fizetésére kötelezni a multiplex szolgáltatót. A műsorszolgáltatási díjak megállapításánál feltétlenül figyelembe kell venni a szolgáltatások számának a reklámpiacra gyakorolt hatását. A csökkenő – legalábbis több szolgáltató között megoszló – műsorszolgáltatási díjbevéttel szemben azonban számolni kell például az új szolgáltatók munkahelyteremtő képességével vagy a korábban ismeretlen szolgáltatástípusok közvetett hasznaival. Ha a döntéshozó a digitális műsorterjesztés társadalmi előnyeinek kihasználása végett ideiglenesen lemond bizonyos költségvetési bevételekről, akkor lehet esély egy stabil piac kialakulására.

A médiakoncentráció szabályozása a digitális környezetben

A műsorszolgáltatási jogosultságok megszerzésének fontos korlátai a túlzott médiakoncentráció megakadályozását szolgáló intézmények, amelyek a sokszínűség megteremtésének fontos eszközei. A digitalizáció és a konvergencia ebben a kérdéskörben is a piaci viszonyokhoz rugalmasabban alkalmazkodó szabályozási környezetet indokol, amelyben egy-egy vállalkozás piaci részesedésének meghatározásában jelentős szerep hárulhat a felügyeleti szervekre.

A médiakoncentráció sajátos szabályozásának indoka nem elsősorban az adott vállalkozás gazdasági erejének korlátozása, hanem a véleménymonopóliumok kialakulásának megakadályozása, azaz annak garantálása, hogy hatékonyan működjön a „vélemények piaca”. Az új médiatörvény megalkotásánál meg kell vizsgálni, hogy a digitális környezet hogyan hat a vélemények piacára. A műsorszolgáltatási és egyéb tartalomszolgáltatási lehetőségek bővülése egyértelműen csökkenti a véleménymonopóliumok kialakulásának veszélyét. A konvergencia ugyanakkor ösztönzi az informatikai-, távközlési- és médiaszektoron belüli, illetve a szektorok közötti fúziókat, létrehozva ezzel egy globális – nemzeti és szektoráils határokon átnyúló – infokommunikációs piacot. Figyelembe véve a fogyasztói szokások stabilitását (például a régóta ismert szolgáltatásokhoz való vonzódást), valamint az új platformok sikeres működtetéséhez szükséges jelentős befektetés-igényt, ténylegesen nem várható, hogy a digitalizáció alapjaiban változtatja meg a médiapiacot.

Míg a médiakoncentráció túlzottan engedékeny kezelése nincs tekintettel a tényleges viszonyokra, addig a túl szigorú szabályozás tovább nehezítheti az amúgy sem igazán kedvező piaci helyzetet. Újabb elemzések kifejezetten arra hívják fel a szabályozók figyelmét, hogy a későbbi verseny megalapozása érdekében először lehetőséget kell teremteni egy agresszív piacvezető megjelenésére.³¹ A változékony piaci viszonyok a médiakoncentráció kezelésének a jelenleginél rugalmasabb eszközeire helyezik a hangsúlyt – meg kell vizsgálni a megszerezhető műsorszolgáltatási jogosultságok számának objektív korlátozásánál a tényleges (vélemény-)piaci erőt jobban figyelembe vevő eszközök körét és alkalmazhatóságát.

A médiakoncentráció szabályozásának enyhülésére példa az Egyesült Királyság és Németország médiajoga. Mind az angol, mind a német szabályozás a közönségarány-alapú modellt követi, amely nem a vállalkozások által megszerezhető jogosultságok számát, hanem a szolgáltatásaikkal elért közönség arányát korlátozza (15, illetve 30%-ban).

A médiafelügyeleti szervnek képesnek kell lenni arra, hogy érdemben állást foglaljon egy vállalkozás médiapiaci helyzetéről, és e helyzetnek a vélemények sokszínűségére gyakorolt hatásáról. Késesnek kell lennie arra, hogy megfelelően figyelembe vegye a vertikális és szektorok közötti összefonódásokat. Beavatkozásnak akkor van helye, ha az infokommunikációs piac egészen megszerzett pozíció veszélyezteti a sokszínűséget. A német szabályozás a beavatkozás eszközeiként határozza meg a harmadik fél számára biztosított műsoridőt, valamint a műsorszolgáltatónál létrehozandó tanácsadó testületet.

Az angol szabályozás a DTT-vel kapcsolatos speciális rendelkezésként előírja, hogy egy multiplex szolgáltató legfeljebb három digitális platform üzemeltetésére szerezhet jogosultságot. Ilyen korlátozásnak feltétlenül helye van. A Broadcasting Act nem tartalmaz viszont korlátozásokat a különböző digitális szolgáltatások nyújtói közötti vertikális összefonódásra vonatkozóan. A digitális platform vertikális integrációiból eredő veszélyek megfelelően kezelhetők a nyílt szabványokkal és a diszkriminációmentes hozzáférés garantálásával.

Digitális átállási stratégia

A digitális földfelszíni műsorterjesztés megkezdésére vonatkozó döntés megszületése esetén célszerű az ezzel kapcsolatos kormányzati tennivalókat egy digitális átállási (analóg leállási) stratégiában összefoglalni.

Az átállási stratégiának rendelkeznie kell a digitális műsorterjesztésre felhasználható frekvenciartományról. Ezzel kapcsolatban ki kell alakítani az átmeneti időszak frekvenciagazdálkodásának stratégiáját, tekintettel a párhuzamosan folytatott analóg és digitális műsorszórás (*simulcasting*) átmenetileg jelentősen megnövekvő frekvencia-igényére.

A stratégiában célszerű rendezni a műsorterjesztéshez kapcsolódó szabványok kérdéseit. A DTT esetében az átviteli szabvány Európában egységesen a DVB-T szabvány, ettől eltérni nem lehet. Ugyanakkor nemzeti szintű döntést igényel a műsorterjesztést kiegészítő egyéb szolgáltatásokra (API, EPG, CAS) vonatkozó szabványok kiválasztása. Az átállást kezdettől az Európában is támogatott nyílt szabványokra kell alapozni.

A stratégiában feltétlenül rögzíteni kell azt, hogy az analóg leállás (*analogue switch-off*) után a fogyasztók nem kerülhetnek hátrányosabb helyzetbe, azaz nem aránytalanul nagyobb ráfordítással férnek hozzá legalább azokhoz a műsorszolgáltatásokhoz, amelyekhez

analóg terjesztéssel hozzáfértek. Újabb elemzések ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a digitális szolgáltatókat nem feltétlenül célszerű a teljes lefedettség biztosítására kötelezni, mert a háztartások utolsó kb. 10%-ának elérése olyan terhet jelent, ami az egész folyamatot hátrányosan befolyásolja.³² A teljes lefedettség biztosításához ezért célszerű más digitális platformokat is bevonni.

Ugyancsak foglalkozni kell a digitális vételhez szükséges eszközök beszerzésével – mivel megfelelő végfelhasználói eszközök nélkül az átállás nem lehetséges, viszont ezek beszerzése jelentős terhet ró a háztartásokra, e kérdéskör kezelése alapos átgondolást igényel. Meg kell vizsgálni, hogy ebben a beszerzésben hogyan lehet támogatni a háztartásokat, illetve azt, hogy a támogatásban mekkora szerepet vállal a piaci szereplőkre, és mekkora szerepe van az államnak. Arra kell törekedni, hogy az analóg leállás pillanatában a háztartások túlnyomó része rendelkezzen a szükséges eszközökkel.

A stratégiában meg kell határozni a későbbi digitális platformok számát. A digitális szolgáltatások megkezdése nem képzelhető el a teljesen kidolgozott jogi háttér nélkül.

A stratégia tartalmazza az analóg leállás időpontját és további feltételeit, elsősorban a digitális vételre alkalmas háztartásoknak a leálláshoz szükséges arányát. Magyarország számára a leállás egyik lehetséges időpontja az országos televíziós műsorszolgáltatási jogosultságok időtartamának vége, 2007. Realisabb időpont lehet 2012, amikor véget ér a jogosultság egyszeri meghosszabbításának időtartama. Ebben az esetben a jogosultság meghosszabbítása során már rendezni lehet az átállás számos feltételét. A jogosultság meghosszabbításának ötéves időtartama már a simulcasting időszaka lehet.

A stratégia megfogalmazásakor építeni kell az ORTT, az Antenna Hungaria Rt. és más szervek eddigi eredményeire. Az analóg leállási stratégiát célszerű összekapcsolni az információs társadalmi stratégiával. A stratégia végrehajtása szintén az érintett szervek együttműködését igényli.

JEGYZETEK

¹ 37/1992. (VI. 10.) AB határozat.

² Az értéknövelt szolgáltatások körébe tartozik például az igény szerinti videó (*Video on Demand*), a „majdnem igény szerinti videó” (*Near Video on Demand*), számos (t-)kereskedelmi, (t-)banki szolgáltatás, az elektronikus levelezés, sőt a teljes vagy részleges Internet-hozzáférés.

³ A Bizottság negyedik jelentése a televíziós irányelv alkalmazásáról [COM (2002) 778], Melléklet.

⁴ A 97/36/EK irányelvvel módosított 89/552/EGK irányelv a tagállamoknak a televíziós tevékenység gyakorlására vonatkozó egyes jogi és közigazgatási előírásainak összehangolásáról.

⁵ A 98/48/EK irányelvvel módosított 98/34/EK irányelv a szabványok és technikai előírások területén alkalmazandó információs eljárásról.

⁶ A műsorszolgáltatás fogalmát a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény, az információs társadalommal összefüggő szolgáltatás fogalmát pedig az elektronikus kereskedelmi szolgáltatások, és az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások egyes kérdéseiről szóló 2001. évi CVIII. törvény határozza meg.

⁷ Munkanyag az információs társadalom új szolgáltatásaihoz és alkalmazásaihoz való széles hozzáférés akadályairól a digitális televízió és a harmadik generációs mobilhálózat nyílt platformjain.

⁸ Erről például Polyák Gábor: Az Internet az európai médiaszabályozásban (OTDK-dolgozat).

⁹ A hatályos médiatörvény műsorterjesztésre vonatkozó rendelkezései igen sok ponton ellentmondanak az Európai Unió új – a tanulmány II. részében érintett – távközlési irányelveinek; e szabályok fenntar-

tása az új törvényben indokolatlan. Mivel az európai szabályozás a műsorterjesztő hálózatokat más távközlési infrastruktúrával teljesen egyenrangúnak tekinti, a médiaszabályozás hatálya a műsorterjesztésre a továbbiakban csak nagyon szűk körben terjedhet ki.

¹⁰ A Bizottság negyedik jelentése a televíziós irányelv alkalmazásáról.

¹¹ A digitális kor: Az audiovizuális politikával foglalkozó Magas Szintű Csoport jelentése (Oreja-jelentés).

¹² Az Európai Unió Bizottságának közleménye az audiovizuális politika alapelveiről és irányelveiről a digitális korban [KOM (1999) 657].

¹³ Az elektronikus úton végzett nyilvános kommunikáció tartalomszabályozásának alaptételei. Országos Rádió és Televízió Testület Irodája, Stratégiai Igazgatóság, 2002.

¹⁴ Az irányelv-csomag kulcsfogalmai az elektronikus kommunikációs hálózat és az elektronikus kommunikációs szolgáltatás. Az elektronikus kommunikációs hálózat átviteli rendszerek és adott esetben a kapcsoló és irányító eszközök, valamint más olyan erőforrások, amelyek jeleknek vezeték, rádiótávközlő eszköz, optikai vagy más elektromágneses eszköz útján történő továbbítását biztosítják, ide értve a műholdas hálózatokat, a rögzített és a mobil földfelszíni hálózatokat, az áramtovábbító rendszereket, amennyiben azokat jelátvitelre használják, a rádió és televízió műsorszóró hálózatokat, kábeltelevíziós hálózatokat, függetlenül a továbbított információ típusától. Az elektronikus kommunikációs szolgáltatás általában ellenérték fejében nyújtott szolgáltatás, amely egészben vagy részben jelek elektronikus kommunikációs hálózaton történő továbbításából áll, ide értve a műsorszórási célú hálózatokon nyújtott távközlési és átviteli szolgáltatásokat, kivéve azonban azokat a szolgáltatásokat, amelyek elektronikus kommunikációs hálózaton vagy szolgáltatáson tartalmat szolgáltatnak vagy a tartalom fölött szerkesztői felügyeletet gyakorolnak; nem tartoznak ide az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, amennyiben azok részben vagy egészben nem jelek elektronikus kommunikációs hálózaton történő átviteléből állnak.

¹⁵ Erről részletesen lásd Dr. Lendvai András: A feltételes hozzáférési rendszerek és a digitális televíziózás szabályozásáról. in: Enyedi Nagy Mihály, Polyák Gábor, Dr. Sarkady Ildikó (szerk.): Médiakönyv 2002. 545–557. old. Az FRND a *fair, reasonable* és *non-discriminative* szavak rövidítését jelöli.

¹⁶ Ht. 110. § 43. pont.

¹⁷ 2002/21/EK irányelv 2. cikk p) pont.

¹⁸ Sztj. 60. §.

¹⁹ 2002/21/EK irányelv 2. cikk f) pont.

²⁰ 2002/21/EK irányelv 18. cikk.

²¹ 2002/19/EK irányelv 5. cikk 1. bek. b) pont.

²² 2002/19/EK irányelv 6. cikk 2–3. bek.

²³ A CI olyan csatlakozó-szabvány, amely az adott digitális felhasználói vevőkészülékhez különböző feltételes hozzáférési modulok csatlakoztatását teszi lehetővé. Ez az egyik megoldás arra, hogy a fogyasztó viszonylag egyszerűen férjen hozzá a különböző feltételes hozzáférési rendszereket alkalmazó szolgáltatásokhoz. A másik megoldás a *simulcrypt*, amely több, a különböző CAS-ok számára értelmezhető hozzáférési üzenet bekódolását jelenti a digitális jelsorozatba.

²⁴ 2002/19/EK irányelv 1. melléklet 1. rész c) pont.

²⁵ 2002/19/EK irányelv 1. melléklet 1. rész a) pont.

²⁶ 2002/19/EK irányelv 6. cikk 4. bek.

²⁷ Az egyetemes szolgáltatásról és elektronikus kommunikációs hálózatokhoz és szolgáltatásokhoz kapcsolódó fogyasztóvédelmi jogokról szóló 2002/22/EK irányelv.

²⁸ 2002/22/EK irányelv 31. cikk.

²⁹ Munkanyag az információs társadalom új szolgáltatásaihoz és alkalmazásaihoz való széles hozzáférés akadályairól a digitális televízió és a harmadik generációs mobilhálózat nyílt platformjain.

³⁰ Emellett természetesen a digitális televíziózást és rádiózást jelentős gazdasági, piaci korlátok is jellemzik, amelyek kiküszöbölése azonban a jogalkotónak csak szélsőséges esetekben feladata.

³¹ A DTT jövőbeni sikere a szabályozói döntésektől függ.

³² A DTT jövőbeni sikere a szabályozói döntésektől függ.

- Closs, Wolfgang: *Does the Existing Regulatory Framework for Television Apply to the New Media?* Damjanovic, Dragana (2002): *Regulierung der Kommunikationsmärkte unter Konvergenzbedingungen*. Springer.
- Gálik Mihály (2002): *Médiagazdaságtan*. Aula Kiadó.
- Hamm, Ingrid – Hart, Thomas (Hg.) (2001): *Kommunikationsordnung 2010*. Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Janik, Viktor (2001): Rundfunkregulierung auch im Internet? *Kommunikation & Recht 11/2001*.
- Grünwald, Andreas (2001): Analoger Switch-Off. Auf dem Weg zur Digitalisierung des terrestrischen Fernsehens. *MultiMedia und Recht 2/2001*. 89–94.
- Helberger, Natali – Scheuer, Alexander – Strothmann, Peter: *Non-Discriminatory Access to Digital Access Control Services*.
- Holznagel, Bernd (1996): Probleme der Rundfunkregulierung im Multimedia-Zeitalter. *Zeitschrift für Urheber- und Medienrecht 1/1996*. 16–26.
- Holznagel, Bernd: *What Future for Broadcasting in the Digital Era?* (Expert Seminar on „The European Convention on Transfrontier Television in an Evolving Broadcasting Environment”).
- Lendvai András (2002): A feltételes hozzáférési rendszerek és a digitális televíziózás szabályozásáról. In Enyedi Nagy Mihály – Polyák Gábor – Sarkady Ildikó (szerk.): *Médiakönyv 2002*. 545–557.
- Nikoltchev, Susanne: *Changing Aspects of Broadcasting: New Territory and New Challenges*.
- Nikoltchev, Susanne: *Media Supervision on the Threshold of the 21st Century – Structure and Powers of Regulatory Authorities in the Era of Convergence*. [iplus2_2002.pdf](#)
- Palzer, Carmen: *Co-Regulation of the Media in Europe: European Provisions for the Establishment of Co-regulation Framework*.
- Schulz, Wolfgang – Seufert, Wolfgang – Holznagel, Bernd (1999): *Digitales Fernsehen. Regulierungskonzepte und -perspektiven*. Leske und Budrich.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor TÁRGYAK SZIMBOLIKÁJA¹

Induljunk ki abból, hogy szimbólum bármi lehet. A szimbólumok keletkezésében magának a nyelvi gondolkodásnak a totális nyitottsága érvényesül, a nyelvnek az a képessége, amely által képes a végtelen számú variációt felmutató, mindig új összefüggésrendbe mozduló világ leképezésére: bármi lehet *signifiant*, és bármi lehet *signifié* is. A „jelöltek” száma nem lehet lezárt, hiszen mindig új, s új jelenségekkel találkozunk, de nem lehet lezárt a „jelölők” száma sem, hiszen a változásokban a világhoz viszonyuló mindenkori szubjektum számára is biztosítani kell az újabb és újabb viszonyulásmódok lehetőségét. A művészetek nap mint nap új szimbolikus kapcsolatokkal gazdagítják a világról alkotott képünk jelrendszerét, de a mindennapi életben is állandóan folyik a szimbólumok teremtése. *Teljes* szimbólum-szótár megalkotása ezért lehetetlen.

Szimbólum-szótárak azért mégis születnek, s ezek arra is kísérletet tesznek, hogy valamiképpen rendszerezék (legalább a leghasználtabb) szimbólumokat. Ha a rendszerezést a „jelölő” oldaláról végezzük, így különíthetjük el például a *térszimbolika*, a *tárgyszimbolika* sajátosságait, a (térben, illetve a tárgyakkal végzett) *cselekvések szimbolikáját*, a (cselekvő) *élőlények* (növények, állatok és emberek) *szimbolikáját*, az (emberek alkotta) *intézmények* vagy az (intézmények rendszerét is meghatározó) *fogalmak szimbolikáját*. Mindezekkel másutt részletesen foglalkozunk, az alábbiakban a szimbólumelemzés lehetséges szempontjainak sorravételével a *tárgyszimbólumokat* próbáljuk körüljárni.

A tárgyak szimbolikája – különösen azóta, amióta az ipari társadalmak tárgyak özönével árasztják el az emberi világot, s a „fogyasztói társadalom” létrejöttével e tárgyi környezetet az „objektív valóságnak” szinte az emberen is uralkodó szférájává tették – a szimbólumalkotás, -használat, és -értelmezés egyik legelevenebb területe; a *társadalom* elemzésének is egyik legkedveltebb formájává vált (gondoljunk például a francia iskola, Roland Barthes, Abraham Moles, Jean Baudrillard vagy nálunk Hankiss Elemér, korábban Losonczy Ágnes, Hernádi Miklós ilyen jellegű elemzéseire).² A tárgyak (objects) szimbolikája és az e szimbolika értelmezésére kifejlesztett módszerek a modern tárgyhasználó ember számára az egész objektív valóság kezelésére alkalmasnak tűnnek; az ember hajlamos a világ valamennyi jelenségét kvázi tárgyakként kezelni (ezért is jelentett szemléleti nehézségeket a huszadik században olyan fizikai jelenségek felfedezése, mint a kvantummechanika, amelyeket már nem lehetett a *tárgyak* kezelésében megszokott szemlélettel értelmezni), s ha az alábbiakban „a tárgyak szimbolikájáról”

beszélünk, ezt kiterjeszthetjük azokra a szimbólumhasználatokra is, amikor a világ bármely jelenségét úgy tekintjük szimbólumoknak, mintha azok (az ember által használt vagy használható) tárgyak lennének.³

A TÁRGYAK SZIMBOLIKUS JELENTÉSÉNEK FŐBB MEGHATÁROZÓI

Bár a mindennapi szóhasználatban megkülönböztetünk használati (és ebből következően) nem-használati tárgyakat, ez tautológia: tárgynak eleve az anyagi világ *ember által valamire használt* elemeit nevezzük⁴ (s ha az imént említett módon az objektív valóság nem ember-alkotta elemeit is tárgyként kezeljük, ebben is éppen az fejeződik ki, hogy az ember az egész világot, annak minden elemét potenciális tárgyának, vagyis használatába vehetőnek tekinti). A tárgyak mindazon funkciója, amit szembe szoktunk állítani a „használati” funkcióval (lásd pl. Kubler, 1992. 124. o.)⁵ tágabb értelemben mindenképpen használat: mint „Tárgyak a társadalomban” című könyvében Hernádi Miklós is hangsúlyozza (Hernádi, 1982), amikor egy tárgy például szakrális, vagy presztízsfunkciót tölt be, ez az emberi világ működésének éppoly (használati) kelléke, mint a munkafolyamatban használt szerszám, vagy a háztartás fogyasztásunkat, kényelmünket szolgáló felszerelése.⁶

Így hát a tárgyak szimbolikájának leírásában a kiindulópontnak a (tág értelemben vett) használatot, és a használat ember számára való tartalmát, a (tág értelemben vett) *funkciót* érdemes tekinteni. A tárgyak társadalmi funkciója állandóan változó, összetett és differenciált. De a legösszetettebb módon használt tárgy szimbolikája is végső soron azokból az első mozzulatokból vezethető le, amelyekkel az ősi ember – illetve főemlős elődje – a természet egyes elemeit (köveket, fákat, csontokat, más élőlények karmait, fogait stb.) teste kiegészítésévé (és lelke-akarata eszközévé) változtatta, s ennek előfeltételeként valóban *elemnek*, a környezetből kiszakítható s más összefüggésekbe helyezhető, különálló, különválasztható létezőnek kezdte tekinteni. A tárgyiasítás ezen első aktusai⁷ a tárgyként használt elemeket azonnal a szimbólumok sajátosságaival is felruházzák. A tárgyiasítás ugyanis rögtön az önmagával való egyidejű azonosság és nem-azonosság helyzetébe hozza a tárgyat:⁸ valami, ami az ember számára előbb egy természeti működést jelentett (ellenséges állat veszélyes testrészét, a lány testet felsértő követ, a viselőjét a hideg ellen védő állatbőrt stb.) továbbra is megőrzi eredeti tulajdonságait és ezekhez kapcsolódó jelentését, de ugyanakkor el is szakad eredeti önmagától, és az ember eszközévé válván jelentésébe integrálja az emberi célt is, és ezzel az eredeti önmagával való nem-azonosság mozzanatát is. Ez az $A = A^9$ és $A \neq A$ ráadásul ily módon azonnal a szimbólumok másik alapsajátosságát, a külső-objektív és a belső-szubjektív aspektus egyszerre-jelenlétét is megvalósítja.¹⁰ A tárgy első lépésként annak a tulajdonságnak a szimbólumává válik, amelyet a használat *funkcióként* realizál, a marokba fogott lecsapó tigrisfog ettől fogva (és igazából csak ettől fogva) alkalmas arra, hogy a tigrisnek és erejének (ne csak része, de) *szimbóluma* is legyen, s szimbóluma ugyanakkor annak az emberi cselekvésnek is, amely a maga céljára használja.^{11, 12}

Az első funkciók így az egyes tárgyak szimbolikájának megalapozói, s azután, ahogy egyre több mindenre használják őket, szimbolikájuk is újabb és újabb összetevőkkel bővül,

az első jelentésekre ráépülnek a később felfedezett funkciókból adódó jelentések. Mivel az ősi embert mai szemmel nézve igen kevés tárgy vette körül, ezek a tárgyak hamar polifunkcionálisak lettek, s ebből fakadóan szimbolikájuk is általában igen összetett.¹³ Másfelől a többfunkciójú tárgyak több funkciója (és a hozzájuk kapcsolódó több jelentés) nyomban magában hordta a diszjunkció lehetőségét is: egyrészt a különböző funkciók tudatában az ember arra is elkezd törekedni, hogy az egyes funkciókhoz specializált tárgyakat hozzon létre (amelyek azután szimbolikájukban is külön-külön kapcsolódnak egy-egy funkcióhoz: így válik le az éles kő szimbolikájából – az egyes tárgyak formai széthasonulásával együtt – a kés, a kalapács, az ék stb. szimbolikája); másrészt a használat specifikálódásával a szimbólumok a *használók csoportjai* szerint is differenciálódnak: ugyanaz a tárgy egészen más jelentéssel ruházódik fel, ha férfi vagy nő, gyerek vagy öreg, földműves vagy vadász használja, az embercsoport különböző alcsoportokra bomlásával a szimbólumok *csoportszimbólumokká* is válnak.¹⁴

A tárgyak szimbolikájában tehát a történetiség többféle elmozdulást is okoz: a jelentések egymásra épülését, a jelentések visszahatását a tárgyak szaporodására, és az eredeti jelentések módosulását is, amikor az új használatok és az ebből fakadó szimbolikus tartalmak elhalványítják, kiszorítják, legalábbis átalakítják a korábbi jelentéseket. Ebből viszont az is következik, hogy *maga a történet* is részévé válik a tárgyak szimbolikájának; a funkció mellett talán éppen a történet a másik legmeghatározóbb e szimbolika alakulásában. Az egyes tárgyakhoz egy adott időben kötődő (használatmód és) jelentés, s különösen az adott tárgyak keletkezésének, megjelenésének korszaka is hozzákapcsolódik a tárgyhoz:¹⁵ a tárgy *korszimbólummá* is lesz, s a jelentések egymásra épülése ezen a síkon is folytatódik. (Gondoljunk például arra, ahogy a lovagvilág egyes tárgyai középkor-szimbólumok lesznek, azután ahogy a romantika már ilyen korszimbólumokként is használja őket, ma pedig már ugyane tárgyak szimbolikája a romantikára is utaló elemeket is tartalmaz.) Azt nem igen lehet megjósolni, hogy egy kor jellegzetes tárgyai közül melyek lesznek leginkább korszimbólumok, de amelyek azok lesznek, azok azután jelentős szerepet játszanak abban, hogy az utókor szemléletében mik minősülnek az adott kor fő jellemzőinek; nyilván a legfelső társadalmi kasztnak a társadalom többi részétől való elszakadása, és az ezzel szemben a felvilágosodás idején vezéreszmévé vált természet-eszmény segített például abban, hogy a későbarokk-rokokó kor szimbólumaivá a viselet olyan hangsúlyozottan mesterkélt darabjai váltak, mint az arbronszoknya vagy a tornyos paróka, de az, hogy éppen ezeket tekintjük a kor szimbólumainak, erősen visszahat a korszakról alkotott képünkre is, arra, hogy milyenek látjuk a tizenharmadik századot, sajátosságai közül melyeket emeljük ki (homályban hagyva mindazt, ami nem *ezt* a szimbolikát erősíti).

A tárgyakba sűrített korszimbolika persze viszonylag késői fejlemény, ehhez már történeti tudat, számon tartott történelem kell. A „korszak” olyan átfogó absztrakció, amelyhez csak szerényebb léptékű absztrakciókon keresztül jut el az ember.¹⁶ Az embercsoport különböző alcsoportokra való említett tagolódása, és a tárgyakhoz kötődő szimbólumok e csoportok szerinti differenciálódása mindenképpen megelőzi a korszakokban való gondolkodást. A tárgyak, mint *csoportszimbólumok* szintén többféle módon lehetnek azok. Egyrészt ebben a tekintetben is *egyes funkciókat* rögzítenek: a csoportok funkcionális különbségeit, azokat a sajátosságokat (például a tárgyban is megjelenő sajátos célokat), amelyekkel a munkamegosztás vagy a csoport újratermelésének egyéb teendői ruháznak fel egy-egy csoportot (így lesznek egyes tárgyak vadász, pásztor, férfi vagy anya szimbólumok). Ugyanakkor a csoportok nem csak funkcionálisan, hanem hierarchikusan is tagoltak,

s a hierarchiában betöltött szerepekhez kapcsolódóan a tárgyak egy-egy *hierarchiafok*, a *presztízs*, a *státusz* szimbólumaivá is válnak.

Ez utóbbi szerep betöltésére különösen alkalmasak először is az olyan tárgyak, amelyek *monopolizálhatók*, egy-egy tárgy kizárólagos birtoklása maga is alkalmas arra, hogy a hierarchiában magasabb helyet biztosítson. Minthogy az emberi világban a természeti adottságoktól (testméret, erő, vitalitás) függő hierarchia gyakran éppen egyes tárgyak birtoklásával és felhasználásával korrigálható, az ilyen tárgyak könnyen válnak presztízs-, státusz-, hatalmi szimbólumokká, s az olyan tárgyak, mint a kard, vagy az örlőkő funkciójukban és funkcionálásukban hordják birtokosaik előnyeit azokkal szemben, akik nem rendelkeznek e tárgyakkal, a tárgyak hatalmának e felismerése következtében mind több olyan tárgy jelenik meg, amely már elsődlegesen éppen a hatalmi különbség biztosítására és kifejezésére szolgál. Vannak tárgyak, amelyek azért lesznek ilyenek, mert a használt-hasznos tárgyak analógiájára erőt *tulajdonítanak* nekik: az ilyen (például a varázserejűnek tekintett tárgyakhoz társuló) tulajdonított erő semmiben sem különbözik bármely egyéb használati tárgy hasznosságától, hiszen használatához ugyanúgy valamilyen sikeres eredmény kapcsolódik. A kovács szerszáma, a harcos fegyvere és a sámán varázsszere egyaránt azért lehetnek egyúttal hatalmi jelképek is, mert használatuk során eredményeseknek, tehát hatalmasoknak bizonyulnak, ugyanakkor az, hogy csupán egyes emberek birtokában vannak, privilégiummá avatja őket, és a többiek, a nem-használók számára a titokzatosság légkörét társítja hozzájuk, ez pedig a használatukat át-nem-látók szemében tovább növeli erejük képzetét. Természetes, hogy a ritka tárgyak birtokosai a történelem során rendre hatalmi jelképpé igyekeztek változtatni monopolizált tárgyaikat (ha e tárgyaknak a közösségre gyakorolt áldásos hatása nem volt magától értetődő, legalább tulajdonított erővel ruházva fel őket), és fordítva: monopolizálni törekedtek azokat a tárgyakat, amelyek hatalmi jelképek lehettek. Ez a mai napig így működik; az persze állandóan változik, hogy mi jelent hatalmi szimbólumot¹⁷ és az is, hogy melyik csoportnak sikerül elismertetnie a maga szimbolikus tárgyait hatalmi szimbólumként: ha nem sikerül, ez egyúttal a csoport hatalmi helyzetének csökkenését is jelenti.¹⁸

De nem csak a valóságos és vélt hasznosság tehet hatalmi szimbólummá egy tárgyat. Mihelyt a munkavégzés alávetett tevékenységgé lesz, azonnal megkülönböztetik a munka tárgyaitól azokat a tárgyakat, amelyek hangsúlyozottan nem a munkavégzéshez kapcsolódnak, s ez utóbbiakat éppen e tulajdonságuk teszi presztízstárggyá.¹⁹ A „hasznos”-tól elválik az „érdek nélkül tetsző”, s a díszítő, a nem közvetlenül hasznot hajtó önmagában vett értéké válik. Persze minden díszítésnek eredetileg van valamilyen funkcionális jelentése, s ahhoz, hogy maga a díszítő funkció megjelenjen, szükség van a szakrális és a profán elválására is, arra, hogy egyes tárgyakat vagy tárgyi formákat valamilyen funkcionális okból megkülönböztetőnek, presztízshordozónak kezdjenek tekinteni; s hogy az ilyen tárgyak és formák összekapcsolódjanak a szintén a profán mindennapi valóság fölé helyezett szakrális szférával (amelynek másik sajátossága, hogy – az ember szellemi működésének, szellemi erejének absztrahálásából következően – egy második, spirituális, nem a mindennapi hasznosság törvényei szerint működő világot alkot, amelynek tehát olyan tárgyi szimbolika felel meg, amely szembehelyezhető a mindennapi tárgyhasználat világával). Így kialakul a tárgyaknak és formáknak egy olyan köre, amelyeknek éppen az a (szimbolikus) funkciójuk, hogy a hétköznapi értelemben nem funkcionálisak. A díszítő tárgyakat (amelyek azután később persze deszakralizálódhatnak, és visszakerülhetnek a mindennapi életbe), a mai napig éppen ez a (szituációs) jellegük, a „másik” világra való utalásuk teszi egyúttal presztízstár-

gyakká is. (Amit „esztétikumnak” nevezünk, az mindig ennek a „másik” világnak a jegyeit hordozza).²⁰

A tárgyak a „lent” és „fent” különbségeit jelző szimbolikus funkciójukon kívül is számos viszony kifejezésére alkalmasak. Malinowski például (Malinowski, 1972) rang-, és gazdagságjelző szerepük mellett kiemeli összekötő, *barátságképző* és -kifejező funkciójukat. A tárgyaknak a *társadalmi struktúra képzésében, megerősítésében* játszott szerepét hangsúlyozza Radcliffe-Brown, az indián potlecs kapcsán,²¹ (s ez az állítása kiterjeszhető például a mai fogyasztói társadalom tárgyhasználatának értelmezésére is). A tárgyak használatában-fogyasztásában jelenlévő szimbolikus mozzanat mindig értelmez (és átértelmez) és ezáltal alakítja is a viszonyokat.²² Amikor Victor Turner úgy fogalmaz, hogy „a kulturális kategóriák életben tartják a szociális struktúrákat”, akkor ezzel ő is a szimbólumoknak (s közöttük a tárgyszimbólumoknak) ezt a (társadalmi viszonyokat alakító) szerepét emeli ki.²³

A tárgyak szimbolikájának eddig említett összetevői, használati funkcióik, hierarchia-jelző, társadalmi struktúra-képző és -fenntartó szerepük, csoport-jellemző és kor-felidéző természetük az egyes tárgyak szimbolikájában egymásra rétegződhetnek, s minél tovább halad az emberi történelem, annál inkább egymásra is rétegződnek.²⁴ Mai tárgyaink szimbolikájának elemzésekor e szimbólum-rétegek szinte minden esetben különválaszthatóak, mint ahogy e szimbólumrétegek maguk is tovább bonthatók.²⁵ Ha például a tárgyról, mint csoport-szimbólumokról beszélünk, szimbolikájukban megtalálhatjuk mindazokat a megkülönböztetni-érdemes jelentés-síkokat, amelyekkel a szociológiai csoportképzésben találkozhatunk.²⁶ a tárgyak lehetnek a két *nem*, az egyes *életkorok* (gyerek-, serdülő-, ifjúkor, felnőttkor, öregkor stb.), különböző *foglalkozások*, *lakóhely-típusok*, *társadalmi rétegek* (nemesség, parasztság, polgárság, munkásság, értelmiség, papság, bürokrácia stb.), *vallási, ideológiai csoportok*, *mozgalmak*, és egyéb *szubkultúrák* szimbólumai, de egyes *vidékek*, *országok*, *nemzeti közösségek*, *régiók* szimbólumai is²⁷ (Kelet-szimbólumok, Amerika-szimbólumok, magyarság-szimbólumok stb.). Mindahhoz, aminek alapján az emberek csoportokat alkotnak, szimbólumok is kapcsolódnak,²⁸ és az (egyes csoportokhoz köthető) tárgyak képzetkörét mindezen szimbolikus asszociációk is gazdagítják. Ha a kulturális antropológia különböző kultúráin keresztül vizsgálja az Embert, az egyes tárgyakat is e kultúrák (a tárgyakkal felidézett világok) szimbolikus megnyilvánulásaiként (is) kell elemeznie. Amikor például egyes tárgyak iránt heves érdeklődés mutatkozik, ez többnyire szubjektív értékükre utal, ám mindig érdemes azt is meghatározni, hogy mi ruhazza fel őket ilyen (gyakran tömegesen ható) szubjektív értékkel. Az első lépésben ilyenkor rendszerint megállapítható, hogy az adott tárgy (mint például a hatvanas évek Magyarországon a farmernadrág vagy az orkánkabát, a nyolcvanas években a hűtőláda) az adott közegben státusszimbólum, de a második lépésben többnyire az is kiderül, hogy *azért* lehetnek státusszimbólumok, mert egy-egy *kultúra* szimbólumai; történetesen egy-egy olyan kultúráé, amelyek más kultúrák szemében mint kultúrák, valamilyen szempontból magasabb státuszúak. (Ráadásul többnyire több síkon is. A példaként említett tárgyak mindegyike a maga idején Nyugat-szimbólum is, urbanizációs szimbólum is volt, s mint ilyen magas presztízsű, követendő minták megtestesítője a nyugatosodni és urbanizálódni vágyó csoportok számára; s persze az ideológiai fellazítás szimbólumai is a nyugatosodást veszélynek minősítők, a városi elpuhultság, gyökértelenség és értékzavar szimbólumai a népi konzervativizmus szemszögéből).²⁹

A szimbólumok csoportokhoz kötöttsége másfelől azt is jelenti, hogy a *különböző csoportok másként dekódolják* is a szimbólumokat; egy olyan tárgy, ami a „népiséget” jelké-

pezheti egy külföldi, vagy egy, a „népet” csak kívülről szemlélő polgár számára, stilizált álnépiességgént lepleződik le a népiség ideológiai felvállalóinak szemében, amellyel szemben „autentikus” formák és tárgyak felkutatásával, vagy azok minél hitelesebb újrateremtésével lehet a népiség „igazi” szimbólumait előállítani. A szimbólumok (s az egyes csoportokhoz kötődő szimbólumok is) tehát mindenképpen *viszonyfogalmakként* értelmezhetők: ha például azt mondjuk, hogy egy tárgy gazdagság vagy szegénység-szimbólum (vagy mint az előző példában: népiség-szimbólum), akkor azt is meg kell határozni, hogy *mihez képest és kinek a számára az*, hiszen lehet, hogy egy bizonyos viszonyrendszerben a színes televízió vagy a számítógép egyértelműen jólét-jelkép, de ha például – mint Douglas és Isherwood figyelmeztet – egy olyan archaikus körülmények között élő nyájtulajdonos családfőt veszünk, akit az elektromosság (és az ezen alapuló tárgyak) hiánya miatt (a fentiek értelmében) akár szegénynek is minősíthetnénk, azt fogjuk tapasztalni, hogy saját társadalmi közegében (ahol egészen más tárgyak-javak jelentenek gazdagság-szimbólumokat) az ilyen családfő (ha ezekkel az „egészen más” tárgyakkal-javakkal, például éppen magával a nyájjal rendelkezik) kifejezetten gazdagnak számít. (Ugyanigy a „népiség” esetében sem használhatunk korokon, társadalmi rétegeken és helyzeteken felül álló népiség-fogalmat; *minden* szimbolikus jelentéstartalom valamihez képest és valaki számára jelenti azt, amit jelent.)³⁰

Ha az egyes tárgyak ekként csoport-, illetve kultúra-szimbólumokként (is) értelmezhetők, akkor ez a legkisebb csoportig, a legkisebb kulturális egységig: az egyénig érvényes. Egyes tárgyak *egyén-szimbólumokká* válnak, egy-egy egyén sajátos kultúráját testesítik meg. Az örökös számára például az örökölt tárgy sokszor az örökhagyó (egyén) szimbóluma,³¹ (aki viszont egy egyszemélyes – vonzó, taszító vagy éppen közömbös – kultúrát is megtestesít, s az adott tárgyhoz való viszonyt nagy mértékben meghatározza, hogy azt a kultúrát, amit az elhunyt képviselt, az örökös vonzóznak, taszítóznak vagy közömbösnek tekintie-e?). De a tárgyak abban az értelemben is lehetnek egyes egyéneknek, mint kulturális egységeknek a szimbólumai, hogy *egyének számára* jelentenek szimbólumokat. Számos esetben találkozunk olyan magánmitológiákkal, ahol egy-egy tárgy is csak az adott egyén számára bír valamilyen szimbolikus jelentőséggel (aki ismeri például Ingmar Bergman *Tűkör által homályosan* című filmjét, az jól emlékezhet arra, hogy a főhősnő szemében – de csakis az ő szemében – miként lehetett egy padlás-fal egy képzelt Pókisten lakhelye és ezáltal szimbóluma is). Az ilyen (és a kevésbé extrém) egyéni szimbólumok éppen arra szolgálnak, hogy az egyén világának szuverenitását, az egyszemélyes csoport, illetve az egyszemélyes kultúra integritását megerősítsék.³²

Idáig nem választottuk külön a tárgyakban *benne rejlő* szimbolikus jelentéseket azoktól, amelyeket *szándékosan* hoznak létre. Természetesen bármennyire is kapcsolódik egy-egy szimbolikus asszociáció a tárgy valamely „immanens” tulajdonságához, a tárgyakban nem „rejlének” szimbólumok; a tárgy egy-egy szimbolikus jelentéssíkjának felismerése éppolyan újat létrehozó aktus, mint egy szimbolikus tárgy tudatos megalkotása. Az utóbbi viszont mégiscsak másodlagos, s mint ilyen, későbbi fejlemény: ahhoz, hogy tudatosan gyártsunk (tárgyi) szimbólumokat, előbb tudatosítani kell, hogy a dolgoknak (a tárgyaknak is) van szimbolikus jelentésük, s ezek hatást gyakorolnak a társadalomban. (A tudatosan, eleve szimbolikusnak szánt tárgyak létrehozását elsősorban többnyire éppen e hatásgyakorlás előnyeinek kihasználása motiválja.) Ma persze már a szimbólumok tudatos létrehozása éppoly tömeges, mint a szimbolikus jelentések spontán keletkezése.

Ha a tudatosan szimbolikus tárgyak teremtése „későbbi fejlemény” is, azért ez is meglehetősen ősi: az emberiség történetének igen korai szakaszaiban már születtek olyan tárgyak, amelyek eleve jelenteni akartak valamit, amelyek elsődleges, olykor kizárólagos (használati) funkciója éppen ez a „jelentésség” volt. A szimbólumként (is) működő tárgyak külön osztályát alkotják a *jelzőtárgyak*, az olyan tárgyak az irányjelző kötől a képíráásokban az első betűkké váló tárgyakig, amelyek elsődleges funkciójának a valamire való utalást tekintik. (Az más kérdés, hogy mint minden szimbolikus jelentés, e jelentések is csak az emberek egy meghatározott köre számára érvényesek: aki a határkövet elmozdítja és beépíti háza falába, aki csak vázába teendő díszet lát a virágnyelven küldött üzenetben, aki egy piros lámpával megvilágított házba lépve azt gondolja, hogy egy szolid panzióba érkezett, az nem volt tekintettel arra a szimbolikus funkcióra, amit a kő állító, a virág küldői, a piros lámpa elhelyezői az adott tárggyal ki akartak fejezni.)

A jelzőtárgyak „beszélnek”, pontosabban egy-egy mondatot hajtogatnak. Van, amelyik ehhez még mozgást is igénybe vesz, mint például az útkereszteződésnél elhelyezett jelzőlámpa. Nem csoda hát, hogy egyes szimbolikus tárgyak meg is személyesülnek: minél több, az emberre jellemző tulajdonságot sűrítenek magukba, annál inkább. Egyes modern mesékben az utcai jelzőlámpa vagy a még inkább ember formájú madárijesztő órálló személye elevenedik, a könyörtelenül körben járó toronyóra mutatói az igazságot szolgáló idő szimbolikus tárgyaként, személyesen bánnak el a gonoszokkal. De a megszemélyesülés nem csak a jelzőtárgyak sajátja. A mindig győztesen forogott kard a mesében magától hadakozó karddá személyesül, a történeti emlékezetben pedig olykor személynevet kap (Durandal, Excalibur); az autókat (szinte) „családtagnak” tekintik, s szintén (emberi) nevekkel látják el őket, egyes mesékben a polc tárgyai kezdenek éjszakai beszélgetésbe, a játék baba megelevenedése pedig ma már igencsak elterjedt toposznak számít – a megelevenedő tárgyak képzete különösen megerősödött a huszadik században, amikor az ember korábban legsajátabbnak tartott funkcióit is gyakorolni képes tárgyak (számítógépek, robotok) létrejöttével a tárgy és az ember közti határok reálisan is elmosódnak.³³

A megszemélyesülés tendenciája erősíti a jelzőtárgyak jelentőségét is. Különösen így van ez a gazdaságban, ahol az egyes termékeket és cégeket jelképező és megjelenítő tárgy-és formaszimbólumok (*logók* és egyéb *brand*-elemek)³⁴ szinte önálló életre kelten jelennek meg a piaci versenyben (ezt a „megelevenedést” a reklám-animáció messzemenően kiaknázza), és – mint általában a szimbólumok – erős identitásképző szereppel is bírnak.

A jelzőfunkciójú tárgyak körébe sorolhatjuk – legalábbis részben – azokat a tárgyakat is, amelyek (célzatosan) *más tárgyakra utalnak*. Az utánpótlak, illetve a helyettesítő tárgyak (például a bőrtapétát utánpótló papírtapéta, az arany fényét utánpótló réz, az üvegszerű műanyag-edény, de már a fatörzset helyettesítő oszlop is) azon kívül, hogy valamely szükséges használati funkciót betöltenek (és ezen keresztül egy funkciót szimbolizálnak is), az utánpótló dolog szimbólumává is válnak, s ez az esetek nagy részében megint csak érinti a presztízsszimbolikát is. Az utánpótlást gyakran az is motiválja, hogy ha az utánpótló, magas presztízstű dolgot nem birtokolhatjuk is, helyettesítője által legalább úgy teszünk, mintha birtokolnánk; illetve az utalással jelezzük, hogy ismerjük értékét, és legalább jelképesen környezetünk részévé avatjuk.³⁵ (A fák és oszlopok példája jelzi, hogy ez a fajta ráutaló szimbolika nem csak presztízstárgyak, hanem általában: a legkülönfélébb *kívánatos* dolgok esetében működik; bár azokban a sivatagos környezetekben, ahol a fa ritka kincs, s egy-egy oázis hatalmi privilégium, az oszlopcsarnokok építésében a természet utánpótlása elválaszthatatlan a presztízszimbolikától.)³⁶ A más tárgyakra, dolgokra utaló tárgyak külön csoport-

ját képezik a *műalkotások*, az ábrázoló művészet alkotásai is, hiszen azok szimbolikájának is igen fontos része az, amire utalnak, amit megjelenítenek. A falon függő csendélet, vagy enterieur-kép természetesen szimbóluma azoknak a természet-elemeknek és tárgyaknak, amelyeket megjelenít, még inkább annak az életformának, amely e tárgyi elemekből (s nem utolsósorban azok szimbolikájából) összeáll, s persze egyúttal a lakásba hozza, s szimbolikusan képviseli – a festett vagy faragott képen viseli – mindazt a presztízsmozzanatot (az ábrázolt életforma presztízse, a művészet presztízse stb.), és egyéb értéktartalmat (szépség, harmónia, rend stb.) amelyek az ábrázolat kívánatosságát növelik elhelyezője szemében.

A jelző-, ráutaló funkció kapcsán emlékeztethetünk arra is, hogy minden szimbolikus terület alkalmas arra is, hogy a többire utaljon, azokat is szimbolizálja.³⁷ A síkra festett képek, fotók többnyire *tér-szimbólumok* is, más tárgyak (különösen az eszközök, és az egyes tevékenységek eredményességét hirdető tárgyak, mint a trófeák, vagy a sportsikerek jelzései) hangsúlyozottan *tevékenységek*, *cselekvések* szimbólumai; de szimbolizálhatnak a tárgyak *embereket* (az említett örökségen kívül például a síremlékek, portré képek és szobrok, vagy akár a személy ruhadarabjai, bútorai); *állatokat* (mint például a tigrisbőr-szőnyeg a legyőzött tigrist), *növényeket* (az említett oszlopok, mint fák), *intézményeket* (tipikusan ilyenek az államhatalom, az államiság tárgyi szimbólumai, mint például a korona, a jogar, de mondjuk az iskolát szimbolizáló tábla, vagy padok, a kórházat jelképező gyógyeszközök, orvosi köpenyek stb. is). S persze a tárgyak *fogalmak* szimbólumai is lehetnek³⁸ (mint a bölcsök köve, vagy az ugyancsak a bölcsességre utaló könyvek, az ártatlanság jelképeinek tekintett – vágott virágként tárgynak minősíthető – liliomszál, vagy az Eucharisztia szimbolikája az ostyában és borban stb.).³⁹

A szimbólumokban tehát igen gyakran a valami másra való utalás valósul meg, és ezek az utalások a tárgy saját funkcióin és történetén, használoinak természetén kívül mindenképpen *érzelmeket* is felidéznek és kiváltanak.⁴⁰ Ezek közül eddig elsősorban a presztízszimbolikában kifejeződő *ambíciókat* hangsúlyoztuk, de a tárgyak a legkülönfélébb érzelmeket képesek szimbolizálni.⁴¹

Az ambíció, a magasabb státusz elérésére vagy legalábbis érzékeltetésére való törekvés csak egy a vágyak közül: de általában is elmondható, hogy számos tárgy szimbolikus jelentőségét az határozza meg, hogy *vágy-tárgyak*. Vágy-tárgy igen sokféle okból lehet valami: egyénenként változó, hogy ki mit tekint annak. Lényegében ahány emberi motivációt el tudunk különíteni, azok mindegyikéhez kapcsolhatók vágytárgyak is: van, amit gazdasági értéke, mást elfogyasztásának, illetve használatának élvezete, az általa nyújtott szabadság-érzés, vagy maga a birtoklás öröme tesz vágytárggyá.⁴² Az ipari társadalom piacgazdaságában, amely a vágyakat keresletté igyekszik ökonomizálni, rendre kiszolgálva és állandóan termelve a különféle emberi vágyakat, a vágytárgyak különösen elszaporodnak, az ipari társadalom törvényszerűen fogyasztói társadalommá, tárgyak-uralta és vágyak-uralta (tehát vágytárgyak uralta) társadalommá.

Nem véletlen egybeesés az sem, hogy ugyanebben a korban lett eminens tudománnyá a freudi pszichoanalízis, amely kidolgozza, illetve tudatosítja (esetenként újrafelfedezi) a tárgyak *szexuális* szimbolikáját. (Ami persze nem huszadik századi felfedezés, hiszen a nemi szervek látványa által kiváltott erős ingerek eleve átsugározhatnak a tárgyi világ hasonló formájú⁴³ elemeire, s azok a civilizációs, illetve társadalmi fejlemények, amelyek a szexualitás korlátozásához vezettek, az elfojtások révén felerősítették a különböző helyettesítő formák, s így egyes tárgyak szexuális szimbolikáját is. A huszadik századi szexuális „felszabadulás” ugyanakkor a nemiség határozott eltárgyiasítását jelentette, ami a másik ol-

dalról támasztotta alá az analógiás kapcsolatot: a tárgyak szexuális szimbolikáját nagy mértékben átvitte a *mindinkább szintén tárgynak tekintett* emberi testre is.)

Az érzelme kiváltó tárgyak megint más csoportját alkotják az *emléktárgyak*. Ezek jelentőségét a polgári társadalom több évszázada tartó individualizációs tendenciája fokozza. A társadalom közösségi mechanizmusainak gyengülésével az egyén számára mindinkább saját individualitása a legfőbb értékmérő, s ebből fakadóan egyéni életének mozzanatai is egyre nagyobb jelentőséggel bírnak. Az emléktárgyak (az egyén individuális élettörténetének egyes mozzanatait rögzítő és szimbolizáló tárgyak) egyrészt az egyén önmagára irányuló érzelmeit vonják magukhoz, másrészt (megint csak a tárgytermelő ipari-fogyasztói társadalom természetének megfelelően) az életeseményeket is tárgyasítják, azok egyes mozzanatait (szimbolikus) tárgyakká merevítik ki, amelyek az emlékezetben és az érzelmeiben nem csak helyettesítik, de mindinkább ki is szorítják az események nem-tárgyi összetevőit.

Mind a szexuális szimbolikában, mind pedig az emléktárgyak szimbolikájában igen meghatározó az *énkivetítés* mozzanata: a tárgyakat a szakirodalomban gyakran értelmezik énkivetítéseként.⁴⁴ Hiba volna azonban ezt a magyarázatot alkalmazni *minden* szimbolikus tárgyhasználat esetében, hiszen ha a tárgyszimbolika szubjektív oldala alkalmassá is teszi a tárgyakat az énkivetítő funkció betöltésére, objektív mozzanatok révén ennek az ellenkezőjére is alkalmasak: a tárgyak gyakran éppen az egyén elrejtését, az érzelmei eltárgyasítását, a közvetlen viszonyulások (hideg) helyettesítését szolgálják.

Ha az érzelmeikkel övezett tárgyak körében maradunk, megállapíthatjuk, hogy ugyan-csak egyre nő (a szintén erős érzelmi aurával körülvevett) *játéktárgyak* mennyisége és jelentősége is. A játékszerek egyfelől az utánzó-helyettesítő tárgyak említett sajátosságaival bírnak, hiszen mind a gyerekjátékok, mind a felnőtt-játékok nagy része a különböző mindennapi (vagy kivételes) emberi tevékenységek csökkentett kockázatú (vagy teljesen kockázatmentesített) utánzása, gyakorlása; másfelől azonban a korlátozott mennyiségű szabályok biztosította szabadság,⁴⁵ illetve a kreativitás gyakorlásának élvezetét is nyújtják. Ebből a szempontból a játékok közé sorolhatjuk azokat a tárgyakat is (gadget), amelyekben az *ölet* nyeri el az ember tetszését, s társít a tárgyhoz pozitív érzelmeket.⁴⁶

Érzelme kiváltó tárgyak a *negatív (vagy az ambivalens) érzelme*ket felkeltő tárgyak is. Az ipari-fogyasztói társadalomnak (hiszen minden érzélem kapcsolatba hozható valamilyen kereslettel) az ilyen tárgyakra is szüksége van. A negatív érzélem vagy úgy alakítható keresletté, hogy olyasmint kínál fel, ami az elkerülést (például a mérgező anyagok elkerülését) segíti,⁴⁷ vagy úgy – s ez igen gyakori az ipari-fogyasztói társadalomban –, hogy a negatív érzelmet ambivalenssé változtatják. (Egyes ellenszenvet, undort keltő tárgyakat tréfacsínálóként, „vicces” boltokban kezdenek árusítani, a boszorkányságból divatot csinálnak, a félelemkeltő fegyvereknek biztonságadó oldalát kezdik hangsúlyozni stb.) A tárgyak nagy része érzelmi szempontból eleve ambivalens: a huszadik század tárgyi világának főszereplőiként a *gépek* például egyszerre lehettek a haladás, az emberi felemelkedési lehetőségek, az emberi omnipotencia, és másfelől az elidegenedés, elgépiesedés, az emberen eluralkodó (és gyakran az embert fenyegető) tárgyi világ szimbólumai.⁴⁸

A tárgyi világ érzelmeiket mozgósító szerepe szempontjából végül külön kell választani a használatban kialakított tárgyaktól a *képzelt* tárgyak csoportját is. A képzeletben állandóan születnek mind pozitív, mind negatív érzelmeiket kiváltó, emberi vágyakat és emberi szorongásokat megtestesítő tárgyak, s bár ezek egy része – mint a „perpetuum mobile” – sosem válik valóságos tárggyá, számos közülük (mint Verne tengeralattjárója) később valóság-

gos tárgyként lép be az emberi valóságba. A képzelt tárgyak (és megjelenítésük például a művészetekben) ezért azokat a (pozitív) érzelmeket is magukba sűrítik (gondoljunk például az emberi történetet végigkísérő „madárszárnyas” repülő képzetére), amelyeket az ember az emberi fantázia és ezen keresztül önmaga, mint nembeli lény iránt, az emberi lehetőségek nagyszerűsége iránt érez.

A TÁRGY-SZIMBÓLUMOK ELEMEI

Sorra véve a tárgyak szimbolikus értelmezésének különféle meghatározóit, ha a tárgyak, mint szimbólumok *elemzését* tekintjük célunknak, akkor azt is számba kell vennünk, hogy milyen *elemek* is alkotják ezeket a szimbólumokat. Minthogy tárgyakról van szó, a szimbólumok elemeit a tárgyak meghatározó tulajdonságaiból⁴⁹ lehet levezetni.

Minden tárgynak van először is *formája*,⁵⁰ s a formáknak megvan a maguk⁵¹ szimbolikája, amely részben érzékleti sajátosságaikból, részben a hozzájuk tapadó társadalmi asszociációkból tevődik össze. A szögletes formákhoz érzékleti sajátosságok miatt társulnak élesebb, keményebb természetűre utaló képzetek, mint a lekerekítettekhez, s idesorolhatjuk azt is, ahogy például a horizont körkörössége magában hordja azt is, hogy a kerek forma a „világot” jelképezze; a kör alakú asztal formája által felidézett „lélekkör”, a fogyasztás-áldozás által összetartott közösség asszociációja, vagy a Kerekasztal körformájában megjelenő egyenlőség-szimbólum már az emberi társadalom viszonyainak térbevetítése, térformával való érzékeltetése által lesz egy *tárgy* szimbolikájának (egyik) formai meghatározója.

Hasonló mondható el a tárgyak szimbolikájának egy másik eleméről, a *színek* szimbolikájáról. Ahogy a tárgy szimbolikus jelentésének kialakulásában részt vesz a tárgy formája, akként meghatározó lehet a színe is. A színek szimbolikája egyrészt természetbeli előfordulásukból fakad (a kék így jelképezheti az eget, a vizeket; az arany szín a napot, a barna a föld anyagiságát, a zöld az eleven növényzetet, a fekete a szorongáskeltő sötétséget),⁵² másrészt az egyes kultúrákban a színekhez tapadó használati sajátosságokból (ahol az uralkodók öltözetében a bíbor szín dominál, ott a bíborhoz királyi vagy általában hatalmi képzetek társulnak; van, ahol a fehér, van, ahol a kék, az iszlámban a zöld, Kínában a sárga a „szakralitás” világához kapcsoló szín. A vörös van, amikor sátáni színnek, van, amikor a legpozitívabban értékelt színnek számít, – az utóbbi példa esetében nem utolsósorban attól függően, hogy a vörös szín és a vér, a tűz kapcsolatát a pokoli erők hatalmának, a rombolásnak jeleként, vagy a kívánatosnak tartott, rombolásával megújító forradalom jeleként értelmezik-e?⁵³). Sok esetben a természetbeli előfordulás és a kultúrafüggő használati sajátosságok egymástól elválaszthatatlanul vesznek részt a szín-szimbolika kialakulásában (a kék szín például igen ritka az ember táplálékai között, szinte csak néhány gyümölcsre jellemző, így a kékre színezett táplálék általában sokkal kevésbé vonzó a más színűeknél; és a mesterkéeltség, vagy éppenséggel a mérgező hatás, a megpenészedés-megromlás képzetét kelti). A színek szimbolikus jelentésében különben is fontos szempont, hogy természetes (a természetben előforduló), vagy az ember által előállított színről van-e szó, az utóbbi magával hozhatja a természetellenességet, a mesterkéeltséget, sőt a hamisság képzetét is.⁵⁴

A tárgyak szimbolikájának természetes meghatározója a tárgyak *anyaga* és *mérete*: ezek esetében is fontosak a szimbólum tartalmának kialakulásában az érzékleti tulajdonsá-

gok (az anyagoknál elsősorban a taktilis jellemzők, a méretet pedig mindenki egyrészt önmagához, másrészt a tárgy környezetéhez viszonyítja), de mindkét összetevő szimbolikus tartalmát még az eddig említettekénél is inkább szocio-kulturális tényezők alakítják. Az anyag szimbolikájában fontos tényező az adott anyagnak az ember számára való használati (és később csere) értéke. Ez is változó: vannak viszonylag állandó jelentéstartalmak (például az arany–ezüst–réz/bronz–vas) hierarchikus sorrendje, de igen sok a változás is: gondoljunk például arra a hullámmozgásra, ami csak az utóbbi néhány évtizedben a műanyagok és a „természetes anyagok” (fa, kő, gyapjú, élelem) viszonyában, ezek értékelésében bekövetkezett, az élet különféle területein (építkezés, öltözködés, táplálkozás stb.) a műanyagokat hol a „természetes anyagok” fölé, hol azok alá helyezve. Ezek a föl- és leértékelések éppen az adott anyagok szocio-kulturális szimbolikus jelentésén alapszanak: a műanyagok értékelése általában az (őket létrehozó, és általuk szimbolizált) tudomány (és a tudományos-technikai haladás) megítélésével együtt mozog: a tudományos haladás konjunktúrájával felértékelődnek, amikor viszont megkérdőjeleződnek e haladás értékei, akkor olyan átértékelésük következhet be, mint amelyet a huszadik század végén a természet, a „bio”-természetesség divatja hozott. Még az is kulturálisan változó lehet egyébként, hogy például a fémek említett, viszonylag állandó, és a kultúrák többségében meglévő hierarchiája milyen mértékben határozza meg értéküket: vannak olyan helyzetek, amikor más anyag-tulajdonságok nagyobb súllyal esnek latba. (Például amikor a vas keménysége, és ebből adódó használati értéke – vagy az üveggyöngyök szokatlanul tiszta csillogása – olyan vonzerő lehet egy kultúra számára, ami erősebb az arany szimbolikus értékénél; a kulturális érték-különbség kihasználása ilyenkor – mint például az ibér konkviztádorok és indiánok találkozásakor – nagy lehetőségeket biztosít; és ez bekövetkezhet minden esetben, amikor egy anyag előfordulásának ritkasága, vagy relatív szűkössége – az iránta való keresletnek a kínálat fölé emelkedése – egy társadalomban az anyag – legyen az urán, kőolaj vagy éppen ivóvíz – szimbolikus értékét is megnöveli.)

A *méret* szimbolikus jelentőségét az ember és általában az élőlények számára a nagyobb test általában nagyobb ereje adja: a természet anyagi törvényeinek megfelelően a nagyobb tömeg hatása alá tudja vonni, le tudja győzni, meg tudja semmisíteni a kisebbet, ennélfogva a méret „természetadta” szimbolikája egyben hierarchia-szimbolika is. Az emberi kultúrában ez a szimbolika megőrződik, de módosul: egyrészt függővé válik a társadalmi kontextustól,⁵⁵ másrészt az emberi képességekre alapozva olyan hatásgyakorlási formák alakulnak ki, amelynek segítségével az ember úrrá tud lenni az említett természeti törvényeken; kialakul a „kicsi a bors, de erős” szimbólum; a nálánál nagyobb erővel viaskodó ember nézőpontját kifejező, a kisebbek oldalára helyezett rokonszenv, és az a tapasztalat, hogy a kis termetű emberek gyakran kompenzálják kicsinségüket társadalmi hatalom összpontosításával. Mindezek módosítják a „nagyság-kicsinség” eredeti jelentését. De a méret eredetileg sem csupán a fent említetteket jelenti. Minthogy az élőlények faji fennmaradását biztosító utódok általában kisebbként jönnek a világra, mint fajuk kifejllett egyedei, a teljes kifejlésig alapvető fontosságúvá (még a felnőtt egyedek önfenntartásánál is fontosabbá) válik védelmük: ez a „kicsi” szimbolikájába beleviszi az „óvandó érték” jelentéstartalmát is. S hozzájárul a méretek szimbolikus jelentésének alakulásához az is, hogy míg az embert meghaladó méretű tárgyak létrehozása az emberi erőt, az ember hatalmát hirdeti az érzékletek síkján is átélhető szimbolikájával, addig a „kézhez idomulónál” kisebb tárgyaké az emberi ügyesség (és technika) hirdetői és jelképei lehetnek, hozzájárulva „a kicsi szép” eszméjének meggyökerezéséhez. A méretek tekintetében is – csakúgy, mint a formákra vo-

natkozóan – a tárgyak szimbolikus tartalmát erősen befolyásolja az antropomorfia is: tárgyak is lehetnek „kövérek” és „soványak”, „törpék” és „törekenyek” (az utóbbi kifejezés, vagy még inkább az emberre alkalmazott „filigrán” jelző jól mutatja, hogy az emberi test és a tárgyak szimbolikus jelentéstartalmai között állandó kölcsönös egymásra hatás érvényesül).

A tárgyak érzékleti hatása elsősorban a vizuális és a taktilis szférákban van, és szimbolikájuk is elsősorban ezen alapul, bár ritkábban más érzékleti tulajdonságaik is részt vehetnek a hozzájuk tapadó asszociációk kialakulásában. (Ilyen például a tárgy *hangja*; a csengető-tompa tengelyen például a tárgy „elevevége-élettelensége” vagy éppen eleganciája-szürkesége fejeződik ki; a tárgy által kiadott hang magassága sokszor antropomorfizáltan – magas női vagy mély férfihangként felfogva – nyer jelentést, s a magasság-mélység a színesztéziában például a világosság-sötétség dimenzióban is értelmezhető.)⁵⁶

A tárgyak sajátosságainak jelentős csoportját a tárgy *szerkezeti jellemzői* alkotják. Meglehetősen relatív ugyan, hogy ki milyen tárgyat tart egyszerűnek vagy bonyolultnak, a felépítettségnek azonban kétségtelenül objektív fokozatai vannak az egy-két elemből állótól a végtelenül bonyolultig, s egy-egy tárgy szimbolikájába beépül *egyszerűsége-bonyolultsága* is.⁵⁷ Érzékleti sajátosság is, szerkezeti sajátosság is a *stabilitás-labilitás* dimenzió. Ez is beépül a szimbolikába, csakúgy, mint az a szintén szerkezetinek tekinthető tulajdonság, hogy a tárgyat inkább *zártnak* vagy *nyitottnak* érezzük-e.⁵⁸

A tárgyak szimbolikájának következő összetevője a *minőség*. Ez már szinte teljesen szocio-kulturális képzetkör, bár persze ennek is vannak olyan elemei – például a tartósság, ellenálló képesség –, amelyek nemcsak az emberi társadalom számára jelentenek értéket, hordoznak „minőséget”, hanem a természeti létben is (legalábbis az élőlények ön- és fajfenntartása szempontjából) megvan a maguk értéke (amennyiben egyáltalán mondhatunk valamit az emberen kívüli világ „értékeiről”). A minőség fogalma – miként az élőlényeknél, a tárgyaknál is – elsősorban ezeken a fennmaradást biztosító tulajdonságokon alapul, az emberi használat azonban e tulajdonságokat is alárendeli az ember számára való hasznosság értékének: a tárgyaknak az ember szempontjából megfogalmazható minőségét hasznosságuk, hasznosíthatóságuk mértéke és módja szabja meg. (A tartósság, az ellenálló képesség éppúgy részei ennek a „minőségnek”, mint a tárgy kialakítása során alkalmazott anyagoknak az adott kultúrában kimutatható értékessége, a belefektetett munka és hozzáértés, tudás mennyisége és összetettsége – mindezek megint csak az adott kultúra rendszerében értelmezhetők, a minőség mindig relatív, az adott kultúra többi tárgyához viszonyított „minőség”.)

A minőség összetevője lehet, de esetenként tőle független (a minőség síkját átmetesző) másik síkot képvisel a tárgy *állapota*. Rossz és jó minőségű tárgyak is lehetnek jó vagy rossz állapotban, s bár az állapot romlása rendszerint minőségromlásként⁵⁹ is értelmeződik, a jó minőségűnek tartott tárgyak romlásukban is jelzik „nemesebb” voltak (szimbolikus) jegyüket. Éppen a szimbolika szempontjából fontos e két összetevő különválasztása. Egészen más képzeteket indít be, s más megítélést is nyer a megviselt állapotban lévő, de eleve kiváló minőségűnek tartott tárgy, mint az, amelynek rosszabbak a minőségi mutatói. (Egy alig guruló Mercedes „a pokolban is Mercedes”, s teljesítményének gyengéit az *öregkor*, az *állapot-romlás* szimbólumaihoz társítják; a Trabantot, ha jobb állapotú is társánál, a szocialista ipar gyatraságának *minőségre utaló* szimbólumaival jellemzik. Az új Mercedes megítélését a jó minőség és a jó állapot szimbólumai együtt határozzák meg, a két különböző szimbolikus síkon ható kétféle szimbolikus értelmezés és értékelés ebben az esetben összeadódik, egymást erősíti.)

A tárgyak szimbolikáját jelentős mértékben meghatározza az a közeg is, amelyben a tárgy megjelenik. A méret eleve a környezethez viszonyítódik, de az anyag, az állapot vagy a minőség is egészen más szimbolikus szerepet ölthet – környezetétől függően. (A faépület az erdőben megmunkáltságával inkább a civilizációt, az emberi jelenlétet jelképezi, a nagyvárosban inkább természetszimbólum; egy kiváló állapotú környezetben a leromlott állapot, a hanyatlás jelképeként hathat ugyanaz a kopottas bútor, amely egy még-leromlottabb környezet legbüszkébb, legrepresentatívabb tárgya lehet; a repülőről, hajóról lehullott tömegáruk megbecsült minőséget jelképezhetnek a Cargo-kultúrában, de fordítva is; használhatatlan vacakként dobhatja felre a csúcstechnológia legnagyobbbecsültebb tárgyát az őserdő lakója, ha a saját kultúrájában nincsen sem használati, sem csereértéke, akkor számára nincs „minősége” sem.)⁶⁰ A közeg további hatásokat is gyakorol a tárgy szimbolikájára. A *montázshatás* csaknem mindig érvényesül: egy tárgy jelentésébe nagyon gyakran belesugároznak a környezet szimbolikus elemei, minél határozottabb szimbolikus jelentésekkel bír ez a környezet, annál inkább. (Másutt utaltunk arra a példára, hogy egy könyvet például, ha más információk nincsen róla, csupán a melléhelyezett keresztnek köszönhetően hajlamosak vagyunk vallásos könyvnek gondolni, jóllehet ugyanerről a könyvről egészen másokat fogunk feltételezni, ha marxista szakirodalommal körülvéve, vagy egy pornográf gyűjteményben találkozunk vele.) Minden, az emberi társadalomban megfigyelhető közeg egyszerűsége egy-egy szűkebb vagy tágabb kultúra, egy-egy szűkebb vagy tágabb embercsoport jellemző közege is, s a tárgyaknak éppen azért lehet a korábbiakban említett módon korszakra, embercsoportokra, kultúrákra stb. utaló szimbolikájuk, mert az a közeg, amelyben gyakran és/vagy jellemzően előfordulnak, rájuk sugározza, hozzájuk társítja az az adott korszakra, kultúrára, embercsoportra, intézményre vagy az adott tárgyakat jellemzően birtokló egyénre utaló asszociációkat.⁶¹ A tárgy olyan látszólag immanens tulajdonságai is, mint a szín, a forma, vagy az anyag gyakran éppen a közegnek köszönhetőek, így a környezetet, a közeget minden esetben figyelembe kell venni, amikor egy tárgy szimbolikáját elemezzük.⁶²

Ugyanakkor a tárgy „saját” tulajdonságai közül sem mindegyik vesz részt a tárgy szimbolikus tartalmainak kialakításában. A szimbolikában – lévén az mindig objektivitás és szubjektivitás viszonyának kifejezője – az adott tárgy ember számára való tulajdonságai jelennek meg, így természetesen csak azok a tulajdonságok vesznek részt egy tárgy szimbolikájában, amelyeknek az adott kultúrában jelentősége és ezzel összefüggésben jelentése van. Így például míg tárgyaink színéről és alakjáról, anyagáról és állapotáról beszélünk (s mindezen tulajdonságokkal kapcsolatban szimbolikus megkülönböztetésekkel választjuk el egymástól tárgyaikat és azok csoportjait), nem használjuk ilyen megkülönböztetésre ugyanezen tárgyak olyan tulajdonságait, mint például a bennük lévő energia. (Pontosabban: ahol ennek valamilyen jelentősége van tárgyaink használata során, ott megjelenik a szimbolikus jelentés is: egyes tárgyak – radioaktív vagy másfajta – *sugárzása* így lett például jellemző tulajdonság, s épült erre szimbolika is a huszadik században. Világos, hogy a tárgyak számos tulajdonsága éppen azért nem játszik szerepet a szimbolikában, mert nincs róluk tudomásunk: az emberi történelem rendre az anyagi világ elemeinek új tulajdonságait – ebből fakadóan új használati lehetőségeit – tárja fel, mindig ráépítve erre a szimbolikus használatú megkülönböztetéseket is. Ebből viszont az is következik, hogy a tárgyak tulajdonságain alapuló szimbólumok körét sosem tekinthetjük lezártnak, s az, hogy tárgynak milyen ma még nem használt tulajdonságai lesznek, lehetnek még a tárgyszimbolika összetevői, előre meg nem jósolható.)

Fentebb volt már szó arról is, hogy a tárgyak használata kultúra-, csoport- és egyénfüggő lévén, szimbolikájuk is az. Szimbolikus tartalmat akkor kap egy tárgy, ha egy meghatározott kulturális kör, egy meghatározott közösség számára a használat közös asszociációkat alakít ki az adott tárgy körül. Ennek kialakulása, a szimbolikus tartalom rögzülése mindig csak egy bizonyos idő után következik be, de új szimbolikus tartalmak keletkezése állandóan megfigyelhető. Ebből a szempontból figyelmet érdemel a tárgyak *szokatlan használata* (ami a pszichológiában régóta a kreativitás mérésének egyik kedvenc teszt-módszere). A szokásostól eltérő használat ugyanis egyúttal mindig magában hordja az egyes tárgyakhoz kötődő szimbolika bővülésének lehetőségét. (Attól fogva, hogy Dali megfesti lángoló zsiráfjait, Ionesco színdarabja címéül választja a „kopasz énekesnőt”, vagy Roald Dahl megírja a fagyasztott borjúcombbal elkövetett tökéletes gyilkosság történetét, attól kezdve az e műveket ismerők számára a zsiráf, az énekesnő, a kopaszság vagy a borjúcomb asszociációkörében, a hozzájuk köthető szimbolikus tartalmak között megjelennek az említett alkotók által hozzátett mozzanatok, képzettársítások is. Természetesen egy hivatásos művész többnyire az átlagosnál nagyobb mértékben és szélesebb körben hatóan járul hozzá a szimbólumok jelentéstartalmainak bővüléséhez, de egyrészt saját körében – egy-egy tárgy szokatlan használatával, s az erre ráépülő magán-szimbolikával – ezt minden ember megteheti, másrészt időnként az ilyen „újítások” is igen széles körben terjedhetnek szét. Aki először dobott pénzt a Trevi-kútba, aki először találta ki, hogy egy labdával kosárba célozzon, vagy hogy elég messzire menjünk: aki a maga idejében igazán szokatlan használatmódot alkalmazva úgy és azért ütögetett össze két követ, hogy róluk szikra pattanjon a közelben lévő száraz növénydarabokra, az szokatlan használatmódjával egyben új szimbolikus tartalmat is alkotott, kapcsolt az illető tárgyhoz, méghozzá meglehetősen széles körben ható szimbolikus tartalmakat.)⁶³ Az új szimbolikus tartalmak pedig más szimbolikus jelentéseket is módosíthatnak. Vilém Flusser például *A dolgok formája; a design filozófiája* (The Shape of Things: a Philosophy of Design) című könyvében⁶⁴ hosszan foglalkozik a fal szimbolikájával. A fal alapvető tulajdonsága átjárhatatlansága. Ám amikor megjelennek olyan tárgyak, mint a telefon vagy a televízió, amelyek a „lakásba hozzák a világot”, ezek szimbolikája hat a falra is: többé nem tekinthető átjárhatatlannak (vagy legalábbis nem úgy, mint annak előtte). A példa ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a módosulások az esetek nagy részében nem jelentik az eredeti szimbolika lerombolását, csak módosulását, összetettebbé válását (hiszen a falakat továbbra is arra alkalmazzuk, hogy – most már relatívabbnak látott – átjárhatatlanságukkal védjenek bennünket).⁶⁵

Azt is figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy az új használatmód sok esetben nem csupán az új használati lehetőségekhez közvetlenül kapcsolódó asszociációkkal gazdagítja a tárgyak szimbolikáját, hanem olykor valamiféle *metajelentést* is hozzájuk társít. (Ez is fokozza „üzenet”-jellegüket.) Amikor például a huszadik század közepén a bútortiparban elterjedt az elemes megoldás és az erre alapozott variálhatóság, ez egyben a modernizmus szimbólumává is vált⁶⁶ (és sok ember nem csak azért vett variabútort, mert az praktikusán alkalmazkodik a lakás adottságaihoz, hanem hogy „modern” lakása legyen. A szimbolikus jelentéstartalmak sokkal erősebbek lehetnek a közvetlen praktikum szempontjainál: pontosabban mivel az ember mindig igyekszik praktikusán alakítani a környezetét, ezért minden szimbolikus divat igyekszik a praktikum érveivel is hatni; egy-egy szimbolikus divat idején kialakulnak azok az ideológiák, amelyek megmagyarázzák, hogy miért az az igazán praktikus, ami divatos).⁶⁷

Minden újdonság (legyen az új tárgy vagy a régi tárgyak új használatmódja) magában hordja azt a lehetőséget is, hogy korszerűség-(modernség)⁶⁸ szimbólummá váljék. Ugyan-

akkor, mivel az új egyúttal szükségképpen még ritka is, a másik metajelentés, amelyet az új tárgyak és új használatmódok általában magukban hordanak, s amely szimbolikájukhoz ilyenkor gyakran hozzákapszolódik az az „extra”: ez jelenthet extrémeket is, exkluzívát is. Nem minden új jelenség vonzó, s amíg nem az, addig szimbolikája a „furcsaságok” körében mozog, de ha kívánatosná válik, ha monopóliumként, kevesek másokat kizáró vagy legalábbis másoknak még meg nem adatott lehetőségeként kezdik használni, akkor „extra” sajátosságai azonnal a státusz-szimbólum jegyeit is magukra öltik. A modernség divatja idején a tárgyak e két szimbolikus metajelentése erősíti egymást: ami modern, az ilyenkor eleve kívánatos is, és az új tárgyak és használatmódok extrém sajátosságai ezekben a korokban hajlamosak eleve modernség-szimbólumokként megjelenni. (Antimodern korokban viszont az új tárgyak és használatmódok, az új „extrák” is gyakran régiként, vagy legalábbis valamilyen régi dolog ekvivalenseként, illetve a megbízható stabilitás jelképeiként igyekeznek magukat elfogadtatni.)

Az újdonságérték különben sem egyeduralkodó a tárgyakhoz fűződő értékrendszerben. Sőt. Jól tudjuk, hogy életkoruk előrehaladtával olykor a tárgyak csereértéke is egyre nő, s a régi tárgyak iránt nem csak azért nagy a kereslet, mert a korral általában ritkaságértékük is növekszik, hanem amiatt a respektus miatt is, amivel az emberiség saját történelmét, illetve őseit övezi, s a tárgyak – mint fentebb szó esett erről – korábbi korszakok szimbólumaivá is válhatnak.⁶⁹ Az „eredetiség” fogalma egyesíti a két ellentétes értéket: az „eredeti ötlet”, „az eredeti gondolkodásra valló használatmód” az újdonságértékre utal, de ha arról beszélünk, hogy hogyan használtak egy tárgyat „eredetileg”, vagy azt hangsúlyozzuk, hogy „eredeti XVI. Lajos korabeli” bútorról van szó, akkor éppen hogy a régiség-érték kerül előtérbe. A közös nevezőt az „eredetiség” fogalomban az *első megjelenés* fontossága képviseli (s az már a korra jellemző ideológia függvénye, hogy a tárgyak életében mindenképpen fontos első megjelenést elsősorban régebbi korok hagyományörizte nagyságában, vagy a jelennek a korábbiakat megváltoztató mozgásaiban keressük-e, értékeljük-e inkább).

Ebből következik a *másolat* megítélésének ambivalenciája is. A másolat – mint erre fentebb hivatkoztunk – hordozza az eredeti szimbolikáját is, hiszen éppen arra utal. (Azokban a korokban, amelyekben az alkotói individualitás még nem olyan központi érték, viszont a világgépet, szétsugárzás, az emanáció „képmás”-szemlélete uralja, a másolat, az ikon értéke annál nagyobb, minél tökéletesebb az utánzás.) Ugyanakkor a másolat, a kópia azért az esetek többségében alacsonyabb rendűnek is számít az eredetinel (amikor magasabb rendű, akkor nem is másolatnak, hanem persziflázsának, adaptációnak, variációnak, egy ötlet kibontásának nevezik). A modernség paradoxona, hogy miközben az újdonságértéket középpontba helyezi, és ezzel együtt egyre fokozza a kreativitás és eredetiség megbecsülését, a technikai fejlődéssel párhuzamosan a másolatok jelentőségét is egyre növeli (és például a hatvanas évek Op- és pop-artjának egyes alkotásaiban lényegében az eredetivel egyenrangúvá avatja). A másolat mindazonáltal a tárgyhasználók többsége számára a fent említett ambivalens arculatot viseli: alacsonyabb rendűnek tekintik az eredetinel, de a rá való utalás, az eredetinek a másolatra is átsugárzó szimbolikája miatt sűrűn alkalmazzák is a tárgyi környezetben.

A tárgyak kulturális antropológiai szerepével foglalkozó szakirodalom igen nagy figyelmet szentel az egyediség (illetve az egyediség hiánya) kérdésének. Valóban, éppen szimbolikus használatuk szempontjából korántsem mindegy, hogy az egyes tárgyak egyediek-e vagy sem. Az egyedi tárgyak „(tárgy)egyéniségként” lesznek szimbólumok is, kvázi

személyiségeként (vagy egy-egy személyiség vagy intézmény megtestesítőiként), mint a híres gyémántok, műalkotások, az egyes országok királyi jelképei, a Szent Grál, az első gőzmozdony, az első számítógép, vagy híres emberek ismertté vált tárgyai. A tárgyhoz ilyenkor az anyagi tulajdonságaiból, használatmódjából, keletkezésének körülményeiből és a mindezekhez kapcsolódó metajelentésekből összeálló szimbolikán kívül olyan szimbólum-elemek is kapcsolódnak, amelyek a tárgy egyedi „élettörténetéből” és egyéb egyéni sajátosságából adódnak. A tömegesen előforduló tárgyak szimbolikájából ez utóbbiak értelemszerűen hiányoznak: a szimbolikus tartalmak ezek esetében a tárgyak egész csoportját, valamennyi, a csoportba sorolható tárgyat jellemzik. Az más kérdés, hogy bármely tömegcikk-tárgy tárgyszemélyiséggé válhat egy-egy egyén vagy csoport számára (ez csak akkor okoz zavart, amikor az egyén vagy csoport a maga egyedileg használt, egyéni sajátosságokkal felruházott tárgyától megkülönböztethetetlen „idegen” példányokkal találkozik). A különbség tehát az egyedi és tömeges tárgyak szimbolikus tartalma között úgy fogalmazható meg, hogy míg a tömegtárgyak egyesek számára bírhatnak egyéni jelentéssel („az én kanalam”, minden hozzá fűződő történettel és érzelmi mozzanattal együtt), de (töb-
bek számára) közös szimbolikájuk nem egyéni, hanem közös tulajdonságaikból (például a kanalak általános jellemzőiből, és a kanál kultúrtörténetéből) származik; addig az egyéni tárgyak több ember számára is ugyanazt a konkrét asszociációkört idézik fel⁷⁰ (például Churchill szivarja, vagy Sztálin pipája).⁷¹

Az egyedi és tömegtárgyak szimbolikája a *sorozatban* egyeztetődik össze. A sorozat vagy eltünteti az egyedi tárgy egyediségét, s legfeljebb a készlet egyediségével helyettesíti: a tizenkét személyes étkészlet vagy hatszemélyes ülőgarnitúra esetében a készlet egyes darabjainak általában nincs egyéni szimbolikája, de az egésznek igen: ha egy darab hiányzik a készletből, ez a készlet, mint tárgyezésiség csonkaságát jelenti, amit lehetőség szerint pótolni kell. (Az ilyen típusú sorozatok esetében a szimbolika elemei közé belép a számok szimbolikája is.) A másik típusú sorozat az, amelyben az egyes darabok megőrzik egyediségüket (legalábbis a sorozat többi tagjához viszonyítva), mindegyik más, de együtt alkotnak igazi egészet (mint például egy bélyegsorozat), vagy egy teljes hálószo-
ba-, nappali- vagy konyhabútor darabjai. Itt is beléphet a „csonkaság” érzete: a bélyegsorozat addig nem lehet teljes értékű egy gyűjtő szemében, amíg nincs meg minden darabja; de az ilyen, különböző elemekből álló sorozatoknál általában kisebb a számszimbolika szerepe, ami azt is jelenti, hogy gyakran nem feltétlenül kell a sorozat minden darabjával rendelkezni, és sok esetben a sorozatok nyitott végűek, újabb s újabb elemekkel gyarapíthatók.⁷² Mindazonáltal a sorozatjelleg – az egész és rész kettősségének szimbolikáját, és az egyes tárgyak rész-voltát hangsúlyozva – mindenképpen magában hordja a *gyűjtés*, az „egész helyreállításának” készletét.⁷³ A sorozatban, ha a sorozat egyes darabjai különböznek is egymástól, igazából sosem a tárgyak egyedisége hangsúlyozódik, hanem rész-voltuk; ha egy mégoly kedves tárgyunk egy sorozat darabjaként semmisül meg, akkor sokkal erősebb a készletés a pótlására (a sorozat kiegészítésére), s ezzel voltaképpen annak a kinyilvánítására, hogy az adott tárgy nem pótolhatatlanul egyedi, hanem csak egy példány az egymással behelyettesíthető példányok tömegéből, mint olyan tárgyak esetében, amelyek nem részei semmiféle sorozatnak. Ily módon minden sorozat egyben *gyűjtemény* is; a gyűjtemény olykor sorozatok sorozata, de nemcsak a sorozat hordja magában a gyűjtemény lehetőségét, hanem a gyűjtemény is a sorozatét: a gyűjtés attitűdje a legkülönfélébb, akár teljesen egyedi tárgyak bármilyen csoportját fajta sorozattá formálhatja: azáltal, hogy a gyűjtési szempontot, mint közös nevezőt a gyűjtemény összes tárgyával kapcsolatba hozza.

A tárgyak csoportba rendezését olykor nem birtoklójuk tudatos törekvése, hanem mondjuk a tér tagolása valósítja meg. Említettük már, hogy a tárgyak szimbolikáját is nagymértékben meghatározza környezetük, s ez nem csak az egyes tárgyak jelentéskörét befolyásolja, hanem azzal is jár, hogy az egymás közelébe kerülő tárgyak *csoportként* is hatnak, és ez olyan további, a tárgyak szimbolikájában fontos szerepet játszó összetevők belépését is magával hozza, mint az *arányok*, a *harmónia*, a *rend és rendetlenség*. A tárgyak szimbolikájának összetevői között szó volt a méret jelentőségéről, s arról, hogy a tárgyakat az ember többnyire önmagához viszonyítja; de legalább annyira meghatározó, az egyes tárgy jelentését átértelmező tényező a tárgyak egymáshoz való viszonya, egymáshoz viszonyított arányaik is. Amikor pedig tárgy-együttessel állunk szemben, annak belső arányai-aránytalanságai is hatni kezdenek, a kiegyensúlyozottság, a szélsőségeség, a monumentalitás, a kecsesség vagy éppen a szervetlenség asszociációit társítva ahhoz, amit a tárgy-együttés megszemélyesít (legyen az egy egyén vagy csoport, egy intézmény vagy egy település tárgyvilága). Ugyanígy tesznek szert szimbolikus jelentőségre, s kapnak az adott tárgyat az említettekhez hasonlóan jellemző jelentést az egyes tárgyak belső arányai, egészük és részeik arányai is. A harmónia-diszharmónia (egyensúly-egyensúlybomlás) és a rend-rendetlenség sokat tárgyalt kategóriáiban is szerepet játszanak az arányok. A rend-rendetlenség fogalom-párban nagyobb a szubjektív, illetve kultúrafüggő mozzanatok szerepe; a harmónia-diszharmónia (illetve az, hogy mit érzünk harmonikusnak-diszharmonikusnak), ennél jelentősebb mértékben az általános emberi arány-érzék kifejeződése (mely utóbbiban egyrészt a természet bizonyos arányai, az emberi érzékek szempontjából kellemes, illetve kellemetlen összehatások, másrészt az emberi társadalom viszonyai tükröződnek). Természetesen a rend-rendetlenség egyén- és csoportfüggő fogalmában is van szerepe „objektív”, az anyag természeti rendezettségére, illetve kaotikusságára utaló elemeknek, mint ahogy a harmónia-diszharmónia felfogás és érzékelés is jelentős részben egyéntől, csoporttól, kultúrától, korszaktól függő. A lényeg az, hogy a tárgyak elrendezéséből (és részeik egymáshoz való viszonyából) adódóan a tárgyak szimbolikáját a szabályosság-szabálytalanság, az arányosság-aránytalanság, harmónia-diszharmónia és rend-rendetlenség (rájuk sugárzó) képzetei is befolyásolják.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy egy-egy tárgy szimbolikus jelentései igen sok tényezőtől függenek, és ha ezek mindegyike aktivizálódik, akkor a tárgy szimbolikája rendkívül összetett, gazdag, igen sok asszociációt mozgósító lehet. A tárgyszimbolika síkjainak sokasága és a szimbólumok egyén-, csoport- és kultúrafüggősége azt is magával hozza, hogy értelmezésük sem egyértelmű. Egy olyan (szimbolikus) tény például, mint az ágy visszaszorulása a lakás tárgyai között más bútorok javára (az ágyhoz fűződő szexuális asszociációk miatt) van, aki a szexualitás szerepének gyengüléseként értelmezi. Nagyobb hitellel érvelhetünk azonban az ezzel az értelmezéssel éppen ellentétes szimbólum-fejtés mellett, arra alapozva, hogy az említett tendencia a „szexuális forradalom” idején játszódott le, s így az ágy visszaszorulását egyáltalán nem az ágyhoz kapcsolódó szexuális szimbolika értelmezi, hanem az ágyat övező egyéb szimbolikus asszociációk, például az a konzervatív családfelfogás, amelynek a (gyakran a fölébe akasztott szentképpel is megszentelt) hagyományos szülői ágy az egyik fő jelképe a lakáshasználatban. A szexualitásnak nem olyan szoros a kapcsolata az ágygal, mint ennek a konzervatív szimbolikus funkciónak, és az ágy szerepének visszaszorulása jól értelmezhető e családkép visszaszorulásával.⁷⁴ Mindenesetre tény, hogy ugyanaz a jelenség (és a benne megjelenő szimbolika) egymással egészen ellentétes módokon is értelmezhető. Ez többnyire azért van, mert maguk a (szimbolikus) jelenségek is

több forrásúak. Baudrillard a tárgyak modernkori méretcsökkenését például két, voltaképpen egymással ellentétes oknak, egyrészt a „technikák fejlődésének (miniaturizálás)”, másrészt „a gyakorlati rendszer elsatnyulásának (helyhiány)” tulajdonítja.⁷⁵ A szimbólumelemzésnél a legjobb, amit tehetünk, az, hogy elfogadjuk minél több értelmezés egyidejű érvényességét. A szimbólum nyitott természetéből következik, hogy „igazsága” egyesíti magában különféle nézőpontok egymástól igencsak eltérő „igazságait”. Az $A = A$ minden más értelmezést kizáró logikájának alkalmazása a szimbólum esetében nem célravezető. Ha elfogadjuk azt, hogy egy szimbólum többféleképpen is értelmezhető, akkor nemigen beszélhetünk „hamis” szimbólumfejtésekről, hiszen el kell fogadnunk azt is, hogy ha valaki mégoly abszurdnak tűnő, számunkra átélhetetlen értelmezést ad is egy szimbólumnak, az ő nézőpontjából ez lehet a szimbólum „igaz” olvasata, egy a lehetséges olvasatok közül. Az más kérdés, hogy az egyes egyének szimbólumfejtései milyen mértékben bizonyulnak elfogadhatónak szélesebb körben; milyen mértékben esnek egybe szűkebb vagy tágabb csoportok, szubkultúrák vagy kultúrák szimbólumaival. (Az általánosan hamisnak tartott szimbólumértelmezések „egyszemélyes” szimbólumok maradnak.) Egészen más feladat meghatározni azt, hogy „*nekem* mi (minden)t jelent egy szimbólum”, mint annak leírása (és természetesen az utóbbi a tudományos kérdésfeltevés), hogy „ennek vagy annak a szimbólumnak milyen olvasatait ismerjük, s melyik olvasat *kinek* az olvasata; az emberek mely köre számára érvényes, és abban a körben pontosan mit is jelent ez vagy az a szimbólum”.^{76, 77}

Végezetül összefoglalásképpen meg kell határoznunk a tárgyak szimbolikus értelmezésének szerepét, helyét a tárgyak társadalmi használatában. A tárgyakat elsősorban elsődleges funkcióikra építve használjuk. Minthogy azonban, mint fentebb utaltunk erre, az eleve szimbólumjelző céllal létrehozott tárgyaknak az elsődleges funkciójuk éppen a szimbolikus tartalmak megjelenítése (és sok, eredetileg más funkcióra létrehozott tárgyat is gyakran kizárólag vagy főként ilyen, szimbolikus funkcióban alkalmaznak), a szimbolikus tartalom tárgyaink nagy részének a lényegéhez tartozik. Az elemzés során éppen ezért is érdemes mindig a használatból kiindulni, és megállapítani, hogy az adott tárgynak a szimbolikus tartalom elsődleges funkciója-e, vagy csak másodlagosan rakódik rá a tárgy nem-szimbolikus használata során. A használat sajátos fajtája, amikor a tárgy *esztétikai* funkciót tölt be. Az esztétikai céllal létrehozott és alkalmazott tárgyak egyfelől a valamely nem-szimbolikus, elsődleges használati funkciót betöltő tárgyak közé sorolhatók. (Közvetlenül valamely érzékszervünk és egész szervezetünk számára nyújtanak kellemes ingereket: ez nem szimbolikus, hanem közvetlen, használati funkció.) Ugyanakkor azonban az esztétikus tárgy mindig rendelkezik szimbolikus mozzanatokkal is (mert az esztétikum, ha sokszor nem alapszik is máson, mint a forma teljes használati funkcionalitásán, mégis mindig létrehozza az evilág és egy „másvilág” ugyanazon egymásra vetítését, ami a szimbólumban megvalósul. Ez azért van, mert a „tökéletesen funkcionális forma” a maga – gyakorlatban létrejött – tökéletességével kapcsolatot, egymásra vonatkoztatást teremt a gyakorlati élet evilága és az „ideális” másvilág között, és ezzel az $A = A$ gyakorlati logikájából felemelkedik az $A = A$ és $A \neq A$ logikájához, vagyis az esztétikus tárgyak a szimbólumok jelrendszere szerint is elkezdenek működni. Még inkább így van ez azoknak a tárgyaknak az esetében, amelyeket eleve esztétikai céllal hoznak létre).⁷⁸ Úgy is mondhatjuk, hogy az esztétikumnak is a szimbólum az alapegysége.

Az esztétikus tárgy annyiban is a szimbolikus tárgy sajátosságait mutatja, hogy minden esztétikus tárgynak csakúgy, mint minden szimbolikus (illetve szimbolikusán is használt) tárgynak van társadalmi (egy adott társadalom, kultúra valamely jellemzőjét jelző) és

szubjektív (a tárgyhoz való valamilyen személyes viszonyt is rögzítő) mozzanata.⁷⁹ A nem-szimbolikus (szimbolikusan nem értelmezett vagy nem értelmezhető) és nem-esztétikus tárgyakban ezek a mozzanatok nem őrződnek meg.

A *használati tárgyak*, az *esztétikus tárgyak* és a *szimbolikus tárgyak* három, egymást kölcsönösen átmetsző *halmazként* ábrázolhatók, ahol az esztétikus és a szimbolikus tárgyak halmaza nagyobb felületen érintkezik egymással, mint a használati tárgyak halmazával.

Ha a tárgyszimbolika szerepét végül az egyéb szimbólumhasználati területekhez viszonyítjuk, akkor azt állíthatjuk, hogy a tárgyszimbolika társadalmi funkciója elsősorban az *anyagi világ ember számára valóvá tételében* van. Láttuk, hogy a természeti anyag tárgyként való legegyszerűbb használata is feltételezi a szimbolikus szemléletet, s bár ennek később nem kell a használat minden pillanatában megjelennie, ám amikor új tárgyak vagy új használatmódok keletkeznek, azt mindig a szimbolizáció emeli be a társadalomba, mint ahogy a meglévő tárgyak rendszerét is újra meg újra átértelmezi, folyamatosan alkalmazkodva a feltételek végtelen változatosságához, és állandó változásához (a társadalmi viszonyok állandó differenciálódásához és mozgásához éppúgy, mint a természeti változásokhoz).⁸⁰ A szimbólum az, ami összekapcsolja egymással a természet anyagi világát, az ezzel kapcsolatban álló emberi egyedet és az emberi nemet, az ember társadalmi aspektusát. S minthogy „emberinek” e három dolog együttesét nevezhetjük, úgy is fogalmazhatunk, hogy a tárgyak szimbolikája a tárgyak emberi tükröződése.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány az OTKA T-038287 sz. kutatási program keretében készült.

² Az eleve ezzel a céllal készült tárgyszimbolika elemzéseken kívül is számos olyan mű látott napvilágot az utóbbi évtizedben (nálunk is), amely az épített és egyéb tárgyi környezet bemutatásával alkalmat ad a tárgyi világ szimbolikus jelentőségének és jelentéseinek érzékelésére és értelmezésére, S. Nagy Katalin: „Pompázik fényvel a ház” és Voit Pál: Régi magyar otthonok című könyveitől (mindkettő: Balassi Kiadó, Budapest, 1993) a Hanák Péter szerkesztette Polgári lakáskultúra a századfordulón (MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1992), Bodor Ferenc: Városkapu (Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest, 2001), vagy Lőrincz Zoltán „Ne hagyjátok a templomot” (Kálvin Kiadó, Budapest, 2000) című munkáin át a számtalan lakberendezési tanácsadóig, a különböző lakáskultúra-sorozatokig (mint Terence Conran, Heather Luke, Judith Miller, Nonie Niesewand, vagy Koszó József sorozatai), vagy olyan tárgykultúra-kiadványokig, mint a Sotheby's Enciklopédia, a Kerámia-enciklopédia, vagy éppen a Képek Enciklopédiája – amelyek mind a tárgykultúrának (és tárgyszimbolikának) a figyelem előterébe kerüléséről tanúskodnak, mint ahogy jelentős részben ez magyarázza a Fábry Sándor által gyakorolt design-paródia műfaj nagy népszerűségét is.

³ A tárgyszimbolikát érintő szakirodalomban visszatérő téma például az *emberi test* eltárgyiasítása, tárgyként való felfogása (például az érzelmeiktől megfosztott szexualitásban, vagy a testdíszítésben), mások (pl. Baudrillard) arra hívják fel a figyelmet, hogy miként válik például a háziállat is kvázi tárggyá a modern lakáshasználatban

⁴ A funkcionalitás-diszfunkcionalitás kérdése a tárgyról való gondolkodás egyik alapkérdéseként erről szóló viták sokaságát indukálta. E vitákban a „funkcionalitás” fogalmát gyakran leszűkítik egyfajta technikai értelemben vett működőképességre (s így például Crozier az épületek funkcionalitásáról szólóan megkülönbözteti azok szerkezeti és a lakók általi használat szempontjai szerinti funkcionalitását), de e példából is látható, hogy ha az anyag lehetőségei, a működésnek határokat szabó természeti törvények az embertől független korlátokat állítanak is, az, hogy egy tárgyat funkcionálisnak tekintünk-e, csak részben függ ezektől az „objektív” korlátoktól; nagyobb részben az határozza meg, hogy az ember éppen mire

akarja használni. Baudrillard odáig megy, hogy a modern funkcionalitást (a valamilyen célhoz való alkalmazkodással szemben) úgy definiálja, hogy „a funkcionalitás egy együttesbe való beilleszkedés képessége. A tárgy számára ez éppen saját 'funkciójának' meghaladási lehetőségét jelenti egy másodlagos funkció felé...” (Baudrillard, 1987. 76. o.) Itt lényegében arról van szó, hogy a tárgy mindenkori funkcionalitása (állandóan változó) társadalmi jelentéséből vezethető le. Már Arisztotelész azzal definiálja a tárgyat, hogy a természeti anyag attól lesz tárgy, hogy az ember új elrendezésbe helyezi, s ez a tárgy természeti sajátosságaival szemben a hangsúlyt társadalmi funkcionalitása felé tolja el (amely szinte a természeti „funkcionalitással” éppen ellentétes is lehet. A természeti funkcionalitást azért is helyezzük idézőjelbe, mert a „funkcionalitás” egész fogalmának csak a társadalomban, az ember számára valóvá alakított világban van értelme). Ezért aztán a „funkcionalizmusnak” nevezett irányzat és az általa támasztott „funkcionalitási” kritériumok is csak egy variációt jelentenek a társadalom változó funkcionalitás-fogalmi között, a funkcionalitásnak nincs „abszolút”, kor- és társadalomfüggetlen kritériuma. (Van, amikor egyfajta algoritmikus-mechanikai funkcionalitást azonosítanak vele, máskor – ugyanúgy „funkcionalitást” emlegetve – a szerves természet funkcionalitását hangsúlyozzák; s persze az sem mindegy, hogy melyik korban kinek – melyik társadalmi csoportnak/csoportoknak – a szempontjából funkcionális az, amit akkor elsősorban „funkcionálisnak” tekintenek. Érdekes ebből a szempontból végigtekinteni csak a 20. század funkcionalitás-eszményeit...)

⁵ Baudrillard meg éppen a szimbolikus funkciót állítja szembe a (szűk értelemben vett) tárgyi funkciókkal (Baudrillard, 1987). Ez összefüggésben van persze azzal, hogy Baudrillard a tárgyak szimbolikus szerepével elsősorban filozófiai, kultúrkritikai síkon foglalkozik, és a szimbolikából is elsősorban az érdeklődik, hogy az miképpen leplez társadalmi viszonylatokat.

⁶ Gyakran szembeállítják például a „hasznosság” és a „kellemesség” eszményét, de hát mind annak, ami a kellemességet, a kényelmet szolgálja, az ember szempontjából éppen ez a haszna...

⁷ Lukács György *Ontológiájában* (Lukács, 1976) „tárgyasulásnak” a tárgyi világ társadalmasodását, „külsővé válásnak” a szubjektum társadalmasodását nevezi, és az emberi társadalom kifejlődését és további fejlődését e két, egymással összefonódott folyamat metszetében ábrázolja. Marxista premisszáinak megfelelően Lukács némileg túlhangsúlyozza ebben a folyamatban a munka szerepét, aminek egyébként éppen a természeti anyag tárgyvá válásában valóban meghatározó a jelentősége. Mindazonáltal témánk szempontjából igen fontos, amit a nyelv (és a nyelvi szimbolika) keletkezéséről megfogalmaz: „Az ember mindig valami meghatározotról beszél, amelyet így kettős értelemben leválaszt közvetlen létezéséről: először oly módon, hogy függetlenül létező tárgymintát tételezi (vagyis kiragadja a természeti lét határtalanságából – K. G.), másodsor – és az eltávolodás itt, ha lehet, még szembeszökőbb – oly módon, hogy noha az ember, mint konkrét valamit akarja mindenkori tárgyát megvilágítani, kifejező eszközei olyanok, hogy minden jel teljes érvénnyel szerepelhet *tökéletesen más körülmények között is.*” (Kiem. K. Á. – K. G.) A tárgyvá tétel is ezt jelenti, erre utaltunk Arisztotelész kapcsán: az ember az új s új elrendezés lehetőségét adja a természeti anyagnak, amely ettől lesz tárgy; de ugyanez az emberi nyelvi gondolkodás sajátja is. Egyik sem egyoldalúan „döntő mozzanat”, hanem kölcsönhatás: a nyelvi szemlélet kialakulása feltétele annak, hogy „tárgyakat” szakítsunk ki a természeti anyagból, és a tárgyhasználat hozza létre a nyelvi gondolkodást. „Így a szóbeli jelben rögzített képmás – folytatja Lukács – leválik azokról a tárgyakról, amelyeket jelöl, és ezzel a szubjektumról is, aki ezt a képmást kinyilvánítja, és olyan meghatározott jelenségcsoportok gondolati kifejezésévé válik, amelyeket egészen más szubjektumok egészen más összefüggésekben hasonló módon alkalmazhatnak” (Lukács, i. m. II/101–102). Így működik a nyelv, és így alakul ki a tárgyak fogalma és tudata. Mint látni fogjuk, a szimbolika a nyelv részeként további sajátos lehetőségekkel gazdagítja az ember tárgyakhoz való viszonyát.

⁸ S a szimbolizáció társadalomtudományi jelentőségével kapcsolatban mondottak során (Kapitány–Kapitány, 2002) láttuk: az A = A és az A nem = A egyidejű érvényessége a szimbólum egyik leglényegesebb sajátossága.

⁹ Az A = A a tárgyak esetében viszonylag magától értetődőnek tűnik, ahhoz azonban, hogy bármely „A”-t azonosnak tekinthessünk önmagával, bizonyos korlátozó feltételeket kell felállítanunk. a) Először is a dolgot a természettől idegen módon ki kell metszenünk a kapcsolatok végtelen rendszeréből; b) el kell tekintenünk időbeli változásaitól (az „=” nagyban segíti az emberi gondolkodást, de mindig feltételezi a mozgás felfüggesztését), és ezzel pontatlanságot viszünk a dolog leírásába, amit csak azzal korrigálhatunk, ha fenntartjuk az A nem = A igazságát is; c) mielőtt mennyiségekben kezdünk gondolkozni (pl. 5 asztal)

feltételezzük a valóságban csak hasonló dolgok (valamilyen szempontból vett) azonosságát, ami (az adott szempontból) megint csak célszerű absztrakció, de ismét pontatlanságot visz a világ leírásába és ehhez is szükség van az $A \neq A$ egyidejű feltételezésére. Lukács említett munkájában a szubjektum kontinuitására vonatkozóan fejti ki (i. m. II/415. sk.) de a tárgyak önmagukkal való azonosságára is érvényes, hogy ahogy ez megjelenik az emberi szemléletben, az az emberi tevékenység terméke. (Úgy is mondhatjuk, hogy az $A = A$ – egyáltalán bárminő „A”-k feltételezése – nem az eredeti szemléleti kiindulópont, hanem egy olyan absztrakció, amely a maga komplexitásában érzékelt valóság elsődleges szemléleti leképezésének, a szimbolikus ábrázolásban is megjelenő egységességnek tagadásával jön létre. Ilyen értelemben nem az önmagával azonos egyes dologból lehet a szimbólumot, hanem fordítva, a szimbólumból az egyedi dolgokat és viszonyokat levezetni. Az más kérdés, hogy maga a szimbólum, a szimbolikus látásmód későbbi fejlemény, a hegeli iskola terminológiájánál maradván: a tagadás tagadása, hiszen, mint Mary Douglasnak az emberi és állati világ folytonosságáról és elhatárolódásáról szóló fejtegetései sugallják [Douglas, 1975] az ember és állat közti egyik döntő különbség az, hogy bár az állat komplexitásában érzékeli a világot és jeleket is használ, de csak az ember használ a komplexitást megragadó, kifejező és alakító jeleket – szimbólumokat.)

¹⁰ Ez a folyamat az emberréválással megindul, s azóta állandóan újratételeződik. A természeti-objektív és az emberi-szubjektív kettőssége mindvégig meghatározza: oly módon, hogy amikor az ember környezete nagy részét már tárggyá változtatta, akkor (az emberiség új s új nemzedékei számára) ez az ember által létrehozott környezet is besorol az eleve adott dolgok körébe („második természet”). Az ember a természetről (s később a „második természetről”) alkotott képébe az „objektív” és „szubjektív” folytonos összekapcsolódása következtében mindig belevetíti társadalmi tapasztalatait, de másfelől társadalmát viszont a mindenkor természeti-kozmozóniai (tapasztalati) világképhez igazítja. Van Gennep megfigyelése, hogy a modern társadalom természetképében (a város válván elsődleges környezetté), a kozmogónia helyére sok tekintetben egy épület képe lép (s ez alkot a korábbiakhoz hasonló kölcsönhatást a társadalomképpel).

¹¹ Addig nem is tekinthetünk valamit valóban szimbólumnak, amíg akár a külső-objektív, akár a belső-szubjektív mozzanat, akár ezek egymásra vonatkoztatása hiányzik. A tigrisfog *attól* lesz *szimbóluma* a tigrisnek, hogy az *ember* („tigrisként”) tudja használni, és azáltal jelképezhet *egy emberi* cselekvést, hogy az (az embertől függetlenül) létezik és megnevezhető a nem-emberi világban is.

¹² A szimbólumokra is érvényes az, amit fentebb a nyelvről Lukács állított, de a szimbólumok úgy „válnak le tárgyukról” és a szubjektumról, hogy a) a szubjektív mozzanat is megőrződik bennük, b) a „más összefüggésben való alkalmazást”, ami a nyelvben csak állandóan realizálódó *lehetőség*, a szimbólumban a dolog *lényegének* tekintjük, és hozzácsatoljuk a dolog fogalmához. (Tehát ugyanúgy, ahogy az egyszeri konkrét asztalról leváló „asztal” szóban rögződik a konkrét asztal tapasztalata, az „asztal”-szimbólumban az asztalhoz való egy- vagy többfajta viszonyulás is rögzítődik. Így ha valamit mondok, vagy leírok az előttem lévő asztalról, pl.: „az asztal lapja belenyomódik a fölé hajló férfi hasába”, ez a mondat értelmezhető lesz tőlem függetlenül is, tőlem ezer kilométerre lévő emberek is megértik, akár mint erről a konkrét magyarországi asztalról tett állítást, akár ettől is elvonatkoztatva, bármely más asztalra vonatkozathatóan. Tehát a mondat bármely olvasója behelyettesítheti az ily módon absztrakttá váló asztal-fogalomba a maga asztalról alkotott képét és a maga asztalhoz való viszonyát. A szó – hangsúlyozza Lukács is – mindig absztrakt, csak körülírással, mondattal tudjuk konkretizálni (i. m. 195. sk.). Az asztal *szimbolikájába* viszont beépülnek az asztal – mint tárgy és az asztal mint fogalom – alkalmazásának legkülönbözőbb lehetőségei. A nem-szimbolikus nyelvhasználat úgy vonatkozhat el a tárgytól, hogy – akár konkrét, akár absztrakt állítást fogalmazunk is meg, tehát akár egy konkrét asztalról beszélünk, akár a különböző összefüggések eltérései szerint behelyettesíthető általános fogalomról, az asztalról tett valamennyi köznyelvi megállapításban az asztal = asztal / A = A/. A nyelvi fogalom azt rögzíti, ami az adott fogalomban állandó elem. A szimbolikus nyelvhasználatban viszont nem a tárgy önmagával való azonosságát, hanem azokat az összefüggéseket hangsúlyozzuk, amelyekkel a dolog kapcsolatba léphet, illetve a kapcsolatba kerülés által módosulásuk mozzanatát, vagyis azt, hogy az A hangsúlyozottan nem is = A.)

¹³ S még összetettebbé válnak azáltal, hogy – mint imént említettük – az „objektív”, a (természeti) környezethez kötődő használat kezdettől fogva összefonódik a társadalmi viszonylatok észlelésével és kifejezésével. E viszonylatok kifejezésére pedig újabb jelentéssíkok lépnek be. Egy példa ennek érzékeltetésére: Norbert Elias (Elias, 1987) az illemszabályok (s egyáltalán: az „illem”) kialakulását abból vezeti le,

hogy a háztartástól elkülönült (professzionizálódott) a feldolgozás (az állatok levágása, a szövés, fonás stb.), s ez az áttételeződés az emberi kapcsolatokban is érvényesülven a természetes-ösztönös cselekvések áttételezéséhez és korlátozásához (= illem) vezetett. (A /vulgár/ marxista és marxizáló magyarázatok – s ez az Elias-i okfejtés is – csak azért tűnnek egyoldalúnak, mert a szimbolikus jelenségek kialakulásának magyarázatában túlhangsúlyozzák a gazdasági-eszközhasználati tényezők /és változások/ szerepét. Ezek szerepe kétségtelen, s így Elias levezetése is helyes, csak hozzá kell tenni, hogy ezzel *egyidejűleg* végbemegy a hatás a másik irányban is: a gazdasági változások, a természethez való viszony változásai nagymértékben a társadalmi viszonyok, azok pedig nagymértékben a szimbólumok változásainak *következményei* is. Más kérdés, hogy ma – a wittgensteini paradigma jegyében – inkább a másik egyoldalúság, „az ember alkotja világát”-tétel totalizálása az uralkodó.)

¹⁴ Az, hogy a „hasznosság” végül is ilyen sokértelművé, csoport-, sőt esetenként személyfüggővé válik, azt sugallja, hogy valójában *szubjektív* fogalomnak tekintsük. Valóban, a „hasznosság” értelmezése elválaszthatatlan a szubjektivitástól, de mint hivatkozott művében Lukács is hangsúlyozza (II/355), a szubjektív elképzelés az „objektivitásban” igazolódik (a természet törvényeitől függ, hogy az adott tárgy az ember által feltételezett használati funkcióban képes-e működni), s ily módon a tárgy szimbolikájában is szerepet játszó funkcióknak mindig van *objektív* mozzanatuk is.

¹⁵ Kublernek lényegében igaza van, amikor úgy fogalmaz, hogy „csak a tárgy őrzi meg a múltat” (Kubler, 1992, 123. sk.), amennyiben a tárgy túléli létrehozóit és használóit, és – ha mellékesnek tekintjük rajta az idő hozta változásokat – nagyjából megorzi önmagával való azonosságát. Így, e megszorításokkal valóban a múlt továbbélő darabjának és mindinkább szimbólumának tekinthető. (Baudrillard fejt ki említett művében, hogy két értelemben is, egyrészt a hitelesség szükséglete révén mint – objektív – tanúbizonyosság, másrészt az eredettel való misztikus kapcsolat keresése révén, mint – misztikus – közvetítő, amely létrehozta e keresett kapcsolatot.) Az is erősíti a tárgynak a múlt szimbólumaként játszott szerepét, hogy – továbbra is Kublert idézve – „A tárgy a múlt szükségleteinek felel meg, nem pedig a jelenéinek” (124. sk.). Ez is kétségkívül így van, hiszen a tárgy a létrehozását motiváló szükségletekhez kapcsolódott, az más kérdés, hogy éppen szimbolikájának alakulása viszont a jelen függvénye: a tárgy mindig azt jelenti, amire a mindenkori jelennek van szüksége. Az pedig, hogy egy tárgy *milyen mértékben korfüggő*, az nagymértékben attól függ – mint Wend Fischer kiemeli (lásd Erney 2000, 222. o.) –, hogy *milyen mértékben kapcsolódnak hozzá pszichikai-érzelmi aspektusok*. (Minél erősebben, annál inkább változik a tárgy formája, a korra jellemző forma pedig korjellemzővé – s gyakran korszimbólumává – válik.)

¹⁶ Sok elemző számára problémát jelent (Kubler is ezekhez csatlakozik), hogy a „stílus” fogalma „hol egy tárgycsoport közös vonásaira, hol egy uralkodó vagy művész egyéni bélyegeire vonatkozik” (Kubler, 1992, 16. sk.) (rokokó stílus, Fragonard-stílus, XVI. Lajos-stílus). Mi ebben egyáltalán nem látunk problémát. Néha egymást átmetsző, egymásban elhelyezkedő halmazok ezek: Fragonard stílusa része a XVI. Lajos kor stílusának, az pedig egyik változata annak, amit rokokó korstílusnak nevezünk, s ezen nem változtat az, ha Fragonard más uralkodók korában is alkot, netán más stílusban is, vagy ha XVI. Lajos alatt nem csak rokokó művek születnek. A korstílus jól körülírható (hogy mekkora korszakot írunk körül, ez a mi döntésünk kérdése, leírásunk jogosultságát nem érinti).

¹⁷ Hiszen a tegnapi luxustárgyak holnapra közszükségleti tárgyakká válnak, vagy éppen kihullanak a tárgykultúrából, mindkettőre már egy nemzedéknyi idő alatt is igen sok példa adódik.

¹⁸ A hatalmi szimbolika kialakulásában feltétlenül szerepet játszik a szimbólumnak az a tulajdonsága is, hogy benne összekötődik-egymásravitődik a makrotársadalmi és a mikroközösségi szint is. Douglas és Isherwood (Douglas–Isherwood, 1979) például azt mutatja ki (i. m. 155. o.), hogy az egyes háztartások domináns tárgyainak jellegében leképeződik a társadalom fejlődése, amennyiben a legszegényebb háztartások domináns tárgyait az elsődleges szükséglet-kielégítések, az élelem, illetve a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó tárgyak alkotják, a középszinten a technológia, az ipar (ha úgy tetszik: az ipari forradalom) tárgyai, míg a leggazdagabbak életében a „harmadik társadalmasulás”, az információ, a szolgáltatások (ha úgy tetszik: az informatikai forradalom) tárgyai dominálnak. Minthogy ezek a tárgyak, mint szimbólumok mozgó értékeket jelentenek az egyes ember számára, könnyen belátható az is, hogy maga a fejlődés viszont nagymértékben függ a társadalom összetételétől, tehát attól, hogy a különböző típusú háztartások milyen arányt és súlyt jelentenek az adott társadalomban. Az mindenesetre logikusnak tetszik, hogy az elsődleges szükséglet-kielégítésekhez képest egy „magasabb szinten” lép be, s válik legfontosabbá a technológiai fejlesztés igénye, s csak egy még „magasabb szinten” lesz domináns az információ.

<@0132>Azok, akik a legtöbbet költik információs javakra” – fogalmazzák meg szabályként az említett szerzők, művük 175. oldalán – „azok vannak a legelőnyösebb pozíciókban”. Ugyanezt másképpen mutatja ki a Bernard–Bonney–Giuliani-féle nemzetközi vizsgálat (in ARIAS, 1993): az o eredményeik szerint az egyik legfőbb különbség a különböző társadalmi rétegek lakásaiban a használt (különböző presztizsfokokhoz rendelhető) anyagokon (és a fénynek a társadalmi ranglétrával együtt emelkedő jelentőségén kívül) az, hogy van-e (illetve milyen mértékben megszervezett) a *kommunikációs tér*. (Douglasék a *telefonról* is azt mutatják ki, hogy annak használata és jelentősége erősen korrelál a társadalmi státusszal, mert „gazdagnak lenni azt jelenti, hogy az ember jól integrálódott/integrálódik egy gazdag közösségbe. Ha szegény vagy, ez azt jelenti: izolált vagy.” (I. m. 160. o.). A kommunikációnak ez a szerepe viszont azt is jelenti, hogy a szimbólumok maguk is hatalmi tényezők.

¹⁹ Hogy melyik tárgy milyen szimbolikus jelentéssel bír, ez kultúránként és helyzetenként változó. Az imént említett Douglas és Isherwood például törzsi kultúrák vizsgálatában (A. Cohen adataira is támaszkodva) megkülönböztet egyfajta rendkívüli, politikai-ünnepi-”illetéki” fogyasztást és a mindennapi szükségletek kielégítését. Mind saját adataik, mind Cohenéi jól elkülöníthető csoportokat képeznek, például úgy, hogy (a tiv népnél) a fémeszközök, a lőfegyverek, szövetek és a marhák stb. az első, a kerámiaedények, a baromfiak, a kapák és a lőfegyverek lövedékei a második, alacsonyabbra értékelt tárgycsoportba tartoznak. Ugyanakkor a haussza asszonyok éppen azzal szereznek maguknak presztízst, hogy kerámiaedényeket halmoznak fel (Douglas–Isherwood, 1979, 135, 139, és 142. o.).

²⁰ Ezért is van, hogy viszont másfelől díszítésül gyakran használnak (képi, vagy legalábbis látvány-nyelvre lefordított) szimbólumokat, amelyek – éppen mert szimbólumok – megkönnyítik a „másik világba” való átlépést, vagy legalábbis e „másik világra” való ráhangolódást. Mivel a szimbólumoknak megvan a maguk élete, a szimbolikus tartalom persze ki is halhat a formákból, így a díszített tárgyak szimbolikus elemei gyakran egyszerű dekoratív formákká üresednek.

²¹ „A kanadai közigazdászok és politikusok szemében az Amerika északnyugati részén élő indiánok potlece tékozló ostobaságnak látszott és ezért tiltották. Az antropológus számára a potlecs az ágazatokból, nemzetségekből és moietikből álló társadalmi struktúra fenntartásának mechanizmusa...” (in Bohannon–Glazer, 1997).

²² „Consumption is an active process in which all the social categories are being continually redefined” (Douglas–Isherwood, 1979, 68. sk.). Ugyancsak e szerzők hangsúlyozzák, hogy a tárgyak például egyes *kötelességek* megtestesítőivé is válhatnak, vagyis nemcsak mi használjuk őket, hanem – éppen szimbolikus jelentéseik által – ok is ránkényszerítenek olyan használatmódokat, amelyek maguk sem mások, mint különböző társadalmi viszonylatok szimbolikus újratermelődései. („Miért eszünk akkor is civilizáltan, amikor nem lát senki?” – teszi fel a kérdést a szerzőpár a jelenség érzékeltetésére.)

²³ Mary Douglas pedig a (házastársi) ágy és (a vendéglátó) asztal példájával érvel amellett, hogy a tárgyak szimbolikája már akkor határokat és viszonyokat konstruál a társadalomban, amikor még nyoma sincs politikai intézményes szabályozásnak (Douglas–Isherwood, 1979, 88. sk.).

²⁴ Tárgyszimbólum-elemzők olykor felhasználják például A. Maslow motivációelméletét, amely a szükségletek piramisszerű egymásra-épülését vallja az alapszükségletektől (a biztonság-szükségleten, a valakihez tartozási-, illetve szeretet-szükségleten és az önbecsülési szükségleten keresztül) az önmegvalósítás szükségletéig. Maslow szükségletlépcsői ugyanis a tárgyak szimbolikus értelmezési lehetőségeinek egyes síkjaként is felfoghatók: ugyanazt a tárgyat értelmezhetjük valamely alapszükséglet kielégítőjeként (és szimbólumaként), társas viszonyok jelképeként és én-kifejezőként is. S kétségkívül érvényesül ebben egyfajta szükséglet-hierarchia is, hiszen ha C. Cooper az egész otthont én-szimbólumként írja le (Cooper, 1972), akkor ennek kapcsán joggal jegyzi meg van Vliet (in Arias, 1993), hogy ez csak bizonyos jóléti szint felett érvényes, mert amíg az anyagi korlátok az alapvető életszükségletek megteremtéséért (vagy akár csak a biztonságért) folytatott küzdelemre késztetnek, addig a tárgyak is elsősorban ezeknek az alapszükségleteknek (vagy a biztonság-szükségletnek) a jelképeiként hatnak, s csak ezek biztosítása után (vagy csak másodlagosan) lehet szó én-kifejezésről.

²⁵ Hernádi Miklós a tárgyak *technikai, pszichikai, szociológiai, gazdasági és dokumentáris* értékét különbözteti meg, s ha a tárgyak szimbolikájáról beszélünk, akkor abban ezeknek a különböző értékeknek az egymásra-rétegződése is kifejeződik, a tárgyak szimbólum-értéke mindezekben a síkokon hat (Hernádi, 82. o.). Ezt más oldalról is meg lehet közelíteni. Kisfaludy Márta például (in Polónyi 2000, 88. o.) az öltözködési divatokat befolyásoló tényezőket veszi sorra (*politikai események, gazdasági helyzet, környezet és*

egészségvédelem, multikulturális hatások – beleértve a történelmet is –, *művészetek*), s minthogy ezen hatások mindegyike beépül(het) az öltözetek szimbolikájába, ezek is szimbólum-síkoknak értelmezhetőek, s a Hernádi-felsorolta kategóriákhoz hasonlóan jelzik a tárgyakba épült szimbolika többsikűségét. De a tárgyszimbolika többsikűsége elemezhető aszerint a hasadási folyamat szerint is, ahogy elválik egymástól a tárgy termelője és fogyasztója, aztán a termelőtől elválik az értékesítő, majd a termelő is széthasad tervezőre és kivitelezőre, és így tovább, a tárgy pedig éppúgy válhat *tervezője* jelképévé, mint a *kivitelezőjévé*, a *kereskedőjévé* vagy a *fogyasztójává*.

²⁶ Más kérdés, hogy változó az is, hogy egy-egy tárgy mennyiben tekinthető (és tekintetik) egy-egy csoport szimbólumának. Baudrillard például megjegyzi, hogy a modern bútorok kevésbé család-szimbólumok, mint a régiebbek, bár később azt is hozzát teszi, hogy lehet, hogy csak másképpen (Baudrillard, i. m. 20. sk.).

²⁷ Az ipari társadalom-teremtette tárgyvilág egésze az adott társadalmi forma szimbólumának is tekinthető: Flusser például (Flusser, 1999) úgy fogalmaz (i. m. 87. o.), hogy a(z egész) burzsoá morál a *dolgozon* (termelésükön, felhasználásukon és fogyasztásukon) alapszik (és a kultúrkritikai irányzat legtöbb képviselője nem fogja vitatni ezt a véleményét).

²⁸ A legtágabb síkon *ember(iség)*-szimbólumok is lehetnek, mint az ember-alkotta, emberért-való világ szimbólumai a nem-emberi világ elemeivel szemben.

²⁹ Mindebből persze az is következik, hogy a tárgyak szimbolikáját sokkal inkább a tárgyak mindenkori használóinak kultúrájából lehet levezetni, mint létrehozóikéből (ha a kettő nem esik egybe). Természetesen a prekolumbián indián népek kultúrái által létrehozott tárgyak eredeti szimbolikáját az őket létrehozó társadalmak alakították ki, használták és értelmezték. E kultúrák eltűnével azonban a mai kutató semmit nem tud kezdeni ezzel az eredeti szimbolikával, vagy majdnem semmit: nagy szerencsével, bizonyos összefüggések, analógiák felismerésével sok minden rekonstruálható egy halott kulturális rendszer szimbolikájából (ahogy egy halott nyelv írását is többé-kevésbé meg lehet fejteni), de azért mindig maradnak értelmezhetetlen vagy éppen félreértelmezett részletek. Azon történészek panaszaival szemben azonban, akik ily módon az eltűnt kultúrák tárgyainak szimbolikáját sajnálatosan „némának” aposztrofálják, ez a szimbolika sem néma. Mindig mond valamit annak, aki rájuk tekint, kézbe veszi őket, s ha ez esetleg nem is azonos azzal, amit a tárgy kialakítóira számára jelentett, arra tökéletesen alkalmas, hogy azokat a tartalmakat, amelyeket a kihalt kultúra jelent a jelen ember számára, megjelenítse és szimbolizálja. Ebből a szempontból semmiben sem különbözik a maja tárgyak által szimbolizált „majaság” az angol tárgyak által szimbolizált „angolságtól”: egyik kultúráról alkotott képünk sem azonos a kultúra önmagáról alkotott képével, de – függetlenül attól, hogy az adott jelenben létezik-e az a kultúra – mindkettőt használni tudjuk a világról és/vagy az emberről alkotott (össz)képünkben. Ha viszont egy tárgyat *semmilyen* kultúrához nem tudunk társítani (*saját* világképünkben), tehát egyáltalán nincs képünk arról a kultúráról, ami létrehozta, akkor szimbolikájának lehetőségei is nagyon beszűkülnek: csak olyasmit jelképezhet, aminek viszont helye van e világképben (tehát kort, kultúrát nem, csak általános emberi használati lehetőségeit: egy ismeretlen eredetű fazék természetesen szimbolizálhatja mindazt, amit bármely más fazék is, ha valami minta van rajta, akkor előhívhatja mindazt, amit az a minta a mi kultúránkban felidéz, de kort, kultúrát nem fog jelenteni). A szimbólumok használata szempontjából mindegy tehát, hogy egy kultúráról alkotott képünk mennyire „hamis”: az nem mindegy, hogy valamilyen képünk van-e arról a kultúráról, vagy semmilyen nincsen.

³⁰ Hogy ismét Malinowski egy kifejező példájára hivatkozzunk: egyes, általa leírt óceániai kultúrákban az igazgyöngy a *gyerekek* játékának számított (s korántsem jelentett gazdagság-jelképet, mint az európaiak számára). Ebből nem csak az következett, hogy az európaiak így (kihasználva az eltérő szimbolikus érték és az ebből fakadó piaci érték különbségét) nagyon olcsón juthattak igazgyöngyöz, hanem az is, hogy a gyöngyökért lelkesedő európaiakat az őslakók *gyermetegeknek* minősítették, hiszen az o szimbólumrendszerükben a gyöngy egyértelműen a gyerekvilághoz kötődött, s így szimbolikáját a gyermekiesség képzetei hatották át, s határozták meg.

³¹ „Holta után is tovább él egy gyűjteményben, mely a halál után a végtelenségig ismétli őt a halálon túl is” (Baudrillard, i. m. 115. sk.).

³² Irwin Altman, a környezet és az emberi viselkedés viszonyával foglalkozó ismert pszichológus legközvetlenebb tárgyi környezetünk, a lakások kialakításában kettős – egy „centripetális” és egy „centrifugális” – tendencia érvényesülését látja: az előbbi a másokhoz kapcsolódás, a második az „egyéni” len-

ni” törekvését jelenti, s a konkrét tárgyi környezetek e kettős törekvést követve alakulnak ki. (In Arias, 1993.) Ebből következően az egyes tárgyak szimbolikájában is együtt és egymást kiegyensúlyozva jelenhetnek meg a másokhoz kapcsoló (csoportszimbolikára, illetve viszonyokra utaló) és az egyént jelképező, az egyén integritását erősítő elemek.

³³ A tárgyak megszemélyesítése azért is fontos az ember számára, mert így képes igazán, a belehelyezkedés, az „empátia” útján megismerni őket. Mint Crozier írja: „A tárgyat használója emberi lénnyé »transzformálja« abból a célból, hogy tulajdonságait feltárja.” (Crozier, 2001, 142. sk.)

³⁴ És az adott márkára jellemző formák is... (Zalavári József hívja fel a figyelmet például a Mercedes forma-alakulásában a szimbolikus tényező szerepére, melynek következtében a design alakulását három megfogalmazott alapelv határozza meg: „a) a Mercedest mindig mint Mercedest lehessen azonosítani; b) a vásárló, a használó mindig az értékkel azonosítsa a Mercedest, annak az értéket kell szimbolizálnia; c) a design a maximális innovációt a tradicionális értékek továbbvitelével éri el.” (Polónyi, 2000, 48. o.)

³⁵ Nem bonyolódhatunk itt az utánzás kérdésének *esztétikai* értékelésébe. *Antropológiai* szempontból a mégoly giccses utánzási-helyettesítési formáknak is az a *ráutaló* szerepe a fontos, amely a magas művészetek alkotásaiban is megnyilvánul. (Az más kérdés, hogy kulturális antropológiai szempontból sem mindegy – ami az adott tárgy esztétikai értékét is meghatározza –, hogy az utánzás az utánzott valóság-darab mely mozzanataira irányul elsősorban, és az utánzást milyen minőségi kritériumokat kielégítően valóstítja meg, s mindezek által szimbolikája milyen világgépet erősít meg.)

A „giccs”-világkép néhány közkeletű jellemzője: a giccs *kényelmes (túl) halmazott, középszerű, kevéssé eredeti, inadekvát (hamis), szívesen épít a szinesztéziára* (Moles, 1975). E jellemzők közül néhány erősen vitatható. A „(túl)halmazott” mint elmarasztaló jelző, puritán korok előítéleteit tükrözi: a barokkhoz hasonló művészeti korszakok igazán túlhalmozottak, de azért mégsem lehet minden alkotásukat giccsnek minősíteni. A „középszerű” és a „kényelmes” meglehetősen szubjektív kategória, lényegében megfoghatatlan. A „kevéssé eredeti” a művészet egészen hosszú (nem-individualista) korszakában jellemző művek sorára, amelyek aligha nevezhetők giccsnek, a szinesztézia pedig a magas művészetnek is állandó eszköze. Az „inadekváttal” csak az a baj, hogy „mihez képest”? Ha azonban egy kissé konstruktívabban viszonyulunk a Moles által felvázolt kritériumokhoz, elfogadhatjuk, hogy a (szellemi) kényelmesség, az inadekvátság és a szinesztézia hangsúlyos használata valóban a legtöbb giccsben kimutatható, de ezeknek az a lényegük (így együtt, egymástól szét nem választhatóan), hogy a giccs egy pusztán önmagát jelentő kapcsolatot hoz létre, ami nem nyit tovább, nem indít el további szellemi folyamatokat és így a giccs-világkép valóban „kényelmes”, a giccs passzivitásra „nevel”. Szívesen ábrázol ellentéteket, de ezeket is problémamentesen zárja rövidre. Visszatérve a giccs esztétikai-kultúrfilozófiai és kulturális antropológiai-szociálpszichológiai megítélésének eltérésére, a károsként-elutasítás és emberi szükségletként való elfogadás kettőssége azzal oldható fel, hogy 1) minden embernek szüksége van arra, amit a művészet nyújt, s tudomásul kell vennünk, hogy ezt némelyek giccsalkotások fogyasztásával próbálják kielégíteni; 2) ám semmiképpen sem mindegy, hogy milyen művészetet fogyasztunk: az ember nembeli értékeihez a giccsnek nem vezetnek el; 3) azt is el kell fogadnunk azonban, hogy az emberek, különböző létviszonyaik következtében különbözőképpen viszonyulnak a valósághoz, és sokan létformájukkal éppen a giccset érzik adekvátnak; 4) ám ezt nem szabad megváltoztathatatlannak tekinteni, hiszen nem valami örök fátumról van szó: a giccs és a hozzá igazodó tudatformákat, úgy is mondhatjuk, a rossz ízlést éppúgy *termelik*, mint a szegénységet; 5) a fogyasztói társadalom szempontjából egyáltalán nem baj, ha a fogyasztók tömegei szellemileg passzívak; 6) ám a fogyasztói társadalom nem a történelem vége, és a giccsben is kifejeződő, a társadalmi cselekvés szempontjából passzivitás alapállás más, lehetséges társadalmak szempontjából már korántsem kívánatos. Mindennek figyelembevételével nem kell feltétlenül ellentétet látnunk az emberi igények megértő elemzése és a giccs elutasítása között sem.

³⁶ A természet utánzása önmagában természetesen nem presztízs-szempont: az első tárgy-szimbólumok keletkezéséről mondottaknak megfelelően a tárgykészítés az esetek nagy részében valamilyen értelemben mindig a természet utánzása. Egyes korokban az teszi presztízs-tárggyá a természet valamely elemét megjelenítő tárgyat, hogy a „természet” felértékelődik az ember szemében, máskor meg éppen annak kifejezése, hogy az ember milyen ügyesen képes mesterséges természetet létrehozni, ezáltal bizonyítva természet-leigázó képességét. (De a természet-utánzó tárgyak igen gyakran sem ilyen, sem olyan szempontból nem *presztízs*tárgyak.)

³⁷ Már csak azért is így van ez, mert az egyes szimbólumterületek a valóságban nem is válnak szét egymástól. A tárgyak térben helyezkednek el, cselekvéseket végeznek velük, így minden szimbolikus tárgy eleve kapcsolatban van a térrel (és a tér – például a téri irányok, méretek stb. – szimbolikájával), eleve cselekvésekhez (és azok szimbolikájához) kapcsolódik, és így tovább. Másfelől a tárgyak szimbolikáját is meghatározó tárgyi funkciók is kivetülnek a térbe (például ahogy az ősi emberi lakhelyeken egyes tárgyakkal végzett funkciókhoz, illetve az e tárgyakkal végzett cselekvésekhez – tűzgyújtás, hálólhely stb. – egy-egy térdarab rendelődött hozzá, amiből aztán kialakult a lakás *helyiségeinek* téri képzete és téri szimbolikája).

³⁸ Ez rendszerint úgy jön létre, hogy a tárgy használata során előtérbe kerülő egyes tulajdonságok alkalmassá bizonyulnak „átvitt értelemben vett” használatra. Így mutatja ki például említett művében Flusser, hogy a cserépedények (amelyek lényeges használati tulajdonsága, hogy belül üresek), mint lesznek az átvitt értelemben vett (lelki) üresség fogalmának érzékeltetőivé (majd ezáltal szimbólumaivá), a kerámia-készítéshez hozzákapszólódik az „üres ideák” gyártásának képzete; s mielőtt egy szimbólum, mint például e cserépedény-hasonlat a Bibliában, „működni” kezd, e működés során a dolog további sajátosságai is szimbolikus értelemben aktualizálódnak. Flusser itt azt a passzust idézi a Bibliából, miszerint az Úr úgy fogja szétörmi az embereket (az üres ideagyártókat), mint cserépedényeket: vagyis a szimbolikus szóhasználatban a cserépedény másik alaptulajdonsága, törekenysége is hangsúlyt kap, és rávetítődik az általa jelképezett emberi tulajdonságra. A szimbólumból magából adódik tehát az új állítás: az üres ideák (csak úgy mint az őket gyártó emberek) törekenyek, nem állhatnak meg az Úr előtt.

³⁹ S tárgyak lehetnek természetesen (más) tárgyak szimbólumai is (jellegzetesen ilyenek a modellek-makettek), de például egy-egy tárgy alkotó része (alkatrésze) is képviselheti és szimbolizálhatja az egész tárgyat is

⁴⁰ Már Boas azt hangsúlyozza, hogy a szimbólum “annál erősebb, minél erősebb érzelmi értéke van”. (BOAS, 1975, 186. o.) Douglas pedig a hetvenes években oly nagy hatású Lévi-Strausst éppen abban marasztalja el, hogy túldimenzionálja a szimbólumok *kognitív* elemeit azok fontos *érzelmi* komponensei kárára. (Douglas, 1975, 139. o.)

⁴¹ Hankiss Elemér: Néhány megjegyzés a tárgyak “egzisztenciális” funkciójáról című előadásában (in Kapitány–Kapitány, 2002/2) a tárgyak érzelmi hatóerejének számos tényezőjét sorolja fel (mint például úgy *kapaszkodót, védelmet* jelentenek a számunkra, *ellenállásra* készítetnek, *önazonosságunkat, társadalmi hely-tudatunkat* erősítik, *kommunikációs* funkciót töltenek be, az *önkifejezés* eszközei, *mágikus* hatással hatnak ránk, *egzisztenciális alapélményt* sugároznak, a *halhatatlanságot* közvetítik stb.). Mindez annak köszönhető, hogy használatuk során a használatnak és a használat körülményeinek elemei a legkülönbözőbb asszociációk formájában érzelmi tényezőkként is rögződnek bennünk.

⁴² Altman (lásd fent) miután megállapította, hogy a lakások kialakítását alapvetően két alapfunkció, az alvás és az evés szervezi, ezekhez nyomban olyan *értékeket* is hozzákapszol, amelyek a lakások (és a bennük összegződő tárgyi környezet) vonzerejét már nem az alapszükségletek, hanem az érzelmek és vágyak szintjén határozzák meg (kontinuitásigény, biztonságátörekvés, önidentitás szükséglete, illetve a már többször szóba került személyes és szociális státusz). Ugyanígy mutatja ki G. Francescato, hogy az otthon, a ház, mint (az időjárás viszonyosságaitól és a veszélyektől) való *védelem* helye az otthon-szimbólumban mint bővül a *menedék* fogalmává, amelybe már egyéb, érzelmekkel telített (és társadalmi jellegű) asszociációk is bevonódnak. (In Arias, 1993.)

⁴³ Bár itt persze nemcsak formai analógiák működnek, illetve azok sem egyértelműek: Baudrillard például felhívja a figyelmet, hogy egy bizonyos méreten túl az egyébként a férfi nemiszerv szimbólumának tekintett hosszúkás (de belül üregek) tárgyak is anyaméh-szimbólumok, bizonyos méreten alul az üregek, a női nemiszervet idéző tárgyak is inkább pénisz-szimbólumok. (Egyébként néhol Baudrillard is túlságosan hajlamos a freudi pánszexualizmus elfogadására, jóllehet egyéb elemzéseiből nyilvánvaló, hogy a tárgyak szimbolikáját ő sokoldalúbban fogja fel.)

⁴⁴ „Az ember a környezetében lévő tárgyakhoz ugyanazzal a meghittséggel kötődik (megtartva az arányokat), mint saját testének szerveihez” (Baudrillard, i. m. 32–33. o.), – akár azért, mint Belk hangsúlyozza, mert folytonos jelenlétük kötődést alakít ki, akár, mert létrehozásuk, használatuk folyamata ölt testet bennük, akár éppen valamely szimbolikus jelentésük miatt. (A kötődés lehetséges motívumait igen érzékletesen ragadja meg az a vizsgálat, amely egy árvíz után a mentésre érdemesnek ítélt tárgyak kiválasztásának okaira kérdezett rá, s az alábbi motívumokat különítette el: szentimentális kötődés,

self-tükröző tárgyak választása, a tárgyba fektetett munka, mint a tárgy értékének növelője, a tárgy valamilyen kulturális jelentősége, és – ne feledjük a körülményeket – túlélés-szimbólumok.) (Düll, 2002.)

⁴⁵ A szabályok azért – és csak annyiban – tekinthetők a szabadság feltételeinek, amennyiben korlátozottak (a szabályok száma véges, és ami nem szabályozott, az szabad), a szabadsághiányos társadalmakban ugyanis (s ezek közé tartoznak a szabályok nélküli társadalmak is) az emberek gyakorlatilag végtelen, általuk át nem látható, többségében meg nem fogalmazott, de azért az élet alakulását éppúgy meghatározó szabálynak vannak kiszolgáltatva. Az emberi élet egésze ebben az értelemben minden korban szabadsághiányos: a játék éppen azért lehet olyan kedves foglalatosság az ember számára, mert benne ez a „szabadsághiányosság” felfüggesztődik, és a játék (néhány szabály megszabta) „más”-világában valóban a szabadság érvényesül és élhető át.

⁴⁶ Itt is ugyanazt kell hangsúlyozni, amit a giccs kapcsán fentebb megjegyeztünk, hogy ugyanis feltétlenül különválasztandó az, amiért az emberek az egyes tárgyakhoz kapcsolódnak (mint általánosan érvényes antropológiai sajátosság), azoktól a kulturális különbségektől, amely az „elmés szerkezetek” eltérő értékelésében is megnyilvánul: a tárgyban megjelenő ötlet egészen más világgépet, kulturális alapállást rögzít, ha – mint a gadgetek többségében – „rövidre zár” egy összefüggést, egy analógiát, egy szokatlan kapcsolatot (a népi táncos formájú üvegduógótól a golyóstollban sztriptizelő nőalakon át a konfettit szétszóró apró papir-pezsögspalackig), mint ha olyan ötletéről van szó, amely a tárgy alkalmazási lehetőségeinek új, lezáratlan sorát nyitja meg. Az emberi ötletnek ugyanis ez utóbbi a valódi, ember-számba való jelentősége. Az említett típusú gadgetek viszont nem-nyitottak, csak önmagukat jelentik; ezek is azért tetszenek, mert valamilyen új ötletet, újszerű kapcsolatot valósítanak meg, de az igazi szimbólumnak az a természete, amit az objektivitás és a szubjektivitás egymásra vonatkoztatásaként jellemeztünk, hiányzik belőlük, olyanok, mint a sokszorosítottan kapható érzelemnyilvánító üdvözlőlapok, vagy a vidám műsorok poénjaihoz hozzákevert nevetés. Így ha az efféle tárgyakat az érzelemkiváltó szimbolikájú tárgyak közé soroljuk is, nem tekinthetünk el attól, hogy ezek az érzelmek passzív, mesterségesen termelt, nem teljes értékű érzelmek. (Az más kérdés, hogy a fogyasztói társadalom logikája éppen ilyen irányba terel – lásd Marcuse „egydimenziós ember” fogalmát.)

⁴⁷ Az is segíti a negatív érzelmeket kiváltó tárgyak elkerülését, ha tiltják őket (például az „önkénturalmi” jelképeket), az más kérdés, hogy a tiltás egyes csoportok körében maga is keresletet támaszt az adott tárggyal szemben, hiszen az érzelmek is megosztottak a társadalomban, s ami az egyik csoport számára negatív érzelmeket jelent, az a csoport ellenfelei számára pozitív, ily módon a tiltás is mindig közvetett kereslet-támasztás a „másik oldalon”.

⁴⁸ Flusser említett könyvében (Flusser, 1999, 34. o.) hosszan elemzi azt a paradoxont, hogy a modern társadalomban a *jó design* miként lehet tökéletesen emberellenes: hiszen az ember ártalmára használt tárgyak annál „tökéletesebbek”, minél inkább alkalmasak ártani.

⁴⁹ Hogy mit tekint fontos, elemzendő tulajdonságnak, ez az elemzőtől is függ. Az Yvonne Bernard vezette nemzetközi összehasonlító lakásvizsgálatban például ilyen szempont volt a bútorok keménysége-lágyága, a karfa és háttámla viszonya, a felületek csillogása, az anyagok jellege, a tárgyak régisége-új-sága, konvencionális, illetve nem-konvencionális természete, értékessége-értéktelensége, illetve a tárgyak együttesének, a térszervezésnek különböző jellemzői. (Bernard–Bonney–Giuliani, in Arias, 1993.) Más kutatók más tulajdonságokat emelnek ki (vagy másokat is), s ki-ki elsősorban azokat, amelyeknek különböző szimbolikus jelentőséget tulajdonít.

⁵⁰ A forma, amely – Flusser megfogalmazásával – nem egyéb, mint az anyag „*hogyan*”-ja.

⁵¹ Fontos, hogy a *maguk* szimbolikája, ami a funkciótól teljesen független és a tárgy szimbolikáját a funkcionál erősebben meghatározó tényező lehet (lásd pl. Baudrillard, i. m. 64. o.).

⁵² A színekhez – az általuk keltett pszichofiziológiai hatások következtében – asszociációk tapadnak a meleg–hideg, a közelség–távolság, az extra–introvertáltság, a vidámság, elevenség–nyugodtság, melankolikusság tengelyeken. A szín telítettsége a dinamizmus, világossága a nyitottság érzéseivel korrelál: szimbolikájukat mindez meghatározza (Crozier, i. m. 137. o.), mint ahogy az élénk színekhez a természetesség, a pasztell színekhez, illetve a fekete-fehérez az elegancia képzetei kapcsolódnak. (Baudrillard, i. m. 37–38. o.) (Bár ez utóbbiak már erősebben kultúrafüggőek – ahogy az egyedfejlődésben is a „finomodás” a gyerekkortól a felnőtté válás felé haladva az erő, primer színektől mozog a pasztell felé, általában hasonló mozgás megy végbe a civilizáció fejlődése során is: elegánsnak, a kiválósághoz kapcsolódónak először az erő, primer színek számítanak, s azzal párhuzamosan tolódik el az izlés a pasztell és a szintelen-

ség felé, ahogy a hatalmi szférában növekszik a spirituális és absztrakt – a papsághoz, értelmiséghez, bürokráciához kötődő – elemek szerepe.)

⁵³ Ebből is kitűnik annak a sokszor hangsúlyozott tételnek az igazsága, hogy a pszichofiziológiailag meghatározott asszociációk is kultúrafüggőek; jól ismerjük azokat az állításokat, amelyek az eszkimók számos fehér-fogalmát, vagy a dzsungellakók zöld kategóriáinak sokaságát emlegetik: s ha egy kultúrában sok különböző színnév van annak jelölésére, amit egy másik kultúrában csak egy fogalom jelöl, akkor – a színek közös pszichofiziológiai alapjaitól függetlenül – az adott színhez/színekhez fűződő szimbolika lehetőségei sem azonosak a két kultúrában.

⁵⁴ Ez lehet szándékolt hatás is (mint például a rizsporos paróka fehérsége, a körmök színei), de lehet akaratlan, „leleplező” képzet is (a púder, vagy az arcpirosító felismerése, vagy Hófehérke mostohájának festett almája, amelyeknek hamisságát a mese filmváltozataiban csak maga Hófehérke nem veszi észre). S vannak olyan megoldások is, amikor eredetileg nem cél a mesterségesre való utalás, de azzá válik (a rüzs például kezdetben a vérbő ajak természetes színét igyekszik imitálni, később azonban olyan jellé válik, amelynek éppen a díszítettség, a természetől adottnál hangsúlyozottan több színesség az üzenete, s ezen keresztül szocio-kulturális szimbólummá: a szexuális kihívás és/vagy a természetadtnál magasabb státusz jelzéséként kezd funkcionálni. Az megint kultúrafüggő, hogy hol, mikor és kinek a számára pontosan mit is jelentenek ezek a kulturális jelzések, hiszen a mesterséges, amely ebben a szimbólumban a szexuális vonzerőhöz kapcsolódik, éppúgy utalhat a felsőbb rétegek – mesterségesen-társadalmilag kialakított – elkülönülésére, mint a szexuális vonzerő mesterség-szerű, tehát mesterséges alkalmazására.

⁵⁵ Jó példája ennek Györgyi Adrienne (in Polónyi 2000) érdekes elemzése a berlini Alexanderplatzról, amelyben azt mutatja ki, hogy a társadalmi jelentőség módosulása, amely a tér méreteit nem módosította, hogyan változtatta meg a méret szimbolikáját: amikor a tér (az NDK) hatalmi központ(ja) volt, ez – a „középen levés” erőterébe helyezve – önmagában adott a méreteknél valamiféle (hatalmi) funkcionálisitást; a központi szerepkör elvesztésével az emberléptékűnél jóval nagyobb tér „üresnek, huzatosnak, kellemetlennek” hat.

⁵⁶ Lásd pl. Crozier, i. m. 14. o.

⁵⁷ Egyfelől a tárgy szerkezete sugall egyszerűséget vagy bonyolultságot, de másfelől egy-egy kor uralkodó világképe, elvei is hatást gyakorolnak a tárgyra, sokszor éppen az egyszerűség-bonyolultság dimenziója mentén.

⁵⁸ Crozier, 2001.

⁵⁹ Az imént szó volt a különböző érzékleti szférák szerepéről a szimbolika kialakulásában. A tárgyak esetében a *szag* például leggyakrabban éppen az állapot egyik jelzője (a kellemetlen szagok többnyire a mállás, rohadás, illetve az emberrel szembeni ellenségesség, ártalmasság kísérői).

⁶⁰ De ugyanígy említhetnénk a humanistát is: Flusser korábban idézett szavai a „jó design” és a „Gonosz” kapcsolatáról ugyancsak arról szólnak, hogy a csúcstechnológia magasra értékelt egyes tárgyai abszolút értéktelenek azok számára (is), akik az emberellenes erőket látják és utasítják el bennük.

⁶¹ Baudrillard azzal indítja idézett könyvét, hogy a tárgyak elrendezését megszabó „erkölcsi rend” erősebben meghatározza a tárgyak lehetőségeit, mint maga a tér.

⁶² A tárgyszimbolika elemzésének egyik módja éppen az, amikor tulajdonképpen valamely közeg (tárgyi) szimbólumrendszerét elemezzük, és az egyes tárgyak az ilyen elemzések során (például lakások szimbolikája, közterek tárgyi szimbólumai stb.) a rendszer egészéből levezetve nyerik el értelmezésüket. A környezet tárgyra gyakorolt hatásának következtében erősödik meg az a szemlélet, amely a tárgyakat eleve és elsődlegesen a rendszer szempontjából tekint. „Miközben mindegyik tárgy teszi a maga dolgát, közben a többiről is »gondoskodnia« kellene. Ellentétben mondjuk a regények, szobrok, képek, zeneművek és versek egymás melletti létezésével. Jóllehet ok is egymás »környezetét« alkotják, de egymásrautaltságuk nem direkt. Bármely együttlásban megtartják üzenetüket, totalitásukat... Az épület viszont nem függetleníthető a befogadó urbanisztikai formától, az exterior sem az épülettől. És joggal hibáztatjuk létrehozóikat, ha hiányzik az »összhang.«” És: „a morfológiai alak... a Funkció és a Kontextus »deformáló« erőire válaszol, tőlük kapja »szabadságát«” (Lisztos Gábor, in Polónyi, 2000, 20 és 21. o.).

⁶³ Szinte mindig ilyen szimbolikus tartalomváltozáson mennek át azok a tárgyak, amelyeknek varázserőt tulajdonítanak; ilyenkor egy (gyakran teljesen közönséges) tárgy egyes tárgyi sajátosságainak (pl. sugárzás), megjelenése-létrejötté körülményeinek („égból hullott” meteorit, mártír halálakor kikelt virág), s még gyakrabban használoknak (szentek és más nagy emberek tárgyai), illetve a használata közben – de

sokszor a tárgytól függetlenül – végbement kívánt eseményeknek (pl. gyógyulás) köszönhetően a tárgynak olyan működést tulajdonítanak, amelynek mechanizmusát az ember nem látja át. (De azért használhatja és hihet benne.) A tárgyak szimbolikus értelmezése mindig magában hordja azt a lehetőséget, hogy a tárgy ily módon emberi vagy még az embernél is hatalmasabb képességek megtestesítőjeként és szimbólumaként jelenjen meg.

⁶⁴ A könyv számos szellemes tárgyelemzést tartalmaz. Igen inspiratív például, ahogy a sátor, a vitorla és az ernyő szimbolikáját és ezek összefüggéseit elemzi (beleértve a képernyőt, és az angol szó /= screen/ jelentéstartományát alapján a vetítövásznat is), kimutatva, hogy a védelem, illetve a szelek (és a szellemek) irányában való nyitottság, a hálószerű, szövött jelleg, és e tárgyak jelentésének egyéb (az anyag természetében adott) összetevői hogyan alakítják nemcsak a jelentéseket, hanem magukat a tárgyakat is – például hogy a hálószerű szerkezet hogyan határozza meg a lehetőségeket a szőtt sától a vetítövásznat a számítógép-képernyő képpont-hálózatáig –, újabb s újabb tárgyakat (és az egyik tárgyról, az egyik formaváltozatról a másikra átvitt, s ott új értelmet kapó tárgyfunkció-lehetőségeket) hozva létre (például úgy, hogy amit eredetileg a szél *ellen* alkalmaztak, az a használatmód módosulásai során hogyan jut el ahhoz, hogy *felhasználja* a szél energiáit). (I. m. 55–57. o.)

⁶⁵ A filozófusok egyébként is hajlamosak arra, hogy a szimbolikus *változásokat* totalizálják; azt hangsúlyozzák, hogy egy-egy szimbólum (vagy szimbólumegyüttes) keletkezése vagy módosulása miként strukturálja át a világot. A világ azonban a folytonos átalakulás mellett mindig *ugyanaz* is marad: az új szimbolikus variációk csak hozzáépülnek a korábbiakhoz (sőt, tüzetesebb szemlélődés után kiderül, hogy *mindig is ott voltak*, csak nem tűntek számunkra valóaknak). Amikor például Flusser – több más kultúrkritikussal együtt – arról panaszkodik, hogy a legújabb korban a tárgyi világ információ-világgá külsődlegesedik, a dolgok helyére „nem-dolgok”, a munka helyére a játék, az „action” helyére a „sensation” lép, és a beprogramozott programozók falansztere felé haladunk, valószínűleg túldimenzionálja az információk elidegenedésétényét. Az információk eddig is benne voltak a tárgyi világban, az, hogy a jelenben a tárgyi valóság *mellé* lép (és a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepre tesz szert) egy virtuális információ-valóság, ez nem jelenti azt, hogy ez az új univerzum a tárgyi világ *helyére* lépne. (Érdekes ugyanakkor az a megfigyelése, hogy az „információs társadalomban” a tárgyi világ is egyre inkább „immaterializálódik” – hiszen a képernyőkön látható valóság valóban nem a hagyományos értelemben „tárgyi” –, és ezzel, valamint az eldobhatóság, a szemétté válás fokozódásával *növekszik a tárgyak „üzemet”-funkciója, dialógikus jellege.*)

⁶⁶ Nagyon sokféle ilyen metajelentés társulhat a tárgyakhoz, a hidegháború léghőében például egyes tárgyak egyik oldalán a „burzsoá” életforma, a másik oldalon a „kommunista diktatúra” szimbólumaivá váltak, de az is ilyen „metajelentés”, amikor például Baudrillard a fogyasztói kultúrát jellemezve a tárgyak „feminizálásáról” beszél. „Metajelentéseket” hoznak létre mindazok a bináris oppozíciók is, amelyek a modern tárgyhasználat mezejét tagolják, mint amilyen az otthon-nyaralás, munka-szabadidő stb. oppozíció (Baudrillard ezt a „megkettőződési” tendenciát is regisztrálja); mindazok a tárgyak, amelyek belépnek ezekbe a viszonylatokba, megkapják az őket az oppozíció egyik oldalára soroló szimbolikus (meta)jelentéseket is. Az új „információ”-univerzumhoz is (lásd az előző lábjegyzetet) így társul az elidegenedettség metajelentése (a valóság-virtualitás oppozíció alapján: virtualitás = nem-valóság = idegen világ).

⁶⁷ Így érvelnek például az épületek létrehozói a völgybe-építkezés divatja idején amellelt, hogy milyen ésszerűtlen a magaslaton építkezni, ahova nehezebb feljutni, az anyagokat felszállítani, ahonnan nehezebb elérni a település más pontjait; amikor viszont a magaslatra település lesz vonzó, akkor a „fent”-nek a térszimbolikából adódó magasabb presztízse, e jellegzetesen szimbolikus érték mellett olyan, szintén a praktikum szempontjainak is tekinthető érvek kerülnek előtérbe, mint a jobb levegő, a szebb, illetve messzebbre hatoló kilátás, a szabadabb életérzés lehetősége. (A presztízsszempontok egyébként maguk is csak részei az éppen uralkodó szimbolikus diskurzusnak, mert amikor például a völgyben való építkezés a divatos, akkor a presztízszimbolikának a tér természetéből adódóan egyébként mindig meg-lévő vertikális dimenziója kissé halványul, és a térszimbolika más, szintén presztízszimbolikus összetevői kerülnek előtérbe, például a középen-levés, a centrális helyzet.)

⁶⁸ A huszadik század vég fejleményeinek tükrében a modernség és korszerűség korábban szinonimaként használt fogalmait mindenképpen meg kell különböztetni egymástól. A haladás értékének kultusza a modernség ideológiájához kapcsolódva a század húszas-harmincas majd ötvenes-hatvanas éveiben kor-jellemzővé, szellemtörténeti kategóriává vált, s ebből szükségképpen következik, hogy az e korszakok

eszményeit tagadó más korszakok a modernségtől elhatárolják magukat (mint a posztmodern, vagy egyáltalán, a századvégen erőssé vált konzervativizmus). Ha tehát vannak „modern” és nem-modern korok, akkor „modernnek” csak azokat a jelenségeket nevezhetjük, amelyek a modernség-ideológia jegyében, illetve a modernség konjunktúrájában születnek. Amikor viszont a nem-modern eszmények kerülnek előtérbe, akkor azok a korszerűek, a frissek: a konzervativizmus a kilencvenes években nem modern, viszont korszerű, míg a modernség – és annak minden szimbóluma – abban az időszakban korszerűtlennek, idejétmúltak számított.

⁶⁹ Hernádi említett könyvében megkülönbözteti a tárgyak *értéknövelő* és *értékvesztő* avulását, utalva arra is, hogy az értéknövelést okozhatja a régi tárgy korra utaló (dokumentáris) értéke éppúgy, mint a múlt-hoz való személyes viszonyulás pszichológia, vagy a ritkaságfok növekedésének szociológiai értéke; az értékvesztés elsősorban a tárgy technikai értékcsökkenésének (kopásának, elromlásának), illetve szociológiai értékcsökkenésének (divatja leáldozásának) köszönhető (Hernádi, 1982).

⁷⁰ A tárgyak „egy- és többszemélyes jelentésének dialektikájáról” is pontos elemzést olvashatunk Hernádi említett könyvecskéjében, aki egyébként azt, amit mi itt a tárgyak „áтеgyéniesítésének” nevezünk, a tárgyak „intimizálásaként” aposztrofálja. (E fogalomban az hangsúlyozódik, hogy a tárgy azáltal nyer egyediséget, hogy egy egyénhez kapcsolódik.) (Hernádi, 1982.)

⁷¹ Az megint más kérdés, hogy ugyanaz a mechanizmus, amely a tömeges tárgyak egyéniesítéséért felelős, az egyéni képzetek hozzákapcsolása az egyéni tárgyról alkotott közös képet is áтеgyéniesítheti: a Mona Lisa, mint egyedi tárgy bír bizonyos, mindenki számára közös jelentéssel, de mindenkinek meglehet a maga egyéni Mona Lisa olvasata, az „én Mona Lisám”, mint ahogy Sztálin pipája is igen különböző képzeteket mozgósíthat különböző emberek tudatában. Érdemes tehát megkülönböztetni a tárgyak egy elsődleges egyénítését, amikor egy tárgy vagy eleve egyedi, vagy valamilyen tulajdonsága, „élettörténetének” valamely mozzanata által egyedi, más, hasonló tárgytól megkülönböztethető arculatot ölt, és a másodlagos egyénítését, amikor egy tömegesen létező tárgy egy példányához egy-egy egyén vagy csoport egyénítő képzeteket társít. Az elsődleges egyénítésnek lényeges sajátossága a megkülönböztethetőség: a Sztálin pipája típusú egyéni tárgyak például csak akkor sorolhatók ide, ha vannak rajtuk olyan nyomok (mondjuk a Generalisszimusz fogsorának olyan jellegzetes lenyomata) amelyek alapján más, hasonló tárgyakkal fel nem cserélhetők. Az ereklyék története számos példáját mutatja annak, hogy az eredetileg egyébként valóban egyedi tárgyat az egyedi jellemzőit nem ismerő utókor más, hasonló példányokkal helyettesítette. Mohamednek a Topkapi szerájban őrzött hajszála a másodlagos egyénítés értelmében mindenként egyéni – egyes egyének és csoportok a legkülönfélébb egyéni asszociációkat fűzhetik hozzájuk –, elsődleges egyéniségük azonban bizonytalan. És itt még egy megkülönböztetést kell tennünk. A tárgyszimbolika szempontjából meg kell különböztetnünk a tárgyak materiális és szimbolikus eredetiségét. Materiális értelemben ha Mohamed hajszálai nem eredetiek, akkor nem is egyéni: ha egyszer kicserélték őket, akkor ez a továbbiakban is megtörténhet: a hajszálak tömegének – talán csak a szín által behatárolt – bármely példány betöltheti a kívánt szerepet, ahogy bármely kanál helyett állhat bármely más kanál. Szimbolikus értelemben azonban Mohamed eredeti hajszálai azok, amelyekről ezt elismerik, s így azok a hajszálak, amelyeket a kincstárban őriznek, akár csalás által kerültek oda, akár nem, mindenképpen olyan értékkel bírnak a mohamedán hívő számára, hogy védelméért életét is képes feláldozni: szimbolikus értelemben ezek abszolút egyéni és eredetiek. A példa jól mutatja egyéniség és eredetiség mindenkori relativitását.

⁷² Létrehozásuk oldaláról vizsgálva Kubler megkülönbözteti a (valahol mindig lezárt) *sorozat*ot az azonos problémára válaszoló alkotások sorának nyitott *szekvenciájától*, ezt a megkülönböztetést érdemes a tárgyak szimbolikájának elemzésében is alkalmazni. A szekvencia újabb szimbolikus jelentéssík lehetőségét társítja a tárgyakhoz: Kubler azt is kifejti, hogy az ilyen sorok korai darabjai erősen különböznek a késiektől: a koraiak technikailag (szinte mindig) egyszerűbbek, energetikailag olcsóbbak, megfogalmazásban tisztábbak, a probléma egészére irányulnak, míg a késiek bonyolultabbak, felfokozottabbak, személyesebbek, részletesebbek stb. Ily módon a tárgyra jellemző (és szimbolikájának része) lehet az is, hogy a maga sorozatának korai vagy kései darabja-e?

⁷³ Baudrillard a sorozatot többek között a birtoklás játékeként elemzi.

⁷⁴ Minthogy e hagyományos családfelfogásban a szexualitás csak a gyermeknemzés formájában kívánatos, ezért éppen ez a családfelfogás az, amelyben a legszorosabb a szimbolikus kapcsolat a szexualitás és az ágy között. Az úgynevezett szexuális forradalomban az ágyak ez a szimbolikus szerepe együtt csökken a hagyományos családfelfogás visszaszorulásával, ugyanakkor szinte a lakás egésze „átszexualizálódik”.

⁷⁵ Baudrillard, i. m. 62. o.

⁷⁶ Ebből következően a társadalomtudományi empirizmus egyik alapproblémájára viszonylag megnyugtató választ adhatunk. A kulturális antropológiában például évtizedek óta újra meg újra felmerül a kérdés, hogy miképpen lehet hiteles leírást adni egy kultúráról, hiszen a kutató hajlamos a saját értelmezéseit belevetíteni a vizsgált kultúra leírásába (illetve ki van szolgáltatva adatszolgáltatói értelmezéseinek), az pedig hiú ábránd, hogy teljesen azonosuljunk egy másik kultúra szemléletmódjával. Ha azonban a megismerés alapegységének a szimbólumot tekintjük, az egész probléma kiiktathatónak tűnik. Ha egy kultúra szimbólumait vizsgáljuk, nem csak az adott kultúra tagjainak saját értelmezései lesznek hitelesek (hanem a mieink is, hiszen a szimbólumban – bárhol és bárkik hozták is létre – mindig *eleve* benne van minden további értelmezési lehetőség is). Problémát csak az okozhat, ha a mi értelmezésünkre azt mondjuk, hogy ez az „övék”, s így például olyasmit tulajdonítunk *nekik*, ami ellentmond az ő kultúrájuk szerkezetének és/vagy történelmének. Ezért és csak ezért kell ismernünk egy vizsgált kultúra történetét és kategóriahasználati sajátosságait: nem azért, mert csak így jutunk a szimbólumok „hiteles” értelmezésének birtokába (az ő értelmezésük sem lévén „hitelesebb” a mienknél), hanem azért, hogy az értelmezés érvényességi körét (*kinek* az értelmezése, szimbólumhasználat) pontosan körülírhassuk. A szimbólum értelmezésének „objektivitása” nem attól függ, hogy mennyire tükrözi létrehozói? (használói?) szimbólumfelfogását; egy szimbólumértelmezés annál „objektívabb”, minél többféle értelmezést tud feltárni (meghatározva az egyes értelmezések használatának érvényességi körét).

⁷⁷ A történelem korábbi korszakaiban az „igazságnak” a szimbólumokban mindig egyértelműen megjelenő *pluralitását* nehéz volt elfogadni. A többször idézett Flusser egy igen találó hasonlatával azonban, míg az ősember a barlangja falán megjelenő képekben szemlélhette a (bizonyosnak, / természetesnek, egyértelműen meghatározottnak / vett) világot, a modern ember nem csak szoba-barlangja falát látja, az o világképének már városi léte a meghatározója; tudja azt is, hogy háza hol helyezkedik el a városban, és városi léte arra készíti, hogy ezt a házat kívülről /is/ szemlélje. Ez pedig képessé teszi a szimbólumok említett relativizáló dekódolására is (Flusser, 1999, 79).

⁷⁸ Az esztétikum eleme bármely, nem esztétikai céllal létrehozott tárgyban is benne lehet. Bár túlzásnak, a „művészi” fogalom parttalan kitágításának tartjuk Kubler állítását, miszerint „az ember készíttette termékekben mindig jelen vannak hasznossági és művészeti vonások is, csak keveredési arányuk különböző” (Kubler, i. m. 31. o.), az esztétikum *lehetősége* valóban minden tárgyban benne van.

⁷⁹ Ez minden szimbolikus és minden esztétikai jelenségben benne van. Nem érthetünk egyet Kubler azon fejtegetéseivel sem, amelyek során arról értekeznek, hogy az irodalom és a (tárgyformáló) művészet másra vonatkozik, nem lehet őket egyaránt szimbólumnak tekinteni. Persze minden műfajnak megvan a maga területe, mindegyik másra való, ez igaz. Azonban vannak olyan közös elemek (például az általunk a főszövegben említettek), amelyek minden szimbolikus jelenség közös vonásai, és éppen ezért értelmes absztrakció barokk zenéről és barokk képzőművészetről és barokk irodalomról is beszélni, mert igenis vannak olyan társadalmi, kor, és formasajátosságok, amelyek mindezekben egyaránt megjelennek. (Csak az „irodalmi”-t nem jogosult az alkotások „ikonológiai” szintjével azonosítani, miként itt Kubler teszi.) A tárgyalatás és művészet szembeállítását egyébként eléggé gyakori (mondván, hogy az egyiknek – a használati tárgynak – gyakorlati feladatai az elsődlegesek, a másiknak – a művészetnek – ábrázoló és/vagy kifejező, illetve közvetítő funkciója); de ha figyelembe vesszük, hogy a nem-esztétikai céllal létrehozott, ám szimbolikus értelmezhető tárgy a létrehozásában szerepet játszó szándékotól függetlenül, de kétségkívül ábrázol, kifejez és közvetít, akkor e szembeállítás jelentőségét talán nem érezzük már olyan hangsúlyosnak.

⁸⁰ Amikor például Mary Douglas arra hívja fel a figyelmet, hogy még az olyan természettudományos, fizikai-fiziológiai tény is, mint a melegérzékelés, a termelési feltételek függvénye (s ezt az általa vizsgált lele, busongó és európai társadalmak termelési feltételeiből le is vezeti), akkor is arról van szó, hogy a melegnek, a száraz és az esős évszaknak az eltérő szocio-kulturális tényezők következtében eltérő *szimbolikus* jelentése és jelentősége van az adott társadalmak tagjai számára, s ez az eltérő szimbolikus tartalom befolyásolja a „szubjektív” hó-észlelést, s ezen keresztül az „objektív” hó-érzékelést is. Ugyanígy, a szimbolikus síkon közvetítődnek azok a különbségek is, amelyekre fentebb az eszkimók vagy a dzsungellakók színérzékelésének különösségei kapcsán utaltunk. Minthogy ekképpen a szimbólumok a tárgyaknak még az érzékelését is meghatározzák, hogyne határoznák meg a tárgyak használatának megannyi szabályát és tilalmát. Érdemes például megfontolni Norbert Elias megjegyzését, aki a kés szimbolikus jelentéseivel

kapcsolatban emeli ki ezt, hangsúlyozva, hogy korántsem csupán a kés fizikai veszélyessége az, ami a használati tilalmak belsővé tételénél latba esik. „Ne tartsd a kést ábrázatot felé... ésszerűen kiszámítható veszélyre is vonatkozik a figyelmeztetés, de a halálra és a veszélyre való általános emlékeztetés és az ide vonatkozó képzettársítás, az eszköz *szimbólumértéke* (kiem. N. E.) az, mely a társadalom belső pacifikálódásával arra vezet, hogy megpillantásakor az örömezzetek felett túlsúlyba kerülnek a rossz érzések, s hogy korlátozzák, végső soron valószínűleg megszüntetik társaságbeli használatát” (Elias, 1987, 257–258. o.). A szimbólum ezen hatalma teszi, hogy – miként Douglas – még *gyógyító* szerepét is megfigyelhetjük: a szervezet öngyógyító képességének fokozását többnyire szimbolikus hatások váltják ki (akár egyes tárgyaknak tulajdonított hatalom formájában, akár a környezet egészének jótékonyra való átértelmezésével, akár más módokon). Talán nem túlzás az egész mágikus gondolkodásnak a tárgyszimbolikával való olyan összekapcsolása sem, miszerint céljait az ember sokszor úgy érven el, hogy ehhez valamilyen eszközt használ, kialakul annak a képze, hogy a célok eléréséhez az emberen és a befolyásolandó környezeten kívül *valaminek* még jelen kell lennie. Ez a „valami” lehet maga az (eszköz)tárgy, s lehet annak szimbolikus-spiritualizált „ereje”. A szimbolikus gondolkodásban így az (eszköz)tárgyak ereje szétsugárzik a természeti létezők közé, akiket ugyanilyen *tárgyi* erővel ruház fel az ember, miközben a tárgyaknak pedig az élőlények vitális energiáit tulajdonítja. (Malinowski a rítusokról írja, hogy azok „technológiai réseket” töltenek be, s ez témánk szempontjából nagyon lényeges megfigyelés, ami minden szimbolikus mozzanatra kiterjeszhető: a szimbólum komplex természete folytán áthidalja az emberi gondolkodás és az ember és a természet közötti viszony hézagait, és befolyásolva az emberi világ alakulását előbb-utóbb megteremtí azokat az eszközöket – illetve eszközértékű mozzanatok – is, amelyek nyomán azon a ponton nem lesznek többé hézagok.)

IRODALOM

- Altman, I. – Werner, C. (eds.) (1985): *Home Environments: Human Behaviour and Environment*. Vol. 8. Plenum Press, New York.
- Arias, Ernesto G. (ed.) (1993): *The Meaning and Use of Housing*. (Ethnoscapes: Current Challenges in the Environmental Social Sciences, Vol. 7.) Avebury, Aldershot.
- Barthes, Roland (1983): *Mitológiák*. Európa, Budapest.
- Baudrillard, Jean (1987) *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Budapest.
- Bernard, Y. – Bonney, M. – Giuliani, M. V. (1993): The Interior Use of Home: Behaviour Principles Across and Within European Cultures. In *Arias 1993*, 81–101. o.
- Bohannan, Paul – Glazer, Mark (1997): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem-Mc Graw-Hill, Budapest-Maidenhead.
- Conran, Terence (1976): *The House Boo*. Mitchel Beazley Publ. London.
- Cooper, Clare (1972): *The House as Symbol of Self*. Institute for Urban and Regional Development, Berkeley.
- Crozier, Ray (2001): *Pszichológia és design*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Descola, Ph. – Lenclud, G. – Severi, C. – Taylor, Ch. (1993): *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest.
- Douglas, Mary (1975): *Implicit Meanings*. Rotledge, Kegan Paul, London/Boston.
- Douglas, Mary – Isherwood, Baron (1979): *The World of Goods (Towards an Anthropology of Consumption)*. Allen Lane, Penguin, London.
- Düll Andrea (2002): *Tárgyaink tükrében*. Előadás és egyelőre kézirat.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. KJK, Budapest.
- Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Ernyey Gyula (1998): *Tárgyvilágunk 1891–1991*. Dialóg–Campus, Budapest/Pécs.
- Ernyey Gyula (2000): *Design. Tervezéselmélet és termékformálás, 1750–2000*. Dialóg–Campus, Budapest–Pécs.
- Flusser, Vilém (1999): *The Shape of Things: a Philosophy of Design*. Reaktion Books, London.

- Garner, Philippe (1980): *Twentieth Century Furniture*. Phaidon, Oxford.
- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest.
- Hankiss Elemér (1999): *Proletár reneszánsz*. Helikon, Budapest.
- Hankiss Elemér (1998): *Az emberi kaland*. Helikon, Budapest.
- Hernádi Miklós (1982): *Tárgyak a társadalomban*. Kozmosz, Budapest.
- Hoppál Mihály – Niedermüller Péter (szerk.) (1983): *Jelképek, kommunikáció, társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. TK, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2000): *Beszélo házak*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2000): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Új Mandátum, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2002): Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk*. 2. Osiris, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.) (1995) *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.) (2002/2): *Tárgyak és jelentések. MIE Füzetek*. Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest.
- Koji Yagi (1984): *A Japanese Touch for Your Home*. Kodansha International, Tokyo–New York–San Francisco.
- Kubler, George (1992): *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről*. Gondolat, Budapest.
- Leach, Edmund (1996): *Szociálanropológia*. Osiris, Budapest.
- Lévi-Strauss, Claude (1973): *Szomorú trópusok*. Európa, Budapest.
- Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Magvető, Budapest.
- Malinowski, Bronislaw (1972): *Baloma*. Gondolat, Budapest.
- Moles, Abraham (1975): *A giccs, a boldogság művészete*. Gondolat, Budapest.
- Plucknett, Jenny (1988): *Home Design and Decorating*. Hamlyn.
- Polónyi Károly (szerk.) (2000): *Térformálás, tárgyformálás*. A Magyar Iparművészeti Egyetem Mesterképzési (DLA) programján készített tanulmányok, 1998–2000. Terc, Budapest.
- Rapoport, Amos (1982): *The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach*. Sage, Beverly Hills.
- Sabino, Catherine – Tondini, Angelo (1985): *Italian Style*. Thames & Hudson, London.
- Sárkány Mihály (2000): *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest.
- Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R. (1973): *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth, Budapest.
- Slesin, Suzanne – Cliff, Stafford (1982): *French Style*. Clarkson & Potter, New York.
- Slesin, Suzanne – Cliff, Stafford – Rozensztroch, David (1987): *Japanese Style*. Clarkson & Potter, New York.
- Taylor, Lisa (ed.) (1990): *Housing. Symbol, Structure, Site*. Cooper Hewitt Museum, Rizzoli, New York.
- Turner, Victor (1987): *The Forest of Symbols*. Cornell Univ. Press, Prospect Heights, Ithaca.
- Wilhide, Elisabeth (1994): *The French Room*. Conran Octopus, London.

Bajomi-Lázár Péter

KÖZMÉDIA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN. HASZNÁLHATÓ-E AZ AMERIKAI MODELL MAGYARORSZÁGON?¹

A KÖZSZOLGÁLATI MÉDIA REFORMJA MAGYARORSZÁGON

A közszolgálati média reformja a rendszerváltás óta folyamatosan napirenden van Magyarországon. A *Magyar Rádió* (MR) és a *Magyar Televízió* (MTV) átalakítása különösen három kérdést vetett fel. Milyen műsorokat sugározzon a korszerű közmédia? Miből kellene finanszírozni? És hogyan lehet biztosítani függetlenségét a mindenkori kormányzattal szemben?

A tartalom kérdését (lásd György, 2003) az az ellentmondás veti fel, hogy miközben a közszolgálati média az egész közönség megszólítására törekszik, nézettsége és hallgatottsága a kereskedelmi rádiók és tévék megjelenése óta – Magyarországon éppúgy, mint Európa legtöbb országában – folyamatosan csökken. A közönség elvándorlása arról árulkodik, hogy a közmédia hagyományos műsorpolitikája nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Magyar Televízió és a Magyar Rádió nem arról szól, amit az emberek többsége fontosnak és érdekesnek tart.

A finanszírozás kérdését különösen az MTV állandósult deficitje vetette fel. Az elmúlt 12 évben a közszolgálati televízió előfizetési díjakból és kereskedelmi hirdetésekből származó bevételei nem fedezték az intézmény kiadásait. Anyagi helyzete még jobban megrendült azután, hogy 1997 végén két országos kereskedelmi csatorna is versenyre kelt vele a nézőkért és a hirdetőkért. Az Orbán-kormány alatt az MTV pazarlóan gazdálkodott forrásaival, ami az intézmény további eladósodásához vezetett. A köztévé eladósodása nem volt szükségszerű: Csehországban, ahol a lakosság lélekszáma és életszínvonala nagyjából megegyezik a magyarországgal, a köztévé csak minimális veszteséget termelt ugyanebben az időszakban (lásd még Bajomi-Lázár, 2002b). A finanszírozás szempontjából szerencsétlen fejlemény volt az is, hogy 2002 nyarán a Medgyessy-kormány „átvállalta” az előfizetőktől a díj fizetését, azaz a közszolgálati médiát közvetlenül a központi költségvetésből finanszírozta. E lépés lényegében nem változtatott a korábbi gyakorlaton, amely addig is megengedte a mindenkori kormánytöbbségnek, hogy az előfizetési díj összegének megsza-

básával finansziális nyomást gyakoroljon a közmédiára. A díjnak azonban szimbolikus jelentősége is van: azt jelzi, hogy a közszolgálati médiát közvetlenül a közönség tartja fenn, ezért az egyszerű állampolgárok – és nem a politikai elit – szempontjait kell képviselnie. Az új kormány a díj „átvállalásával” azt üzentte, hogy a közmédia anyagi függetlenségének *látogatását* sem kívánja fenntartani. A döntés azért is vitatható volt, mert a kormánytöbbség a kétharmados médiatörvény rendelkezését a feles többséget követelő költségvetési törvényen keresztül módosította (lásd még Bajomi-Lázár, 2002b). A magyar kormány gyakorlatát eltér a konszolidált nyugat-európai országokban bevett megoldásoktól. Bár az előfizetési díj eltörlése Nyugat-Európa országaiban is többször felmerült, általában ma is a közmédia legfontosabb bevételi forrását jelenti, összegét pedig – éppen a kormánybefolyás kiküszöbölése érdekében – nem a kormánytöbbségek határozzák meg. Nagy-Britanniában például az éves inflációhoz igazítják az előfizetési díj összegét (Gibbons, 1998). Németországban és Ausztriában különböző társadalmi és politikai csoportok konszenzusos úton állapítják meg a nagyságát (Szilády, 1997).

A politikai függetlenség kérdése (Vásárhelyi, 1998; Gálik, 1999; „BBC vagy RAI?” 2001) azért merült fel, mert a rendszerváltás óta valamennyi kormány igyekezett – kisebb vagy nagyobb mértékben – a Magyar Rádiót és a Magyar Televíziót a befolyása alá vonni. A politikai műsorokról készült kvantitatív és kvalitatív elemzések szerint nem is eredménytelenül: az MR és a különösen az MTV több-kevesebb intenzitással a mindenkori kormánypártok politikáját propagálta (Argejő és mtsai, 1994; Beck, 1994, 1998, 1996, 1998; Terestyéni, 1994, 1998; Gayer és mtsai, 1997; Mádl-Szabó, 1996a, 1999b, 2000, 2001; Baranyai-Plauschin, 2001; Nyilas, 2000; Tóka-Popescu, 2002). A politikai elfogultság összeegyeztethetetlen azzal, hogy a közszolgálati médiát közpénzekből finanszírozzák (vö. Mendel, 2000).

A tartalom, a finanszírozás és a politikai függetlenség kérdése szorosan összefügg egymással. A rossz műsorpolitika és a politikai pártosság szerepet játszott abban, hogy a közönség egy része – különösen a hirdetőik számára vonzó fiatalabb nézők és hallgatók – hűtlenek lettek a Magyar Televízióhoz és a Magyar Rádióhoz. A közönség elvándorlása miatt megcsappanó hirdetési bevételek megrendítették a közmédia anyagi helyzetét. A rossz finansziális helyzet pedig még sebezhetőbbé tette a közmédiát a politikai nyomásgyakorlással szemben: az egymást követő kormánytöbbségek nem haboztak a köztévé veszteségének fedezését lojális politikai műsorok sugárzásához kötni.² A forráshiány tovább rontotta a műsorok színvonalát, így a magyar közmédia egyfajta ördögi körbe került. E problémák nemcsak Magyarországon, de más posztkommunista országokban is felmerültek (vö. Mungiu-Pippidi, 2001).

Az 1996-os rádió- és televízió-törvény lényegében a második világháború után brit mintára kialakított német közszolgálati média szervezeti megoldásait vette át, de a németországinál centralizáltabb rendszert épített ki (Szilády, 1997). Az MR és az MTV reformjának kérdésével foglalkozó szakírók azóta általában azt vizsgálták, hogyan lehet az így kialakított gyakorlatot még közelebb vinni a mintaértékűnek tartott BBC modelljéhez (például Szente, 2001). Tudomásom szerint eddig senki nem vizsgálta azt, hogy a tengerentúli közszolgálati műsorszolgáltatásban bevett megoldásokat érdemes-e Magyarországon is figyelembe venni. Dolgozatomban előbb röviden felidézem az amerikai műsorszolgáltatás történetét, majd azt vizsgálom: az európai közszolgálati média megfelelője, a *Corporation for Public Broadcasting* (CPB) műsorpolitikája és szerkezeti felépítése követendő példa lehet-e a Magyar Televízió és a Magyar Rádió számára, és választ ad-e a tartalom, a finanszírozás és a politikai függetlenség kérdésére.³

Az Amerikai Egyesült Államokban a rádiózás, majd a televíziózás kezdetben szinte kizárólag kereskedelmi jellegű volt. A rádióállomások és tévécsatornák magántulajdonban álltak, bevételeikre kereskedelmi (és alkalmanként politikai) hirdetésekből tettek szert; legfőbb céljuknak a közönség szórakoztatását tartották. Az, hogy az Egyesült Államokban az első rádiók is magánkézbe kerültek, összefügg azzal, hogy a tengerentúlon a távközlés is magántársaságok kezében volt. Az Egyesült Államokban létrejött egyik legnagyobb rádióhálózatot, a *National Broadcasting Corporation* (NBC, 1926) éppen az országos telefonhálózat, az AT&T építette ki, saját telefonhálózatára támaszkodva. Európában ezzel szemben már a táviró- és telefonszolgáltatás is hagyományosan állami monopólium volt, így a műsorszolgáltatás is az állam kezébe került. A rádiós – és később a televíziós – műsorszolgáltatás mindkét földrészen a távközlésben már bevált jogi és intézményes keretek közé illeszkedett be (Horvát, 2000).

A rádiózás állami szabályozását az Egyesült Államokban az ebbe szükségessé, hogy a piac gyorsan fejlődött. 1927-ben már országszerte 732, egyedül New Yorkban 38 rádióállomás működött. 1930-ban már minden második háztartásban volt rádió-vevőkészülék. A frekvenciakincs szűkössége miatt az adások között gyakori volt a vételt rontó interferencia, ám a műsorszolgáltatók képtelenek voltak a hatékony önszabályozásra. A technikai fejlődés is megelőzte a jogalkotást: a rádiózást ekkor még az az 1912-es rádiótörvény⁴ szabályozta, amelyet eredetileg a rádióamatőrök tevékenységének szabályozására hoztak létre, és amely lényegében bárkinek megengedte a műsorsugárzást. A műsorsugárzást engedélyhez kellett kötni, ezért felállítottak egy olyan hatóságot, amely felügyeli a frekvenciaelosztást. Így született meg az újabb, 1927-es rádiótörvény⁵ és a Szövetségi Rádióbizottság (Federal Radio Commission), a mai Szövetségi Kommunikációs Bizottság (Federal Communications Commission, FCC) elődje. A bizottság pályázatot írt ki a frekvenciákra, és annak a társaságnak adott sugárzási engedélyt, amely pályamunkája szerint a legjobban szolgálta a közérdeket („*public interest, necessity, or convenience*”). A közérdek – voltaképpen a közszolgálat – fogalma tehát már a kereskedelmi modellen belül is megjelent (Nyíri, 2000). Az 1927-es rádiótörvény ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy az FCC tartalmi kérdésekbe – kivéve az obszcén tartalmak kérdését – nem szólhat bele. A jogszabály azon a feltevésen nyugodott, hogy közérdek és magánérdek összhangban állnak; a közérdeket legjobban a szabadon működő magánvállalkozások valósítják meg (Rowland, 1998).

Az amerikai rádiós piacon hamarosan három nagy hálózat vált dominánssá: a már említett NBC mellett a Columbia Hanglemezgyár által alapított *Columbia Broadcasting System* (CBS, 1927) és az NBC-ből kiváló *American Broadcasting Corporation* (ABC, 1943). A különböző hálózatok eltérő terjeszkedési módszereket alkalmaztak. Az NBC pénzt kért a helyi állomásoktól az általa szolgáltatott műsorokért. A CBS az adásidő egy része feletti rendelkezési jogot kérte cserébe az általa szolgáltatott műsorért – a kis, tőkeszegény állomásoknak ugyanis jobban megfelelt az utóbbi ajánlat. A három hálózat hamarosan oligopolisztikus helyzetbe került, azaz mellettük újabb versenyzőknek már nem volt komoly esélyük arra, hogy betörjenek a piacra. 1947-ben már a rádióállomások 97 százaléka valamely hálózathoz tartozott (Gálik, 2000).

Akárcsak a BBC, kezdetben az amerikai rádiócsatornák sem sugároztak részletes híreket. Abban, hogy ekkoriban a BBC műsorai politikamentesek voltak, szerepet játszott a brit

sajtólobbi, amely a lapok példányszámát féltve elérte, hogy a közzérádió este hét előtt nem sugározhatott híreket (lásd még Bajomi-Lázár, 2000). Az Egyesült Államokban hasonló konkurenciaharc bontakozott ki, amely a „Sajtó-rádió háború” néven híresült el. Az amerikai rádióállomások – bár a fontosabb politikai eseményekről, például az elnökválasztások eredményéről már kezdetben is beszámoltak – a sajtóval kötött megállapodás értelmében⁶ hírszolgáltatásukat napi két, ötperces hírosszefoglalóra korlátozták. Egyfajta munkamegosztás alakult ki a nyomtatott sajtó és az elektronikus média között: míg az előbbi a hírszolgáltatásra, az utóbbi a szórakoztatásra fókuszált (Larson, 2002, 277–278. o.). Bár ma már minden nagyobb kereskedelmi hálózat sugároz hírműsorokat, e munkamegosztás lényegében fennmaradt: a hírek elemzése, a tényfeltárás ma is elsősorban a nyomtatott sajtót jellemzi – bár a helyzet némileg megváltozott 1980-ban a *Cable News Network* (CNN) létrejöttével.

A három nagy hálózatnak a rádiófóniában kivívott oligopóliuma egészen az 1940-es évekig fennmaradt, így a második világháború után tért hódító televízió fejlesztésébe is a tőkeerős NBC, CBS és ABC investálhatott pénzt. E társaságok a rádiózásban már bevált módszereket alkalmazták: az országban működő több mint ezer földfelszíni sugárzású televízió szervezetileg ugyan megőrizte függetlenségét, de a nap nagy részében a hálózatok által felkínált műsorokat sugározta (Rowland, 1998). A televízió – amelyet az Egyesült Államokban először az 1939-es New York-i világkiállításon mutattak be – a rádiónál is gyorsabban hódította meg a közönséget: míg 1945-ben csupán tízezer tévékészülék volt az országban, 1953-ban már húszmillió. 1968-ban már a háztartások több mint 90 százalékában volt tévékészülék.

1996-os adatok szerint az amerikai háztartások 98 százalékában volt televízió; a tévékészülékek száma háztartásonként átlagosan 2,3 volt. A rádiókészülék-ellátottság ugyanekkor 99 százalékos volt, háztartásonként átlagosan 5,6 készülékkel. A tévékészülékek naponta átlagosan hét órát voltak ekkor bekapcsolva (ami nem jelenti azt, hogy az emberek ennyi időn át követték figyelemmel a műsorokat: a tematikus – például zenei vagy hírcsatornák megjelenésével – mind jobban terjed a háttér-televíziózás gyakorlata). Az országban ma több mint tízezer rádióállomás és mintegy 1500 tévécsatorna működik. Egy átlagos New York-i háztartás lakói 16 földfelszíni televíziócsatornát, 48 kábelsatornát, hat fizető-televíziót és mintegy ötszáz műholdas csatornát nézhetnek, digitális minőségben (lásd még Jacobs, 2002).

A CPB

Bár az Egyesült Államokban a kezdetektől a kereskedelmi rádiózás és televíziózás volt a domináns, a nem nyereségérdekelt műsorszolgáltatásnak is vannak hagyományai. A közzérádió elődje a Wisconsin Egyetem *WHA* nevű állomása volt, amely 1919-ben kezdte sugározni műsorát. Adásai az egyetem diákjaihoz, a helyi farmerekhez és a háziasszonyokhoz szóltak. A kísérletnek számos követője akadt: csak 1921 és 1936 között a különböző iskolák, főiskolák és egyetemek 202 állomás működtetésére kaptak engedélyt – ám ezek az adók még az ekkor csak kevesek által hallgatott FM frekvenciasávban sugározták műsorukat. A köztelevíziók elődje az 1950-es évek közepén létrehozott és a

Ford Alapítvány által támogatott, New York-i székhelyű *National Educational Television* (NET) volt, de ez a csatorna csak heti tíz óra műsort sugárzott. A NET mellett a három nagy kereskedelmi hálózat is finanszírozott köztelevíziókat, köztük az 1962-ben létrehozott New York-i *New Dimensions in Television* (WNDT). A hálózatok alternatív csatornák elindításával igyekeztek csökkenteni a rájuk nehezedő kormányzati nyomást, amely a pusztán kereskedelmi érdekeket szolgáló műsoroknál színvonalasabb produkciók sugárzására kívánta rávenni őket. A közmédia létrehozásáért az 1960-as években számos különböző szervezet is lobbizott, köztük helyi közösségek, egyházak, oktatók, valamint a Ford és a Carnegie Alapítvány.

Az „oktatóknak” (*educational*), illetve „nem-kereskedelminek” (*noncommercial*) is nevezett médiumok azután szerveződtek országos hálózatba, hogy 1967-ben megszületett a közmédia-törvény.⁷ Ez létrehozta az állami támogatásokból és a magánforrásokból fenntartott Corporation for Public Broadcastingot, amely két hálózatot működtet: a köztelevíziók (*Public Broadcasting Service*, PBS) és a közzádiók (*National Public Radio*, NPR) hálózatát. A lépést hosszas szakmai vita előzte meg. A Kongresszus döntésében szerepet játszott a Carnegie Bizottság ajánlása: a testület egy olyan hálózat létrehozását javasolta, amely „azoknak a csoportoknak kínál megszólalási lehetőséget, akik máshol nem hallathatják a hangjukat”, „az ellenérvek és a vita fórumaként működik” és lehetővé teszi, hogy „Amerikát a maga sokszínűségében lássuk” (idézi Hoynes, 1999).⁸ A döntésben szerepet játszott az is, hogy az akkori elnök, Lyndon Johnson – aki pályáját maga is tanárként kezdte – támogatta az elképzelést (Jarvik, 1997). A jogszabály bevezető paragrafusai – a bizottság ajánlásának szellemében – úgy fogalmazzák, hogy „a közjó érdekében támogatni kell az olyan nyilvános távközlési szolgáltatásokat, amelyek az emberek érdekeit tükrözik mind helyi, mind országos szinten; amelyek a sokszínűséget és a minőséget képviselik; és amelyek alternatív távközlési szolgáltatásokat kínálnak a nemzet valamennyi polgárának; [...] a közérdek szolgálatában támogatni kell azoknak a műsoroknak a fejlesztését, amelyek kreativitásukkal kihívást jelentenek, és amelyek azok szükségleteit elégítik ki, akik máshol nem vagy csak hiányosan találják meg a megfelelő szolgáltatásokat, így különösen a gyermekek és a kisebbségek szükségleteit szolgálják” (kiemelés tőlem – BLP).⁹

A CPB igazgatótanácsának tagjait a Szenátus ellenjegyzésével az Elnök nevezi ki. A kezdetben 15 tagból álló testületnek csupán nyolc tagja kötődhetett az Elnök pártjához. A tagok politikai tevékenységben nem vehettek részt; a testület kulturális, szakmai és vallási összetételének tükröznie kellett az amerikai társadalom sokszínűségét. A CPB-t az elmúlt több mint 30 év során többször átszervezték. A szervezetben mind nagyobb döntési jogkört kaptak a helyi állomások. Csökkent az igazgatótanács tagjainak létszáma is. A ma már csupán tíz tagú testületben csak hatan állhatnak közel az Elnök pártjához, és egy-egy helyet kaptak a hálózatot alkotó helyi rádiók és televíziók delegáltjai is (Lashley, 1992).

A PBS 1969 óta sugároz műsorokat. Ma 350 helyi tévécsatornából áll; a helyi csatornák zömét helyi közösségek, egyetemek és főiskolák, kisebb hányadát állami és önkormányzati szervezetek működtetik. A szervezet székhelye a virginiai Alexandriában van. Adásai az amerikai háztartások 99 százalékában érhetőek el, műsorait a tévékészülékkel rendelkező családok 70,9 százaléka nézi többé-kevésbé rendszeresen – igaz, átlagos főműsoridős nézettsége ennél jóval szerényebb, mindössze három százalék körüli (Hoffmann-Riem, 1996). A nézők előfizetési díjat nem fizetnek, de adományokkal támogathatják a hálózat működését, és adományait leírhatják adójukból. A műsorpolitikában különösen fontos helyet foglalnak el a gyermekeknek szóló, szórakoztatva oktató műsorok, például a

„Sesame Street”, valamint a különböző dokumentumműsorok és a hírek. Bár a PBS négy 24 órás, műholdon, illetve kábelen keresztül hozzáférhető műsort is kínál, a rendes szolgáltatás műsorrendjét a helyi csatornák állapítják meg. A hírműsorok egy részét a helyi szerkesztőségek állítják elő, másokat azonban a BBC világszolgálatától vesznek át. A PBS nem gyárt saját műsorokat; programjait a helyi állomások vagy független stúdiók készítik. A társaság honlapján közzétett 2003. januári adatok szerint bevételének negyede a hálózatot alkotó csatornáktól (vagyis túlnyomórészt a nézők adományaiból), mintegy 35 százaléka a szövetségi kormányzattól és az államoktól, 16 százaléka üzleti vállalkozásoktól, fennmaradó része pedig felsőoktatási intézményektől és közalapítványoktól származik. A PBS rendszeres nézőinek mintegy tíz százaléka támogatja kisebb-nagyobb adományokkal a hálózat helyi állomását (Rowland, 1998). Az amerikai adórendszer szerint a közmédiának nyújtott adományok leírhatóak.

Az NPR 1970-ben alakult meg 90 rádióállomás hálózataként. Ma 680 helyi adó tartozik hozzá, és az interneten is hallgatható. Az amerikaiak mintegy tíz százaléka követi rendszeresen figyelemmel műsorait. Központja Washington D. C.-ben van, de a közelmúltban Los Angelesben is felállítottak egy újabb központot, amely a nyugati parti állomásokat látja el műsorokkal. Az NPR célja az, hogy informatív közérdekű és kulturális műsorokkal lássa el jobbára felnőtt korú hallgatóit. Lényeges különbség a PBS és az NPR között, hogy míg az előbbi nem gyárthat saját műsorokat, s szerepe lényegében a hálózatot alkotó tévécsatornák közötti technikai összeköttetés megteremtésére és a műsorok koordinációjára korlátozódik, addig az utóbbi maga is készít különböző programokat (Rowland, 1998). A két hálózatot az is megkülönbözteti egymástól, hogy míg a PBS főként gyermekműsorokat és kulturális programokat sugároz, addig az NPR elsősorban hír- és háttérműsorokra szakosodott (lásd még Looker, 1995).

A PBS és az NPR saját honlapot tart fenn, amelyen különböző szolgáltatások mellett közzéteszi a társaság éves jelentését, valamint független auditáló cégek vizsgálatának összegzését. A jelentés részletesen tárgyalja a közmédiákra fordított dollárok felhasználásának módját. A PBS és az NPR helyi adói nem vagy alig sugároznak kereskedelmi hirdetések, de részt vesznek különféle üzleti vállalkozásokban, például DVD-k, CD-k és könyvek forgalmazásában.

A PBS és a NPR ma markáns tartalommal és stabil közönséggel rendelkezik, történetük mégsem egyértelmű sikersztóri. A két hálózatnak időnként – különösen a Nixon- és a Reagan-adminisztráció idején – politikai nyomással kellett szembenéznie. A nyomásgyakorlás legfontosabb eszközét a szövetségi támogatás megkurtításával való fenyegetés és a CPB igazgatótanácsának pártkatonákkal való feltöltése jelentette. A két hálózat teljesítményét különböző civil szervezetek is bírálták, azt kifogásolva, hogy a közönséget nem vonták be kellőképpen műsoraikba, alulreprezentálták a nőket, a feketéket és az alacsonyabb társadalmi státusú rétegeket; e kritikát tartalomlemezések is megerősítették (Hoynes, 1999). Egyesek elitistának tartották a CPB műsorait, mások – éppen ellenkezőleg – túlságosan kommersznek (vö. Lustyik, 2003). Volt, aki a CPB baloldali elfogultságát bírálta, és a szervezet centralizálását sürgette (Rowland, 1998). És volt, aki – éppen ellenkezőleg – azt róttá fel a CPB-t alkotó rádióknak és tévéknek, hogy maguk is a konzervatív „establishment” szószólóivá váltak, és nagyobb függetlenséget követelt a helyi adóknak (vö. Barsamian, 2001). A CPB drágán, alacsony hatásfokkal működő adminisztrációt működtetett (Lashley, 1992). A bírálatokat is tükrözte az 1988-as távközlési törvény,¹⁰ amely a műsorkínálat bővítése érdekében a CPB-n belül önálló pénzalapot¹¹ hozott létre a független stúdiók által gyártott innovatív produkciók támogatására.

Kínál-e a CPB olyan megoldásokat, amelyek alkalmazását a magyar közszolgálati média reformja során is érdemes megfontolni? Dolgozatom hátralévő részében erre a kérdésre keresek választ, külön tárgyalva a tartalom, a finanszírozás és a politikai függetlenség témáját.

Tartalom

A hagyományos nyugat-európai közszolgálati médiumok – csakúgy, mint az őket követő MTV és MR – kezdetben monopolhelyzetet élveztek, ezért stratégiájuk az „univerzális hozzáférés” elvéből indult ki, és műsorpolitikájukat a belső pluralizmus határozta meg. A közönség minden tagjának a rendelkezésre álló néhány frekvencián akartak műsort nyújtani, megjelenítve és megerősítve a konszenzuálisnak tekintett társadalmi, kulturális és politikai értékeket. Az amerikai közmédia ezzel szemben akkor intézményesült, amikor a kereskedelmi média már közel 50 éves múltra tekinthetett vissza, így soha nem volt monopolhelyzetben. Ezért a külső pluralizmus modelljének megvalósulásához igyekszik hozzájárulni: legfőbb céljának már nem a közönség egészének megszólítását, nem a konszenzusos társadalmi, kulturális és politikai értékek képviseletét tartja, hanem azt, hogy *alternatívát* kínáljon a kereskedelmi műsorszolgáltatás mellett. Azoknak szól, akik a kereskedelmi médiában nem találták meg az érdeklődésüknek és ízlésüknek megfelelő műsorokat. Nem a kereskedelmi médiumokkal való versenyre, hanem kínálatuk bővítésére törekszik. Szerényebb célokat tűz ki maga elé, mint a nyugat-európai közmédiumok, ám e kevésbé ambiciózus célokat könnyebb megvalósítani.

A CPB műsorpolitikáját érdemes tanulmányozni a hazai közszolgálati média reformja során is. A Magyar Rádióban és a Magyar Televízióban közvetítendő tartalmak kialakítása során is tudomásul kell venni azt az új helyzetet, amely a kereskedelmi média megjelenésével és közönségsikerével immár Nyugat-Európában és Magyarországon is előállt. Az, hogy a nyugat-európai és magyarországi közszolgálati médiumok igyekeznek minél szélesebb közönséget megszólítani, sokszor azzal jár, hogy a „legkisebb közös nevező” politikája jellemzi műsoraikat. Azok a műsorok, amelyek mindenki érdeklődését kiszolgálják és mindenki háttértudásához alkalmazkodni kívánnak, szükségszerűen érdektelenné és felületessé válnak. Ezzel a gyakorlattal véleményem szerint szakítani kell, mert a közönség egészét nem lehet színvonalas műsorokkal kiszolgálni. Ehelyett meg kellene fontolni a rétegműsorok sugárzását: olyan programokét, amelyek hiányoznak a kereskedelmi adók kínálatából. Részletes politikai hírműsorokat, színvonalas gyermekműsorokat, a különböző kisebbségeknek – köztük a nőknek és az időseknek, a határokon belüli nemzeti és etnikai kisebbségeknek és a határokon túli magyaroknak, valamint általában a helyi közösségeknek – szóló programokat, illetve ma már ugyancsak rétegműsornak tekinthető (magas)kulturális adásokat. Ugyanakkor – a kivételes alkalmaktól, például a nemzeti ünnepektől eltekintve – fel kellene hagyni a népesség egészét megszólító műsorok sugárzásával. A rétegigények kiszolgálása nem vezet szükségszerűen elitizmus-hoz; ellenkezőleg, a hátrányos helyzetű kisebbségek szempontjainak érvényesítését jelentené.

A nyugat-európai közszolgálati média legitimitása hagyományosan azon az elven nyugodott, hogy a közt szolgálja, azaz mindenkinek nyújt valami használhatót vagy érdekeset. A közmédia műsorpolitikájának újragondolása, a rétegműsorok sugárzásának felvállalása azt jelentené, hogy a közmédia társadalmi legitimációja is új alapokra támaszkodna. Az új legitimáció alapját az jelentené, hogy az alternatíva felkínálásához, a tartalmi sokszínűség hozzáférhetőségéhez alapvető társadalmi érdek fűződik. Nem azért finanszíroznák közpénzekből a közszolgálati médiát, mert annak szolgáltatásait mindenki igénybe veszi, hanem azért, hogy azok a kisebbségek is megkapják a maguk műsorát, akikről a kereskedelmi média nem gondoskodik. A többségi elvet a kisebbségi elv – a pozitív diszkrimináció elve – váltaná fel. Azokról a csoportokról, amelyekről a piac nem gondoskodik, az államnak kell gondoskodnia.

A műsorpolitika újragondolása egyúttal azt is jelentené, hogy a műsorok minőségének mérése során el kellene felejteni a hagyományos közönségmérés módszereit. Nem azt kellene vizsgálni, hogy a közmédia műsorait sokan követik-e figyelemmel, mert ez óhatatlanul a kereskedelmi logika követését, a „legkisebb közös nevező” elvének érvényesülését vonja maga után. Inkább azt kellene vizsgálni, hogy a különböző rétegműsorok célcsoportjainak körében mekkora a tetszési indexük.

Finanszírozás

A CPB abban is különbözik az európai közrádióktól és köztelevízióktól, hogy bevételei zömére nem a költségvetésen keresztül áramló előfizetési díjakból, hanem közvetlen adományokból tesz szert; jövedelmének csupán kisebb része származik közvetlen állami támogatásból. E megoldás nagyobb politikai függetlenséget biztosít számára, mint az Európában bevett előfizetési díj (amelynek összegét a mindenkori parlament határozza meg), ám – bármilyen vonzó is – aligha alkalmazható Magyarországon, ahol az efféle szponzorációt a rosszabb gazdasági helyzet nem teszi lehetővé, a közadakozásnak sincsenek hagyományai, és az adójóváírási feltételek sem kedveznek neki.

POLITIKAI FÜGGETLENSÉG

A CPB-t az is megkülönbözteti az olyan közszolgálati médiumoktól, mint például a BBC, hogy nem centralizált irányítás alatt működik. Míg a hagyományos nyugat-európai közmédiák székelye a mindenkori fővárosban van, és vidéki stúdióikban készült programjaik másodlagos szerepet játszanak a központból sugárzott műsorokhoz képest,¹² a CPB-hálózatoknak csak adminisztratív központjuk van. A hálózatokhoz tartozó rádióállomások és tévécsatornák hír- és magazinműsorainak fontos részét alkotják a helyi üggyek.

A CPB által alkalmazott megoldás kettős haszonnal jár. Egyfelől megakadályozza, hogy a központi kormányzat közvetlen nyomást gyakoroljon a műsorkészítőkre. A decentralizált közmédia nem a központi akarat szócsöve, így óhatatlanul a kormányzat politikai eszköze, hanem a független helyi akaratképzés fóruma. Másfelől a nagyobb önállósággal

rendelkező helyi stúdiók szorosabb kapcsolatot ápolhatnak a helyi közönséggel, így rugalmasabban és gyorsabban reagálhatnak változó igényeire. Reakciójukat nem hátráltatja a központosított médiumokat jellemző lassú, hierarchikus és bürokratikus döntéshozatal. A szerkezet decentralizálása azonban felveti azt a kérdést is, hogy miként lehetne elszámoltatni a helyi adók vezetőit műsorpolitikájukkal és gazdálkodásukkal.

Úgy gondolom, Magyarországon is meg kell fontolni a közmédia decentralizálását. A mai, központosított rendszer alternatíváját olyan adminisztratív szerkezet létrehozása jelentené, amelyben a központból érkező anyagi támogatás mellett a közmédiumok helyi stúdióira hárul az a feladat, hogy – a törvényhozó által előre megszabott, tág keretek között – kialakítsák műsorpolitikájukat. Megfontolandó olyan konzultatív testületek létrehozása is, amelyek munkájában részt vesz a helyi értelmiség, beleértve az újságíró-képzéssel foglalkozó helyi egyetemek és főiskolák szakembereit is. E testületeknek olyan nyilvánosságot kell biztosítani, amely segítségével egyfajta ellenőrző szerepet is betölthetnek a helyi adók vezetői felett: a működésükről készült – és például az interneten és a helyi lapokban közzétett – jelentéseikkel anélkül gyakorolhatnának nyomást rájuk, hogy konkrét szankciókat alkalmaznának. A helyi adók gazdálkodásának átvilágítását független auditáló cégekre lehetne bízni.

A decentralizáció mindamelllett felvetné azt a kérdést is, miként lehetne elejét venni annak, hogy a helyi politikai elitek jelöljék e testületek tagjait – e kérdés megválaszolása további szakmai vitát igényelne.

ÖSSZEGZÉS

Az amerikai közmédia jóval később és alapvetően más gazdasági és politikai körülmények között született meg, mint a nyugat-európai demokráciák közszolgálati médiumai. Törekvései sokban hasonlítanak az európai közszolgálati médiumokéihoz, ám felépítése nagymértékben eltér a BBC által kidolgozott és Európa-szerte kisebb-nagyobb pontossággal utánzott modelltől. A CPB által alkalmazott megoldások egy része – különösen műsorpolitikája és decentralizált szerkezete – megfontolandó alternatívát jelenthet Magyarországon is. Más megoldásai – például finanszírozási rendszere – azonban az eltérő gazdasági kontextus miatt aligha alkalmazhatóak Magyarországon. Ezért a hagyományos, a nyugat-európai közszolgálati médiumoktól átvett megoldásokkal kombinálva érdemes alkalmazni őket.

Az itt megfontolásra javasolt megoldások alkalmazása radikális szakítást jelentene az eddigi hazai gyakorlattal. Különösen igaz ez a közmédia decentralizálására, amelynek előfeltétele volna, hogy a mostani kormánytöbbség lemondjon a politikai nyomásgyakorlás lehetőségéről. Azonban a magyar média története ismer ilyen precedenst: 1995 végén az akkori (és mai) kormánytöbbség az ellenzék zömének támogatásával a rádió- és televízió-törvény megszavazásával olyan törvényt alkotott, amely elméletileg kizárja az egyoldalú politikai nyomásgyakorlást. Ez talán azt jelenti, hogy a politikai önkormányozás gondolata ma sem elképzelhetetlen a politikai elitek számára.

JEGYZETEK

¹ Ez az írás a *Közszolgálat a globális technokultúra korában* című, 2003. április 28-án Esztergomban rendezett konferenciára készült. Itt mondok köszönetet Agárdi Péternek, Lustyik Katalinnak és Vámos Györgynek kéziratomhoz fűzött értékes megjegyzéseikért – BLP.

² Először az Antall-kormány fagyasztotta be, 1991 végén, a még Hankiss Elemér elnöksége alatt álló köztévé költségvetésének átutalását, de az utána következő kormányok is feltételekhez kötötték anyagi támogatásukat.

³ A közmédia Egyesült Államokbeli rendszere alapvetően különbözik a más tengerentúli angolszász országokban alkalmazott gyakorlattól, lásd Padovani–Tracey–Lustyik, 2001.

⁴ Radio Act of 1912.

⁵ Radio Act of 1927.

⁶ Biltmore Agreement, 1933. december 11–12.

⁷ A törvény előzménye az az 1934-ben benyújtott módosítás volt, amely először javasolta a közmédia-hálózatok felállítását, de amely akkor kellő kongresszusi támogatás hiányában megbukott (Wagner–Hatfield Amendment to the 1934 Communications Act).

⁸ „Public Television: A Program For Action”, Carnegie Commission on Educational Television, 1966. január.

⁹ Angol eredetiben: „it furthers the general welfare to encourage public telecommunications services which will be responsive to the interests of the people both in particular localities and throughout the United States, which will constitute and expression of diversity and excellence, and which will constitute a source of alternative telecommunications services for all citizens of the Nation [...] it is in the public interest to encourage the development of programming that involves creative risks and that addresses the needs of unserved or underserved audiences, particularly children and minorities”. Public Broadcasting Act of 1967, Sec. 369. a. (5–6).

¹⁰ Public Telecommunications Act of 1988.

¹¹ Independent Television Service.

¹² A BBC első helyi rádióállomását például alapítása után közel 50 évvel, 1973-ban hozta létre.

IRODALOM

Argejő Éva – Beck László – Hann Endre – Révész Sándor – Terestyéni Tamás (1994): Jelentések az MR és az MTV hírműsorairól. In Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1994*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Bajomi-Lázár Péter (2000): *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. Budapest, Új Mandátum.

Bajomi-Lázár Péter (2002a): Közszolgálati televíziózás Közép-Kelet-Európában. *Médiakutató*, nyár.

Bajomi-Lázár Péter (2002b): Függetlenség és előfizetési díj. *Népszava*, szeptember 3.

Baranyai Eszter – Plauschin András (2002): A politikai hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 2001-ben. *Jel-Kép*, 1. sz.

Barsamian, David (2001): *The Decline and Fall of Public Broadcasting*. Cambridge, Massachusetts, South End Press.

„BBC vagy RAI? A közszolgálati média jövője” – kerekasztal-beszélgetés Györfffy Miklóssal, Pekár Istvánnal és Tímár Jánossal (2001) *Médiakutató*, tél.

Beck László ([1994] 1998): Kormánytúlsúly a hírműsorokban. In Argejő Éva (szerk.): *Jelentések könyve*. Budapest, Új Mandátum.

Beck László ([1996] 1998): Három március hírei a képernyőn. In Argejő Éva (szerk.): *Jelentések könyve*. Budapest, Új Mandátum.

Gayer Zoltán – Molnár Péter – Szabó Dávid (1997): A televízió műsoraira vonatkozó kritika határai, avagy hányszor volt piros zakó a miniszteren? In Terestyéni Tamás (szerk.): *Médiakritika*. Budapest, ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport–Osiris.

- Gálik Mihály (1999): Médiatörvény, jogállam, politikai kultúra. *Jel-Kép*, 4. sz.
- Gálik Mihály (2000): *Médiagazdaságtan*. Budapest, Aula.
- Gibbons, Thomas (1998): *Regulating the Media*. London, Sweet & Maxwell Ltd.
- György Péter (2003): Közszolgálat a globális technokultúra korában. A Magyar Rádió lehetséges stratégiája. *Vitaanyag*, „Közszolgálat a globális technokultúra korában” konferencia. Esztergom, április 28.
- Hoffmann-Riem, Wolfgang (1996): *Regulating Media. The Licensing and Supervision of Broadcasting in Six Countries*. New York–London, The Guilford Press.
- Horvát János (2000): *Televíziós ismeretek*. Budapest, Média Hungária.
- Hoynes, Williams (1999): The Cost of Survival. Public TV – less public, more corporate than ever.
- Jacobs, Rita D. (2002): Vég nélküli zaj. Egy amerikai médiamán vallomásai egy évvel szeptember 11-e után. *Médiakutató*, ősz.
- Jarvik, Laurence (1997): *PBS. Behind the Screen*. Prima Publishing.
- Larson, Gary W. (2002): Radio Journalism. In Sloan, David W. – Parcell, Lisa Mullikin (eds.): *American Journalism. History, Principles, Practices*. Jefferson, North Carolina–London, McFarland–Company, Inc.
- Lashley, Marilyn (1992): *Public Television. Panacea, Pork Barrel, or Public Trust?* New York–Westport, Connecticut–London, Greenwood Press.
- Looker, Thomas (1995): *The Sound and the Story. NPR and the Art of Radio*. Boston–New York, Houghton Mifflin Company.
- Lustyik Katalin (1999): *Children's television from communism to global capitalism. History and discourse in Hungary*. Kézirat.
- Mádl András – Szabó Dávid (1999a): A médiapiac változásai. In Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1999*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Mádl András – Szabó Dávid (1999b): A kormányok mennek, a média marad. *Jel-Kép*, 1. sz.
- Mádl András – Szabó Dávid (2000): A hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 1999-ben. *Jel-Kép*, 1. sz.
- Mádl András – Szabó Dávid (2001): A hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 2000-ben. *Jel-Kép*, 1. sz.
- Mendel, Toby (2000): *Public Service Broadcasting: A Comparative Legal Survey*. Malaysia, UNESCO.
- Mungiu-Pippidi, Alina (2001): Államiból közszolgálati. A kelet-közép-európai televíziók sikertelen reformja. *Médiakutató*, tél.
- Nyilas György (2000): Összehasonlító elemzés az MTV1 és a TV2 esti, főműsoridős híradóiról. *Jel-Kép*, 4. sz.
- Nyíri Zsolt (2000): Mennyire szabad az amerikai média? Médiaszabályozás az Egyesült Államokban. *Médiakutató*, ősz.
- Padovani, Cinzia – Tracey, Michael – Lustyik Katalin (2001): A közszolgálati média helyzete. Nemzetközi kitekintés. *Médiakutató*, tél.
- Rowland, Willard D. Jr. (1998): The Institution of U. S. Public Broadcasting. In Noam, Eli M. – Waltermann, Jens (eds.): *Public Television in America*. Gütersloh, Bertelsmann Foundation Publishers.
- Szente Péter (2001): Médiapolitikai vázlat. *Médiakutató*, tél.
- Szilády, Szilvia (1997): Közszolgálati és társadalmi felügyelet: A közszolgálati média szervezeti felépítése Németországban, Ausztriában és Magyarországon. *Beszélő*, augusztus–szeptember.
- Terestyéni Tamás ([1994] 1998): Manipuláció az érzelmekekkel és az értékekkel. In Argejő Éva (szerk.): *Jelentések könyve*. Budapest, Új Mandátum.
- Tóka Gábor – Popescu, Marina (2002): Befolyásolja-e a szavazókat a Magyar Televízió kormányparti propagandája? Egy empirikus kutatás 1994–1998-ból. *Médiakutató*, tavasz.
- Vásárhelyi Mária (1998): Törvénytől sújtva. In Vásárhelyi Mária – Halmi Gábor (szerk.): *A nyilvánosság rendszerváltása*. Budapest, Új Mandátum.

Krekó Péter

POLITIKAI TARTALMÚ E-MAILEK AZ ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK IDEJÉN

A 2002-es parlamenti választásokat megelőzően és a két forduló közötti időszakban a magyar társadalomban régóta nem tapasztalt szélsőséges megosztottság és fel-fokozott indulatok jelenléte volt tapasztalható. Bár a rendkívüli társadalomlélektani helyzet előidézője és az ellenséges érzelmek legfőbb táplálója kétségtelenül az abban közvetlenül érdekelt politikai elit és az általa gerjesztett negatív kampány volt, a választópolgárok egy része igen fogékonyan mutatkozott az erőteljes hangnem iránt, és az egyének közti kommunikációban is egyre inkább elharapóztak az indulatok. A verbális agresszivitás növekedése megfigyelhető volt már az első forduló előtti időszakban is, de az április hetedikén született meglepő és nem várt eredményeket követően még erőteljesebben és halmozottabban jelentkezett a nyilvánosság szinte minden csatornáján.

A 2002-es ízig-vérig posztmodern magyar kampány egyik fontos megkülönböztető jege az addig szokatlan eszközök és médiumok használata politikai és kampánycélokra. Ezek közé tartozik az Internet is, mely a politikai kommunikáció vertikális és horizontális típusának is egyaránt kiváló eszköze lehet. A *vertikális* – elsősorban a politikusoktól, pártoktól és kormányzati szervezetektől az állampolgárok irányába, illetve fordított módon, az állampolgároktól a politikusok felé áramló – kommunikációt a kormányzati és pártokhoz tartozó web-oldalak képviselik. Ez a csatorna az önprezentáció és az imázssteremtés hatékony módszerét jelentheti a politikai szereplők, illetve pártok számára; közvetlenül szólítja meg a választókat, és ezzel a kritikus sajtó kiiktatásának és a szándékolt üzenet torzításmentes közlésének lehetőségét teremti meg amellet, hogy – a televíziós reklámhoz viszonyítva legalábbis – viszonylag alacsony költségekkel jár.¹ (Az állampolgárok meggyőzésére azonban a „hagyományos” elektronikus média által kínált módszerek, a televíziós reklámok és spotok valószínűleg hatékonyabbak, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországon az internetezők száma ma mintegy másfél-kétmillió,² a televíziót viszont szinte minden ember nézi. További előnye a televíziós önbemutatásnak a multimodalitás: a vizuális és auditív információ együttese hatékonyabb befogadást és feldolgozást, ezáltal eredményesebb meggyőzést tesz lehetővé.) A „felülről lefelé” kommunikáció másik hagyományos internetes módszere a direkt e-mail, a pártok által nagy körben szétküldött internetes levél, mely a postaládába dobott szóróanyagokhoz hasonlóan valamelyik jelöltet, illetve magát a pártot népszerűsítheti. Ennek előnye – hasonlóan a web-oldalakhoz – a választópolgárok közvetlen megszólítása. Ez a módszer Magyarországon még nemigen ter-

jed el, pontosabban csak azok számára jöhet számításba, akik már valamilyen politikai szervezet szimpatizánsi körének és levelezőlistájának tagjai.

A másik típusú, a *horizontális* kommunikáció a hivatalos politikai szereplők részvétele nélkül az állampolgárok közötti kommunikációs térben zajlik. Az Interneten ennek a legjellegzetesebb és leggyakoribb módja az e-mail küldése, továbbá a chat-szobák és a politikai honlapok fórumai, ám ez utóbbi kettővel tanulmányunk nem foglalkozik.³ A választópolgárok közötti „szakaszosan interaktív” kommunikációs eszközök, az e-mail és az SMS használata rendkívüli módon megnövekedett a két választási forduló között (Dányi-Sükösd, 2002/a, 281. o.), és ezzel ezek a médiumok is fontos szereplőivé váltak a választást megelőző politikai mezőnek. A nagyfokú politikai aktivitás, mely ezeknek az elektronikus üzeneteknek a bevett használatában is megnyilvánult (szinte nem is volt olyan rendszeres Internet-használó, aki ne kapott volna valamilyen politikai tartalmú e-mailt), egyúttal rácafozott arra a sokat hangoztatott véleményre is, miszerint Magyarországon – mint a posztkommunista államok többségében – a társadalom jelentős része nem foglalkozik a közügyekkel, illetve hogy alacsony a politikában az állampolgári részvétel. Hogy megéri-e nekünk ez a felfokozott, néha hisztérikus politikai közhangulat, mely ezzel a nagyfokú részvétellel együttjámi látszik, már egy következő kérdés, melyet mindenki saját véleménye és ízlése szerint válaszolhat meg. Annyi azonban bizonyos, hogy a két választási forduló közötti nagyszámú és stílusában-hangnemében igen sokféle e-mail a magyar társadalom egy politikailag és érzelmileg (túl)fűtött korszakának a hiteles lenyomata, mely érdekes vizsgálati területe lehet a társadalomtudományi kutatásoknak.

A választási e-mailek általában véve mind formailag, mind stilisztikailag valami *minőségileg újat* teremtenek a politikai kommunikáció, pontosabban a politikai marketing világában. Kérdésként merülhet fel persze már az is, tekinthetjük-e valójában ezt a terjesztési módszert politikai marketingnek, hiszen hagyományosan a pártoknak, illetve jelölteknek az állampolgárok választási magatartását befolyásoló tevékenységét szoktuk így jellemezni, itt pedig dominánsan az állampolgárok *egymás közti* meggyőzési kísérletéről van szó – még akkor is, ha az e-mailek terjesztésében bizonyíthatóan részt vettek olyan politikai szervezetek is, mint pl. a Miniszterelnöki Hivatal. Mégis célszerű szerintem marketingről beszélni, hiszen a módszerek, a stílus és a szándékolt hatás rokonítják a „klasszikus” politikai marketinggel, ahol jelöltek próbálják szavazatokért „eladni” magukat a választóknak. A politikai marketing hagyományos modelljét (erről lásd Newman, 2000a) tulajdonképpen ki lehetne egészíteni azzal az elemmel, hogy – a pártpolitika eredményeként vagy azzal kölcsönhatásban – a választópolgárok egymásra is hatnának a politikai kampány keretein belül.

A VIZSGÁLAT

Ez a tanulmány a két választási forduló közti politikai témájú e-mailek vizsgálatát tűzte ki feladatul. (Bár a kampányidőszakban terjedő politikai SMS-ek szintén érdekes és fontos vizsgálati területet jelentenek, jelen tanulmány ezek mélyrehatóbb vizsgálatára nem terjed ki.) Kettős célkitűzés vezérelt az e-mailek elemzése során:

- az üzenetek értelmezése és csoportosítása az azok által betöltött (csoport)pszichológiai szerep, funkció szerint (a vizsgálandó e-mailek ugyanis voltaképpen úgy is te-

kinthetők és elemezhetők, mint egymással versengő viszonyban lévő csoportok közti és azon belüli kommunikációs mintázatok),

- a teljesség igénye nélkül a politikai-választási tárgyú e-mailek meggyőzési technikáinak feltárása.

A tanulmány alapjául szolgáló választási kampányarchívum az OSA (Open Society Archive) munkatársainak jóvoltából az Interneten mindenki számára hozzáférhető. A kb. 800 e-mailt tartalmazó archívumból sorban haladva minden tizedik e-mailt választottam ki, a mintába kerülés tehát véletlenszerű volt. Az azonos vagy majdnem azonos (pl. csak a megszólításban különböző) tartalmú elemek kiszűrésével is mintegy 75 különböző e-mailt olvastam át, ennek segítségével már sikerült átfogó képet alkotni azok típusairól és szerepéről. Az általam átolvasott üzenetek közül 30 az MSZP–SZDSZ szimpatizánsaihoz köthető, 38 pedig a jobboldal szavazóköréhez. A többi 7 e-mailről vagy nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik oldal mellett foglal állást, vagy valamely harmadik erő (pl. Nemzeti Egység) népszerűsítését szolgálta.

A vizsgált e-mailek többnyire jelentős terjedelmet képviselnek. A 75 üzenet Microsoft Word-be illesztve 12-es betűméreten összesen 137 oldal terjedelmű volt, ez e-mailenként átlagosan majdnem 2 oldalt jelent. Hosszúságuknak köszönhetően ezek az üzenetek lehetőséget nyújtanak a kívánt érvek vagy érvrendszer többoldalú, sok szempontot ötvöző felvonultatására – és ezzel a lehetőséggel gyakran élnek is – szemben a politikai célú röplapokkal, plakátokkal, illetve SMS-ekkel, melyek inkább gyors, egyszerű üzeneteket továbbítanak. Ettől persze még ne gondoljuk azt, hogy a vizsgált e-mailek kivétel nélkül filozófiai magasságokban szárnyalnak – látunk majd ellenpéldát bőven. Az e-mailek tartalom szerint egyébként rendkívül sokszínűek lehetnek: a hagyományos írott vagy továbbított üzeneten kívül újságcikkek, tévéinterjúk, csatolt képek is előfordulnak bennük. Gyakori továbbá a politikai tárgyú rimcsokor is, mely – SMS-beli műfajrokonától eltérően – akár 10–15 versszakos is lehet. Bár a politikai e-mailek sok tekintetben újat hoztak mind a kampány technikáját, mind a szellemiségét tekintve, sokszor az SMS-ekből, plakátokról már ismerős képek, szlogenek is megjelentek bennük (pl. Medgyessy kezét fog Kádárral, a „Tudta-e ön” kezdetű, az MSZP kormányfőjelöltjét támadó szórólap vagy bizonyos rövid versikék).

Az e-mailek hagyományos stílusjegyei alól természetesen ezek az irományok sem vonhatják ki magukat: főleg az ismerősöknek írt levelekben gyakoriak a helyesírási hibák, az esetlen fogalmazások, az ékezetek elhagyása, a befejezetlen mondatok, az ismert mosoly-jel: (-) használata stb. Az általam idézett e-mail-részletekben az ékezet- és stilisztikai hibákat érintetlenül hagytam, kivéve azokat, melyekben az ékezetes magánhangzók a másolások során valamilyen más írásjellel helyettesítődtek, mivel ezek jelentősen rontják az olvashatóságot.

A két forduló között, amikor a választások végeredménye még elvben nyitott kérdés volt, részben a kormányzathoz köthető sugalmazások hatására ezek az e-mailek sajnálatos módon a *suttogó propaganda*, a *fekete PR* egyik legfőbb eszközévé váltak. Jellemzője ennek a műfajnak a valótlanságok gátlástalan és manipulatív használata, a negatív kampány kereteit szétfeszítő mocskolódás és a gyűlöletkeltés. „Műfaji alapkövetelmény a végletekig sarkítás: annál hatásosabb, minél jobban elrugaszkozik a valóságtól. Stílusa egyfajta brutális kiméletlenség. Erős érzelmi hatáskeltéssel operál. Ha gyakran humorosan is, de alapvetően a választók félelmeihez szól, ami azzal a veszéllyel jár, hogy könnyen előfordul, hogy nem arat tetszést, sőt erős ellenszenvet vált ki a választókból” (Boros Géza, 2002). Ezzel

nem azt akarom mondani, hogy mindegyik e-mail ebbe a kategóriába tartozik, vannak higgadt, racionálisan érvelő írások is, de biztos, hogy jelentős többséget képviselnek a befektető szándékú, gyakran indulatos hangvételű üzenetek.

A LÉLEKTANI FUNKCIÓK

A versengő csoportok paradigmája

Mint fentebb már utaltam rá, a két forduló közti különlegesen felfokozott társadalmi lélektani helyzet úgy is felfogható, mintha abban két versengő viszonyban lévő, alapvetően ellenséges csoport (egy „jobboldali-konzervatív”, illetve „baloldali-liberális”) állt volna szemben egymással; és bizonyos megnyilatkozásaik tökéletesen elemezhetőek ennek a paradigmának a keretein belül.

Muzafer Sherif (1980), a csoportközi viszonyok kutatásának szociálpszichológiai klasszikusa gyerektáborok lakói között végzett kísérletében azt találta, hogy az ellentétes érdekek – pl. versenyhelyzet – automatikusan konfliktust idézhetnek elő a csoportok között, mely elmérgesedve akár tettleges agresszióvá is fajulhat. Legfőbb, a kutatás során bizonyítást nyert tézisei az alábbiak.

Amikor két csoport tagjai olyan tevékenységek sorozatában találkoznak egymással, amelyeknek célja mindkét csoport számára vonzó, de a cél elérése csak az egyik csoport számára lehetséges a másik csoport kismizmzése árán, akkor a cél elérésére irányuló versenytevékenység egy idő múlva ellenségeskedéssé fajul a csoportok és tagjaik között.

A csak az egyik csoport számára elérhető cél megkaparintásáért meginduló versenyzés során kedvezőtlen attitűdök és képek (sztereotípiák) alakulnak ki a másik csoport vonatkozásában, amelyeket a csoport szabványosít és használatba von, és ezáltal a másik csoport meghatározott társadalmi távolságba kerül a saját csoporttól.

A két csoport közötti konfliktus fokozólag hat a csoportokon belüli összetartásra.

Vegyük sorba ezeket az állításokat, és vizsgáljuk meg, mennyiben illenek az általunk vizsgált helyzetre és jelenségre. Az első állítás a politikai viszonyokra vonatkozóan tökéletesen helytálló: éppen ez a versengő konfliktusosság az, ami a választásokon alapuló demokratikus „váltógazdálkodást” jellemzi. A kívánatos cél – a kormányzati hatalom megszerzése – általában csak az egyik fél számára elérhető (kivéve a nagykoalíciót, ám ez a magyar belpolitikai viszonyokat ismerve mostanában nem lehet reális perspektíva). Így a versengő pártok és politikai szereplők közti bizonyos mértékű konfliktus és ellenségeskedés a politika természetes velejárója, nehéz is olyan társadalmi helyzetet elképzelni, ahol az ellenérdekű politikai felek teljes egyetértésben élnek egymás mellett. A probléma ott és akkor kezdődik, ahol és amikor ezek a konfliktusos törésvonalak a társadalom egészére és a politikától egyébként távoli területeire (pl. művészetek, tudomány, baráti kapcsolatok) is átterjednek. A választások előtt és idején éppen ezeken a területeken tapasztalhattunk irreális megosztottságot a társadalmon belül. Carl Schmitt (idézi Körösenyi, 2000) örök érvényű megállapítása, mely szerint „az a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése”, valósággá vált a hétköznapi személyközi viszonylatokon belül

is. A politika kilépett a hagyományosan öt megillető keretek közül, és az élet minden szférájába betört – erre példa az állampolgárilag vezérelt e-mail kampányhadjárat is. Kiszélesedtek a hagyományos politikai konfliktusvonalak is, új frontokat nyitva a szembenálló felek között. A választások előtti időszakban megfigyelhető volt, hogy már nem csak politikusok intéztek szóbeli támadást politikusok ellen, hanem politikusok a másik párt szavazótáborra, azaz a társadalom egy szegmense ellen is, továbbá a szembenálló szavazótáborok tagjai is egymás ellen.

Ennek a felfokozott helyzetnek a természetes velejárója a Sherif által említett második tényező, a másik csoport iránti negatív attitűdök gerjedése és ezek sztereotípiákká váló formálódása is, melyek még tovább növelik a csoportok közötti távolságot. A politikai sztereotípiák egy érdekes, de keveset vizsgált területet képeznek a szociálpszichológián belül. Magyar vonatkozásban Hunyady György (2000) vizsgálata reprezentálja ezt a kutatási területet, aki 1998-ban és 2000-ben értékprofilok segítségével vizsgálta a magyar pártokról a közgondolkodásban létező sztereotíp képzeteket. Valószínűnek tűnik, hogy a pártok szavazótáboráról hasonló – vizsgálható – sztereotípiák léteznek a közvéleményben, melyek meghatározott demográfiai tényezőket (öreg-fiatal, gazdag-szegény; falusi-városi stb.), politikai viselkedést és más jellemzőket kapcsolnak a pártok támogatói köréhez.

A sztereotípiák-képzésre láthatunk példát bőségesen a kampány időszakában is. A politikusok általában véve is szeretnek a másik, az ellenséges párt tagjairól általános, sztereotipizáló kategóriákban beszélni (pl. „elvtársak”, „kommunisták”, „szellemi hajléktalanok”, „kunbélák” az egyik oldalon, „papagájkommandó”, „álszentek”, „antiszemiták” a másikon). A választások környékén azonban megfigyelhető volt az arra való törekvés, hogy a pártok prominensei az ellenoldalt támogató állampolgári csoportosulásokról is leegyszerűsítő, negatív tartalmú kategóriákban beszéljenek (pl. az MSZP mint a kiábrándultak pártja). A politikai e-mailekben mindkét törekvés tetten érhető: mind a pártokról és a politikusokról, mind az ellenséges pártok támogatóiról rendkívül túlzó és pejoratív képzeteket jelenítenek meg.

A szocialista-liberális oldal politikusairól kialakított sztereotípiák tartalma, vagyis a leggyakoribb rájuk vonatkoztatott jelzők: „kommunisták”, „a pénztöke kiszolgálói”, a „vallásellenesek”, „káderek”, „globalisták”, „magyarellenese”, „idegen érdekek képviselői”, „csalók” stb. Minél indulatosabb a levél hangvétele, annál nagyobb valószínűséggel fordulnak elő benne az akkori ellenzéket Izraellel és a zsidósággal kapcsolatba hozó, antiszemita utalások is (pl. „Tudta-e Ön, hogy Medgyessy Péter egy izraeli tulajdonú céggel csináltatta a reklámkampányát, ami 4 milliárd forintba került és mind kikerült Izraelbe?”). Az antikapitalizmusnak és az antikommunizmusnak egyfajta sajátos együttjárása is gyakran tetten érhető a szocialista-liberális oldalt támadó e-mailekben.

A Fidesznek és a jobboldali politikusoknak a jellemzésére leggyakrabban használt sztereotipikus jelzők a következők: „tolvaj”, „diktátor”, „nacionalista”, „kirekesztő”, „bűnöző”, „álszent”, „antiszemita”. Gyakori elem a gazdasági és egyéb törvénytelenésekre, a politikai nepotizmusra való utalás is, főleg a polgári kormányzat vonatkozásában.

Mivel az e-mailek célja gyakran éppen az ellentábor – vagy inkább a gyenge pártpreferenciával rendelkezők – befolyásolása, a szavazótáborral kapcsolatos előítéletek viszonylag ritkán kerülnek elő bennük, bár személyes beszélgetésekből a legtöbbször számtalan ilyen fel tudna idézni. Viszonylag gyakori elem viszont a jobboldali vidék és a baloldali Budapest leegyszerűsítő, dichotóm szembeállítás, pl.:

*„Budapesti parasztok,
Medgyessyre szavaztok,
De észnél a vidék,
Nem kell nekünk pribék.
Lesz még hab a tortán,
Vezérünk az Orbán!”*

Sherifnek azt az állítását, mely szerint az ilyen sztereotípiák növelhetik a csoportok közti lélektani távolságot, valószínűleg nem kell hosszasan bizonygatni. A sztereotípiák saját csoporton belüli állandósulása és „intézményesülése” meghatározza és homogenizálja a másik csoportról kialakított képet, ha pedig ezek a jelzők eljutnak a másik csoport tagjaihoz is, annak heves elutasítás és viszontbírálat lesz az eredménye, és beindul egyfajta „negatív kommunikációs spirál”, melyben egyre durvább hangnemben, egyre erőteljesebb jelzőkkel illetik egymást a szembenálló csoportosulások tagjai.

A harmadik mozzanat, melyet Sherif a csoportközi ellenségeskedéssel kapcsolatosan megemlít: a konfliktus erősítheti a csoporton belüli kohéziót és összetartást. Ennek a tényezőnek a szerepe egyértelmű: egy összetartóbb közösség hatékonyabb fellépést tesz lehetővé valamilyen cél érdekében vagy az ellenféllel való küzdelemben. A csoporttudat formálódásának egyértelmű, kézzelfogható jelei már jóval a választások előtt tetten érhetőek voltak, mint a közös szimbólumok – pl. a kokárda – használata.⁴ A csoportidentitás erősítését célozzák az olyan egységesítő kategóriák is, mint pl. a „polgárok”, a „magyar testvérek”, a „hazafiak” stb. A baloldalon jóval ritkább az ilyen fogalmak használata, a „polgári baloldal” emlegetése lehet az egyik viszonylag gyakoribb példa.

Önmegnyugtató, mobilizálás

Az „önbízalomnövelő” funkció az egyik leggyakrabban előbukkanó motivációs tényező az e-mailekben. Az ilyen típusú e-mailek megnyugtatóják annak íróját, továbbküldőjét és a saját székértábor tagjait afelől, hogy az általuk támogatott politikai erő kerül ki győztesen a küzdelemből.

*„Választáson jártam,
Kövér Lászlót láttam.
Meg akartak verni.
MSZP fog nyerni.
Félre bánat, félre kétely,
Megy a Viktor, jön a Péter.”*

Illetve ennek inverze:

*„Szavazáson jártam,
Sok pufajkást láttam,
Meg akartak verni,
De a Fidesz fog nyerni!
Félre ború, félre kétely,
Marad Viktor, búsul Péter”*

Ebből az átköltésből is nyilvánvaló: az ilyen versikék kétélű fegyvert jelentenek, hiszen könnyedén átirhatóak a másik tábor szájíze szerint. Az önbizalomnövelő e-mailek elsődlegesen a saját csoportot szólítják meg. Előnyük nyilvánvaló: a katonadalokhoz hasonlóan fenntartják a csoport morálját, motivációját, lelkierőt öntenek belé és ezzel további politikai munkára sarkallják. Ezek az üzenetek tehát gyakran egyfajta mobilizáló funkciót is betöltenek, ez a két mozzanat az esetek túlnyomó többségében együttesen jelentkezik, mivel összeköti őket a közös cél: a szavazótábor politikai aktivitásának fenntartása. Csüggedt, győzelemtudat nélküli csapattal nehéz választásokat nyerni. A rímeknek fontos „marketing szerepe” is lehet: mivel a rím fontos támpontot jelent valamilyen tartalom emlékezetből való felidézésénél, a rímbe szedett üzenet könnyebben megragad a fejünkben (sőt, „beleáll”), és sokszor akaratlanul és automatikusan is szavaljuk, lefuttatjuk magunkban (ahogy történt az ennek a tanulmánynak a szerzőjével is azokban a napokban, amikor a dolgozat anyagát gyűjtötte). A sokszori ismételtetés pedig fokozza az üzenet meggyőző erejét. Egy további, immár rímtelen példa a megnyugtató-mobilizáló jellegű üzenetre:

„Kedves Barátaim!

Oszoljunk fel az első megdöbbenésből is lássuk be: RAJTUNK MŰLIK, hogy 2 hét múlva hogyan alakul a végeredmény.

> Reálisan nézve nem szabad elkeseredni, sőt: SOHA nem volt ilyen nagy a polgári erők tábora és soha nem

> akartak ennyien az elmúlt 12 évben, hogy a hivatalban lévő kormány maradjon.

> NEKÜNK VANNAK tartalékaink. És minden egyes embernek, aki már félve lemondott a reményről NEM szabad feladni. Mert nem veszítettünk. Vedd rá barátaid, szomszédaid: VAN IRTELME elmenni szavazni, sőt ez az

egyetlen, de nagyon komoly fegyver, ami a javunkra döntheti el a végkimenetelt. SOKAN VAGYUNK! Segítsünk

azoknak, akik nem tudják kire adják voksukat, biztassuk azokat akik lemondva a reményről otthon maradnak. És

> mindenki, aki NEM AKARJA az MSZP visszatérését, az menjen is szavazzon a polgári összefogásra. Ez az

egyetlen megoldás. Azon múlik a siker, hogy képesek

leszünk e kiterjeszteni a mar eddig is példamutató

összefogást. IGEN! Hinni kell abban, hogy sikerül, hiszen nincsen 1 SZÁZALÉK a különbség.

> többszörösen MOZGÓSÍTSUNK mindenkit aki nem akarja az elmúlt évtizedek leszerpelt egyéneinek és politikájának visszatérését. Nem a homokba dugjuk a fejünk, hanem hiszünk benne is megcsinaljuk.

KÜLDD EL ezt az e-mailt annyi embernek, amennyinek tudod.

Minél előbb!!! És emellett tegyél meg mindent, amit

lehet. Mert a többség ezt választja!!!”

A direkt mozgósító szándékkal írott üzenetek következő típusa nyílt felszólítást tartalmaz a választásokon, illetve valamilyen politikai gyűlésen való részvételre. Ilyen jellegű üzenetekkel jobboldalon találkozhatunk inkább:

„Subject: Küldd el minden hazafinak!!!!!!!!!!!!
 ORBAN VIKTOR AZT IZENTE, NEM ELIG A REGIMENTJE. HA MEG EGYSZER
 AZT UZENI
 MINDENKINEK EL KELL MENNI! ELJEN A HAZA!!!!!!!!!!!!!!”

„Apr30an 17 orakor mindenkit szeretettel meghivunk és varunk a Millenaris
 Parkba az Aprilisi Ifjak Egyesületnek elso orszagos nagygyulesere. Add
 tovabb”

„(...)Most pedig kérem, hogy teljesítse harmadik kívánságomat, és oszinte szívvel gondolja át a közös jövőnket, amelyről április 21én mondjuk ki a végso szót.”

„A saját sorsáról dönt, a családjáéről, az enyémrol. A hazánkéről.
 Oszinte tisztelettel kérem: Szavazzon a FIDESZMDF jelöltjére!”

Riogatás, félelemkeltés

A politikai e-maileken belül népes tábor képviselnek a félelemkeltést célzó üzenetek, melyek nyíltan rájátszanak a rémhírekre fogékony társadalmi lelkiállapokra, és kihasználják egyes emberek hiszékenységet és kritikátlan gondolkodását. Nem újszerű megállapítás, hogy a szélesebb tömegek megnyeréséhez sokszor jóval alkalmasabb eszköz az érzelmekre való hatás, mint az ésszerű, higgadt érvelés. Hartmann (1981) egy 1936-os politikai röplapok hatásait vizsgáló terepkísérletének eredményeit összefoglalva megállapítja: „Sajnos nincs menekvés azon következtetés elől, hogy az emocionális politikai felhívás jobb szavazatszerző eszköz, mint a racionális megközelítés.” A reklám vagy a politikai propaganda célja ugyanis nem az, hogy a célszemély racionálisan mérlegeljen, hanem hogy az a hajlama alakuljon ki, hogy az eléje terített lehetőségek közül éppen a befolyásoló számára kedvezőt válassza ki (Zentai, 1998). A negatív érzelmek, hangulatok taszító hatása ráadásul erősebb tényezőnek bizonyul a politikában, mint a kellemes érzelmek vonzereje, ezért is használják előszeretettel a politikusok a félelem- és bizonytalansággeltés eszközt a negatív kampány során (Newman, 2000/b). Ezeknek a félelmeknek a bázisán rémhírek terjedhetnek el a társadalomban, melyek gyakran köszönő viszonyban sincsenek a valósággal. A rémhírek terjesztése tudatos politikai stratégia is lehet. Ennek jó példája a „suttogó propaganda” programját meghirdető, kormányzattól származtatható e-mail, mely a következő hírek terjesztését irányozza elő:

„Az MSZP felemeli a gázárakat
 Az MSZP felemeli a gyógyszerárakat
 Az MSZP eladja a földet a külföldieknek,
 Az MSZP megszünteti a lakáshitelt,
 Az MSZP megszünteti a diákhitelt, bevezeti a tandíjat”

Az e-mail szerzője technikai útmutatásokkal is szolgál a propaganda terjesztésére: felhívja a figyelmet arra, hogy lehetőleg kokárda nélkül terjesszük a szóbanforgó híreket, mivel így hitelesebbnek hat.

Vagy ime egy, a Kossuth téri nagygyűlés előtt napvilágot látott híresztelés a másik oldalról:

„Állítólag a FIDESZ egy Viktor elleni sikertelen merényletre készül szombaton, hogy nemzeti host csináljanak belöle és megijedjen a nép a vörös jövőtol.”

És egy harmadik, szintén igen kevésbé sportszerű híresztelés:

„MEDGYESSY ALLITOLAG HALALOSAN BETEG RAKBAN (e-mail forrás)”

A következő, a MIÉP szavazótáborához köthető idézet is nyíltan manipulatív tartalmú:

„Választási csalás áldozatai lettünk, mert az izraeli és oroszországi zsidóknak szüksége van magyarország területére, már a vidéki városokban is folynak a parcellázások és hamarosan ott is megkezdődnek a lakóparképítések. Nemcsak a MIÉPtol hanem a Fidesztol is szavazatokat vett el ez a választási csalás, a Fidesz szavazataival az mszpt a MIÉP szavazataival az szdszt erositették. Az izraeliek és oroszországiak betelepítésének elokészítése finiséhez ért, ezért nem kockáztathattak meg egy 810 os MIÉPet és egy azzal szövetséget köto Fideszt. Át kell gondolnunk a jövőt, a MIÉP helyi szinten az önkormányzati választásokon vezető szerepet szerepethet ha a lakosság közé röplapokon leszörjük Csurka István, zsidó betelepítésrol irt tanulmányát, ennek hatása annyira megrázó megdöbrento hogy a lakosság a MIÉP mellett dönt majd.”

A fentiekhez hasonló, főleg szóban terjedő álhír volt az a két forduló között lábra kapott és valótlannak bizonyuló híresztelés is, hogy Orbán Viktor az első forduló után megverte a feleségét, mely vád alól a miniszterelnök felesége szerencsés módon a tévéképernyőjén is tisztázhatta magát (Dányi–Sükösd, 2002/a).

Az ehhez hasonló híresztelések nyilvánvalóan valamiféle pánikszerű állapotot idézhetnek elő az emberekben. Cantril (idézi Pataki, 1998, 124. o.) a két világháború között elemezte a pánik kialakulásának történelmi-társadalmi hátterét Orson Welles Támad a Mars című rádiójátéka által kiváltott meghökkentő lélektani reakciók kapcsán. Mint ismeretes, ezt a rádiójátékot 1938 októberében játszották Amerikában, és fiktív híradásokat tartalmazott egy, a Marsról a Földre érkezett űrhajó támadásáról. Annak ellenére, hogy az adást négyszer is félbeszakította olyan közlemény, mely figyelmeztette a hallgatókat arra, hogy fikciót hallanak, sok amerikai komolyan vette a „híradásokat” és pánikszerű hangulat lett úrrá rajtuk. Cantril megállapítása szerint a pánikreakcióra való hajlandóság a kor általános társadalmi-történelmi légkörétől függ: ha a korszak, melyben az ehhez hasonló híresztelések napvilágot látnak, tele van feszültségekkel és váratlan fordulatok lehetőségével, mindig könnyebben előállhat a pánikreakció, a tömegek jóval könnyebben elhiszik a képtelen, abszurd állításokat is. A két választás közti időszakra ez – ha nem is olyan mértékben, mint a II. világháború előtti Amerikára – igaz volt, amit mutatott az a tény is, hogy a fent idézett híresztelések szóban is gyorsan terjedtek. Valószínű, hogy egy kevésbé vibráló, nyugodtabb időszakban – például a választások előtt három-négy hónappal – ugyanezek a rémhírek háttalanok lettek volna, és csak jóval kisebb körben terjedtek volna el.

Az álhíreket népszerűsítő e-mailek ereje abban is rejlik, hogy ha tartalmuk „leülep-szik”, akkor azoknak a véleményén is módosíthat, akik eleinte nem adtak hitelt nekik. Hovland, Janis és Kelley (1973), a hidegháború amerikai propagandagépezetének kutatói egy, Amerikában végzett kísérletükben bizonyították ezt a jelenséget. Bár egy hiteles forrásból (Oppenheimer atomfizikustól) származó meglepő hírek kísérleti személyeik jóval nagyobb hitelt adtak, mint egy kevésbé hiteles forrásból (a Pravda című szovjet lapból) származó hírek, a szavahihető forrás pozitív és a kevésbé szavahihető forrás negatív hatása egy-két hét elteltével elmúlt: az információ a forrásról „levált”, és önálló életre kelve hosszú távon is módosított az attitűdökön.

Küzdelem a Gonosz ellen

A félelemkeltéshez és rémhírterjesztéshez szorosan kapcsolódó motívum az ellenfél démonizálása, egy sokszor irrealitásba hajló, rémisztő ellenségkép felvázolása. Ennek többnyire az ellenkező pártok politikusai a céltáblái, de nem ritka az ellenoldalt támogatók csoportjáról rajzolt ijesztő ellenségkép sem. Ha pedig ez a kép megszületik, könnyedén elmosódhat a tisztességes és tisztességtelen eszközök közti határvonal. Minél rémisztőbbnek látjuk az ellenséget, annál inkább mentesülünk az ellene való küzdelemben az erkölcsi szabályok betartása alól, egyfajta morális felmentést kapva ezáltal. A Gonosz elleni küzdelemben ugyanis nincsenek tabuk, minden eszköz megengedett. Az alábbi, retorikailag a közép-kori inkvizíció korszakát idéző üzenet vélhetően az MSZP politikusait támadja:

„Tárgy: »A Gonosz kapuink előtt áll« – egy magyar testvér jajt kiált Magyar testvérek,

Április 7e éjszakájának borzalmi még idejében jöttek, hogy felébresszék az alvó nemzetet:

»A GONOSZ KAPUINK ELOTT ÁLL«.

Nem uzhetjük el másként, csak egyesült erovel, a becsületes, kokárdás magyarok összefogásával.

Mindenkinek el kell gondolkoznia azon, hogy mit veszthetünk, ha az elmúlt ciklus feddhetetlen erkölcsiségű, a köz javait éberem orzo, azzal becsületesen sáfárkodó, a magyar érdekekért oroszlanként kuzdo fiatal és dinamikus eroit felváltják a múlt posványából elosorjázó férgek.”

Nem ritka azonban az olyan rémisztgető e-mail sem, melynek céltáblái nem a politikusok, hanem az egyik vagy másik oldalhoz húzó állampolgárok. Például:

„>KITAPOSOM AZ AGYADAT

>Lapunk fotó rovatának munkatársa a Fidesz Testnevelési Egyetemen tartott

>kampányán szomorú incidensbe keveredett. A rendezvényen egy 40 év

>körüli ösmagyaros ruhába öltözött férfi a kezében tartott magyar

>zászlóval hatalmasat vágott egy arra elhaladó autora. A kocs vezetője

>megdöbbenésében szólni sem tudott, ám amikor kiszállt kocsijából,

>hármannégyen azonnal nekiestek és ütötték, ahol tudták. A fotós

>közelebb ment, ám ekkor többen is »hozzászóltak«: »takarodj innen to

>büdös zsidó!« Egy nő pedig euforikus állapotban az útról azt üvöltötte:
 >»Mondd meg, kire szavaztál!« A fotós próbált volna rendőrt hívni, hogy
 >bebizonyítsa, joga van ott fényképezni, de a válasz itt sem váratott
 >magára sokáig: »Nem fog idejönni rendőr, mert addigra kitaposom az agyadat!«”

„A következő telefonüzenetet kapta ma családunk (2002. 04. 11. 15:15kor rögzítette a rögzítők eltorzított hangon):

Halló, halló! Mikor mész Auschwitzba, te mocskos zsidó?”

„Az V. kerben is lobogtattak ötezsereket nagyon öregeknek. Egy kis fiatal fickó. Annak aki Fideszt ixel, odaadnak egy ötezsrest. A III. kerben pedig iskolában toboroznak szülőket, hogy minden voksolónak, aki Fideszre szavaz, egy ezres üti a markát. Hozzának a szülök minél több szavazót. Csopokon pedig állt az úton egy stoppos, akin ki volt írva: Fideszeshhez nem szállok be!”

Az ehhez hasonló idézetek lényegi eleme a másik oldal támogatóinak erőszakosságával, brutalitásával való riogatás. Az ellenség befeketéítésének (hasonlóan a bűnbakképzéshez) csoporton belüli funkciója is lehet: minél erősebbek a negatív érzelmek egy külső ágens irányába és minél erősebb az észlelt fenyegetés a saját csoport ellen, annál erősebbé válik a csoporton belüli összetartás, a „saját csoport” tudata. Ezt a tényt sok diktatórikus rezsim előszeretettel aknáztta ki a világtörténelem folyamán, megteremtve a rendszer intézményesített bűnbakjait.

Feszültségoldás: békítés és humor

A 2002-es kampány egyik legvisszatetszőbb jellemzője az volt, hogy a hagyományos baráti, családi kapcsolatokat is megosztotta azáltal, hogy mindent politikával itatott át. Számos olyan e-mail is olvasható azonban, mely az általános tendenciával ellentétben nem szítani, hanem csitítani egyekszik a konfliktust és ellenségeskedést. Az ilyen „ároktemető” üzenetek többnyire mindkét oldal szavazótáborát megszólítják, céljuk a társadalom felfokozott légkörének csillapítása, a csoportok közti – verbális – agresszió szintjének csökkentése azáltal, hogy a megosztott társadalom „újraegyesítését” hangsúlyozzák.

„Ima a békességért

Kedves Testvérek!

Én azt javaslom, imádkozzunk a békességért e listán és békességért az országban. Azért, hogy mi és mások is a 2. forduló előtt, közben és utána is ne feldekezzünk meg a politika miatt más, annál fontosabb dolgokról. És imádkozzunk azért is, hogy ne a politika befolyásolja a hitet, hanem a hit befolyásolja a politikát.

Az Úr áldjon meg benneteket!

»Azért jöttem, hogy tüzet bocsássak a földre; s mennyire szeretném, ha már fellobbanna!«”

(Lk 12,49)”

Míg ez az e-mail a politikától független keresztény szeretetre hívja fel a figyelmet a közös testvériségre hivatkozva, a következő példa már egy kissé rezignáltabb hangvételű írás egy önjelölt költő tollából, aki pusztán konstatálja a társadalom megosztottságát:

*Néhány nap, és vége ennek.
Ronggyá tépett plakátok,
hegybedobált szlogenek,
sok dicséret és sok átok*

*mehet be a raktárakba.
Jelvény, zászló halomba.
Mosolyog a sok profi, már
egymással nem goromba.*

*...És mi, komám? hogyan nézünk
eztán egymás szemébe?
Ember vagyok? És Te?
Kié lesz Hazánk a végére?*

*Sajnos, profi nem vagyok.
Ha bánatnak hát fáj. Nagyon.
Biztos vannak így még páran,
mindakárhány oldalon.*

*Nem tudok majd mosolyogni,
integetni sem feléd.
..Azok után, mit Rád mondtam,
egyébként sem értenéd...*

Végül, ebből a típusból utolsóként egy már kissé részrehajló levél egy állítólagos „ex-fideszes”-től:

*„Kedves Barátaim,
Én nem szeretek politizálni, de az elmúlt napok felháborítottak.
Mindannyiotoknak küldöm ezt a levelet. Állj bármelyik oldalán, nem számít.
Az egyetlen fontos dolog ne hagyjuk, hogy családokat, barátságokat
szétválassza politika, a jelenlegi kormány.”*

A humoros tartalmú e-mailek (az általam vizsgált minta több mint harmada ilyen) szintén a feszültségoldást, a felfokozott helyzet lazítását szolgálják mind intrapszichés, mind extrapszichés síkon. A vicc, a humor funkciója sokszor éppen az, hogy egyfajta „szelpet” biztosít, melyen keresztül a feszültség levezetést nyerhet. Megszabadulhatunk általa a fájdalomtól és félelemtől, és megszelídíthetjük az egyébként kellemetlen eseményeket és fenyegető perspektívákat (Séra, 1983). Akkor is igaz ez, hogyha a viccek sokszor éppen csipkelődő szándékúak, és célpontjuk éppen az ellenséges politikai erő. Lássunk néhány példát ezekre a viccekre, melyek többsége SMS-ben is terjedt:

„Medgyessy Péter vagyok,
Magyarország 27. leggazdagabb embere.
Kérem, szavazzon rám,
hogy én lehessen az első!”

„Áder János külön kérésére az új kormány ígéri, hogy az elozo parlamenti ciklus gazdasági bunözőivel jelentosen javít a börtönszavazók arányán a Fidesz javára.”

„Miért a szegfu az MSZP jele?
Mert a szeghez KALAPÁCS kell, a fuhöz pedig SARLÓ.”

„Miért tuztek szalagot a fideszes fiúk?
> Mert március 15én volt a szalagavató és április 21én lesz a ballagás.”

Népszerűek voltak az olyan „önvédelmi” célzattal írt e-mailek is, melyekben az ellenoldal túlzó állításait, negatív propagandáját karikírozták. Ezek terjedelme általában jelentősen meghaladja a fenti rövid viccekét. Íme egy idézet az egyik legnépszerűbb, szórólapon is terjesztett negatív propagandaanyagból:

„Tudta-e, Ön,
hogy Medgyessy Péter diákkorában többször bliccelt a villamoson?!hogy Kovács László az Egri csillagok olvasásakor Jumurdzsáknak drukkolt?!(...)
hogy Magyar Bálintot csakis azért hívják így, mert annyira idegenszívű, hogy az álcázás végett legalább nevében muszáj magyarnak látszódnia?!
hogy Pető Iván minden reggel Dávidcsillagot vet magára?!
hogy Fodor Gábor 1956ban a Köztársaság téren tűzparancsot adott?!
Ne hagyja magát megtéveszteni! Emlékezzen Ön is Antall Józsefre, aki nem zsidó, hanem keresztény Magyarországot akart! Április 21én legyen ott, és a fentiek tudatában hozzon bölcs, felelős döntést!”

A fent idézett üzenetek számos olyan állítást tartalmaznak, amelynek képtelenségével és abszurdításával valószínűleg az is tisztában van, aki azokat fogalmazta, a „sutto go propaganda” azonban annak a machiavellista beállítottságnak köszönheti a létét, hogy mindegy, hogy mit terjesztünk, csak hatásos legyen. A kampánytevékenységben való aktív részvétel még elkötelezettebbé teheti az egyént, aki végül már azokat az állításokat is elhiszi, melyeket korábban maga is csak a hatásuk miatt terjesztett, ezzel radikalizálva a saját véleményét.

A MEGGYŐZÉSI TECHNIKÁK

Az e-maileken belül a megjelölt címzettek, illetve a (feltételezhetően) szándékolt célcsoportok szempontjából alapvetően két típust különíthetünk el:

- az egyik az azonos politikai attitűdökkel vagy pártpreferenciával rendelkezők táborát célozza,
- a másik az ellenoldal gyenge pártkötődésű, illetve a bizonytalankodó csoportjait szólítja meg.

Dányi és Sükösd (2000/a) szerint az e-mailek a „hagyományos” meggyőzési módszerek közül különösen kettőt részesítettek előnyben: a faktoidok (azaz rémhírek, illetve valótlanságok) terjesztését és a vakcsoport technikát. Ez utóbbi technika azon alapul, hogy az egyén valamely csoporthoz tartozásának kiemelt jelentőséget tulajdonítanak, és ezzel arra kényszerítik őt, hogy a csoporton belüli különbségeket elbagatellizálja és a csoportok közti különbségeket eltűnítse, továbbá hogy miközben elfogadja saját csoportjának szokásait, rítusait és hiedelmeit, a másik csoportot leértékeli teljesítmény és erkölcsi jellemzők tekintetében. (Smith-Mackie, 2002, 346. o.)

A fentiekben bemutatott tartalmi jellegzetességek, így a direkt meggyőzés, a félelemkeltés, az ellenfél befeketítése és démonizálása, az elretentés és a rémhírterjesztés olyan technikák, amelyek elsősorban azok ellen lehetnek hatékonyak, akiknek politikai meggyőződésük viszonylag gyenge, információik töredékesek és hiányosak, így fogékonyabbak az emocionális befolyásolásra. Az alábbiakban olyan meggyőzési technikákat veszünk szemügyre, amelyek inkább észérvekkel kívánják befolyásolni a választási hajlandóságot, és elsősorban kognitív tényezők mentén fejtik ki a hatásukat.

Az „álsruhás” üzenet

Ez az egyik legérdekesebb meggyőzési módszer, amely maximálisan kihasználja az Internetes üzenetek egyik legnagyobb előnyét, az anonimitást, tehát azt, hogy a többszörösen továbbküldött mailek eredeti megfogalmazója már csak igen ritkán ismert. Az ezen típusba tartozó üzenetek azáltal próbálnak meggyőzni bennünket, hogy úgy bírálják az egyik politikai székértábort, hogy saját magukat ezen székértábor egykori, de aztán keserűen csatlódott, kiábrándult hívének tüntetik fel.

Nyílt levél baloldali érzelmű polgártársaimnak!

Baloldali vagyok. Kívülálló.

A szembenálló székértáborok egyikébe se kéredeztem be soha. Kívül kell állnom. A mai Magyarországon vannak baloldaliak. Baloldal nem létezik. (...)

Döbbenet figyeltem a választások első fordulóját. A végeredmény meggyőző. Bárkit meggyőzhet arról, hogy politikai személyvesztés áldozatai lettünk. Ezt a végeredményt a fortélyos félelem szülte. Győztek a félelemkeltés apostolai.

Kimővelt, tekintélyes tudorok riogatták a polgárokat hónapokon át a fasizálódó Magyarország rémképevel. Külföldi és hazai médiákban harsogtak a mindent elárasztó rasszizmusról, antiszemitizmusról, Dunába lövésről, cigányüldözésről. (...)

Az MSZPSZDSZ páros választási eredményeikkel természetesen learatta a félelem-

kampány szavazatait. A választási matematika szerint ma biztos győzteseknek látszanak.

A politikai szemfényvesztés talán legfontosabb része, hogy a polgárokkal elhitetnek egy másik hazugságot is. Azt ugyanis, hogy az MSZP és az SZDSZ baloldali párt. Ennek a választásnak a fényében a magyar baloldalnak fel kell tenni egy egyszerű, ám alapvető kérdést, aminek megválaszolása sokmindent tisztázhat. (...)

A mai politológiai szóhasználat a társadalmi erőket jobb és bal oldalra osztja. Ebből a fogalmi zűrzavarból kiemelve a Fidesz a mai magyar politikai élet centruma. Nem jobboldali párt, hanem centrupárt. Képviselet a nemzeti értékeket (vallás, család, a nemzeti múlt, társadalmi és kulturális hagyományok) és a baloldali értékek egy részét (a tanuláshoz való alanyi jog, az esélyegyenlőség biztosítása, állami beavatkozások a kíméletlen piaci mechanizmusokba, a minimális szociális védőháló biztosítása.)

A Fidesz centrupárt.

És mit képvisel a magát baloldali szerepben illegető SZDSZ?

A nemzetközi tőkét.

Szabadverseny?

A nemzetközi tőke nemzetközi propagandaosztálya az írott és elektronikus sajtóorgánumok tömegén át próbálja elhitetni velünk, hogy a globalizmus a fejlődés egyetlen útja. Hogy a nemzeti értékek, éppúgy, mint a nemzeti gazdaságok idejémtúltak, korszerűtlenek, vagy éppen fasiszták.

(...) bármily furcsán is hangzik ez, kijelenthetjük, hogy az SZDSZ az újkori globalizáció jobboldali elitpártja, mivel mindezekből semmit sem képvisel.

Az MSZPről nem mondható el ugyanez. Nem elitpárt. Nem is baloldali. A kacsintó kádárizmus utódpartja. Az állami vagyon felosztásának legfőbb haszonélvezője, ideológiamentes klientúrán, több évtizedes kapcsolatrendszeren keresztül, az egy akolhoz tartozás módján összetartott párt. Az önmagát átmentett politikai elit, a privatizációt saját hasznára fordító pártburzsoázia, a mezőgazdaságot kifosztó zöldbárók, a technokratabürokrata állami hivatalnokok összetartó érdekszövetsége. Kipróbált, régi elvtársak. Körülöttük a klientúra. Ez a párt valóban és hosszú távon jutalmazza a klienseit. Tábora állandó.

Amíg a Fideszt döntően a nemzeti értékek képviselete tartja össze, a nemzeti érdekeket próbálja összeegyeztetni az európai és a tengerentúli elvárásokkal, addig az MSZPsek a nemzetközi tőke elvárásait teszik eladhatóvá a választók tömgeihez szóló, a Fideszre balról licitáló ígéreteikkel.

Az MSZPt szövetségesük, a szabaddemokraták szalonképessé tették külföldön. A nemzetközi tőke bizalmát élvezhették.

A tömegek kormányozhatósága érdekében a nemzetközi tőkének is szüksége van egy centrupártra. A szabaddemokratákkal szövetséges MSZP éppen megfelelt.

Ez ma is így van. A nemzetközi tőke az MSZP választási győzelmében érdekelt. Ezt nyíltan meg is mondták sajtóorgánumaikban.

A választás első fordulóját követő napon a tőzsde nagymértékben erősödött. A forint gyengült.

Mikor támogatott a nemzetközi nagytőke baloldali pártokat?(...)

Orbán Viktor a mai Magyarország legkiemelkedőbb politikai tehetsége, ragyogó intellektusú, európai mércével is nagyformátumu államférfi.

Vezetésével vált a Fidesz kormányzó centrupárttá. Vezetésével haladt Magyarország a nemzeti értékeket megőrző, a nemzeti érdekeket képviselő fejlődés útján. A trianoni gerincroppantó döntések után magyar politikusként a legtöbbet tette azért, hogy a szélszakított magyarság szellemi egyesülése megvalósuljon. Tette ezt úgy, hogy szomszédainkkal a normális viszony megmaradt.

Orbán Viktor sokaknak útjában áll. A globalizmus apostolainak mindenképpen.

(:::) A Fidesz rettenetesnek bizonyuló hibákat vétett, ezek nagymértékben befolyásolták a választásokat.

Kommunikációképtelennek bizonyult a mai Magyarországon létező humán értelmiséggel. A napilapok, folyóiratok, az írott és elektronikus sajtó, a kulturális élet színtereit a Fidesz átengedte az SZDSZ-nek. Nem jöttek létre új napilapok, folyóiratok, fórumok egy sokszínű kulturális lét bázisaként.

.A választáson több múlik, mint eddig bármikor. Ez a választás nem a hatalom Fidesz vagy MSZPs kezekbe kerüléséről szól. A választás téje az, hogy Magyarország nemzeti értékeit, függetlenségét megőrizve halade az európai jövő felé, vagy a nemzetközi nagytőke hazai szálláscsinálói segítségével áldozatul esike a globalizmus iszonyatának.

Elsősorban a baloldali állampolgárokhoz kívánok szólni. A szélsőjobb oldali veszély hazugságnak bizonyult. Baloldali létükre miért állnának a nemzetközi nagytőke, és a képviselőtüket ellátó bankár, Medgyessy Péter oldalára?

Ebben a helyzetben Orbán Vikornak nincs alternatívája. Mellé kell állni.

A baloldali gondolkodóknak(...)dönteniük kell. Dönteni Magyarország mellett. (...)A Fidesznek kevés a tartaléka. Az egyik a kiszagda vezetésben csalódott, demoralizált parasztság. őket kell megszólítani. Mindenáron.

A másik tartalék a félvezetett baloldali érzelmű pogárok tábora. Próbálkozzunk meg az idegen hatalmak elleni nemzeti összefogással. Ma egyetlen jó döntés létezik. Egyetlen jó cselekedet. (...)

A levél elején a szerző rögtön leszögezi: „baloldali vagyok. Kívülálló”, majd ebből a „baloldali” alapállásból kritizálja az 1998–2002 közötti ellenzéket, az MSZP-t és az SZDSZ-t. Ezzel az egykori szimpatizáns álcáját ölti magára, aki kiábrándulva korábbi politikai ideáljaiból, ma már kívülről „objektív” képet tud formálni egykori kedvenceiről. A technika alapja: ha hitelesnek akarunk tűnni, igyekezzünk a saját látszólagos érdekeinkkel ellenkező módon érvelni (Pratkanis–Aronson, 1992). Az üzenet írója módszeresen lerombolja az akkori ellenzék kormányra vonatkozó kritikáját, majd átrendezi a magyar politikai-ideológiai palettát, azt igyekszik bizonyítani, hogy az MSZP valójában nem baloldali párt, az SZDSZ egyenesen jobboldali, míg a FIDESZ centrupártnak tekinthető. Az objektivitás látszatát tovább növelendő, kitér a polgári kormány által elkövetett hibákra is (pl. elégtelen kommunikáció az értelmiséggel), majd a bal- és jobboldal között tévelygő olvasónak megadja az egyértelmű „objektív” útmutatást: „Orbán Vikornak nincs alternatívája.” Ugyanezt az „álruhás” meggyőzési módszert használja egyébként az a korábban idézett e-mail is, mely egy „ex-fideszes” nevében íródott és a polgári kormányt támadja.

„Informáló-tényközlő” üzenetek

Néhány e-mail látszólag nem meggyőzni akar, hanem csak bizonyos információkat közöl az olvasókkal. Ezek az e-mailek meghagyják a döntés szabadságát az olvasóknak, csak egyfajta adalékkal szolgálnak ismereteihez, melyek segítségére lehetnek a döntés meghozatalánál. Az első példa a fentebb már idézett „Tudta-e Ön, hogy...” kezdetű e-mailek sorozata, melyek számtalan formában terjedtek az Interneten és az utcákon, a második pedig egy tudományos hangvételű írás, mely a jobboldal egyik legnagyobb „fegyverét”, a Bokros-csomagot igyekezett felhasználni.

„Tudta-e Ön, hogy Magyarország államadóssága 1985–87 között 12 md dollarról 18 md dollarra nőtt, míg ezalatt 1985ben Medgyessy Péter pénzügyminiszter-helyettes, 1986–87ben pénzügyminiszter volt?

Tudta-e Ön, hogy Medgyessy Péter 89ben, mint a gazdasági atalaku-lásértfelelős miniszterelnökhelyettes a parlamentet kikerülve, titkos megallapodást kötött a francia Mátra céggel, amelyben megbízta azokat egy budapesti metro megépítésével 30 md ft értékben?

(...)”

„1995 elejére vitathatatlan-ná vált a költségvetési megszorítások, az importkorlátozások, a jövedelemkiáramlások szükségessége és ezzel párhuzamosan az exportorientált növekedés fenntartása.

A Bokros-csomag (Bokros Lajos akkori pénzügyminiszter neve után) 1995. március 12én került bevezetésre. Szinte kizárólag monetáris és fiskális eszközöket alkalmazott. Monetáris: a forint egyszeri jelentős mértékű (9%)leértékelése és a kiszámítható csúszó árfolyampolitka bevezetése.

Fiskális:

bevéte-lnövelo: 8 %-os vámpótlék bevezetése, ÁFAkucsok emelése (12 %ra, 25 %ra) kiadáscsökkento: a szociális ellátások szukítése, a költségvetésbol finanszírozott jövedelmek szigorú kordában tartása, reálértékének csökkentése (köz-tisztviselok, közalkalmazottak jövedelmei, nyugdíjak), egyéb jövedelem-politikai intézkedések.

E megszorítások az egyensúly rövidtávú megteremtését ugyanakkor a gazdaság növekedését is szolgálták.(...)

A Bokros csomag negatív eredményeit a saját borén többékevésbé minden-i érzékelté, a pozitívumokról viszont nem biztos, hogy valamennyien teljes képet kaphattunk.

A Bokros-csomag pozitívumai a következők voltak:

Megszunt a külso és belso finanszírozási válság, a gazdaság termelési és végső felhasználási folyamatai biztonságosan finanszírozhatókká váltak.

Megállt a külso és belso egyensúly romlása, az adósságállomány csökkeni kezdett.

Felgyorsult a privatizáció (bár az energetikai ágazat magánosítása több kérdést is felvet), ami a strukturális átalakulást segítette.

Nottek a külföldi befektetések, emelkedtek a versenyszféra beruházásai, korszerűsödött a gazdaság muszakitechnikai színvonala, hatékonyabbá vált a termelési struktúra.

Javult a gazdaság versenyképessége, nott a termelékenység és hatékonyság, dinamikusan bo-vült az export.(...)

A teljesség kedvéért azonban felsorolom az intézkedési csomag negatívumait is: Az infláció a kezdetekben felgyorsult s csak 1997 végére érte el újra az 1994. évi szintet.

12 %al csökkentek a reálbérek, szukültek az államháztartás kiadásai is. A hazai keresleti oldal szukülése is hozzájárult az 1995-96 évi szerény mértéku gazdasági növekedéshez. (...)

Tény, hogy 1997re megteremtodtek az élénkülés, a kiegyensúlyozott növekedés feltételei.”

Bár mutatnak némi párhuzamot, a két levél hangneme és stílusa merőben különbözik. Az első voltaképpen egy erőteljes negatív kampányanyag, mely bár látszólag tényeket közöl, valójában több valótlan állítást is felvonultat, így tulajdonképpen álcázott fekete kampányfogásnak tekinthető. A második tárgyilagos hangvételű, a szakmai kompetencia meggyőző erejét segítségül hívó írás. A két üzenet célközönsége is merőben különböző: míg az első a hétköznapi embert, a második a közgazdasági képzettségű értelmiségieket kívánja inkább meggyőzni.

Végül itt tehetünk említést az olyan e-mailekről is, melyek nem a választáson esélyes politikai erők valamelyike mellett érvelnek, hanem ezeket kritizálva új csoportosulások létrehozását sürgetik, például:

„Kedves Barátom!

Ennek a levélnek az elküldésével megvártam a ma esti Orbán beszédet, remélve, hogy olyan programot hallunk tőle, amely okafogyottá teszi az alábbiakat. Sajnos, semmi áttörés nem volt. Az alábbiak változatlanul érvényesek maradtak. A polgári Magyarországról beszél a magyarság Magyarországa helyett. A jobbközép oldalról beszél a cionista diktatúra baljobb mesterséges megosztásán felülemelkedo alternatívája helyett. Polgári körök szervezését indítványozza a magyarérdek képviselo körök helyett.(...)

A Szent Koronában egyesülo magyar nemzet minden tagjának egymásratalálása kell most, tehát nem polgári összefogásra van szükség a szocialistaliberális erok ellen, hanem magyar összefogásra a cionista diktatúrával szemben, vagyis létre kell hoznunk

A MAGYAR NEMZETI EGYSÉGET!(...)

Az Orbánkormány tehát a liberális értékrendet képviselte és akarja képviselni, megtevesztve azokat a magyarokat, akik érdeke a kereszténymagyar értékrend képviseletéhez fuzodik.

A MIÉP gazdasági rendszere a kapitalizmus egy „emberiesített” válfaját igyekszik megvalósítani.(...)

Ki kell viszont hangsúlyoznom ismét: az, hogy valaki a fenti (vagy a nem említett) pártok bármelyikének tagja, vagy tagja volt, nem jelenti azt, hogy nem csatlakozhat a Magyar Nemzeti Egységhez! Sot, remélem, sokan közülük felismerik, hogy pártvezetoi becsapták, félrevezették oket és a magyarság érdekét képviselo Magyar Nemzeti Egységhez csatlakoznak.(...)
Ez a forradalom az élet forradalma a halál ellen. (

csak ez az alternatíva az, amely élhető!(...)

És kérlek Téged, kedves Barátom,

*csatlakozz ehhez a minden magyar ember érdekét képviselő és érvényesítő
nemzeti egymástkereséshez, hogy mindannyian egymásra találjunk!*

Kelt Szegeden, 2002. május 7-én.

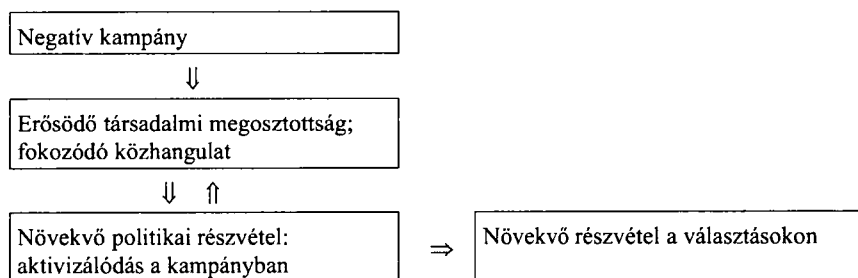
Magyarkeresztény szeretettel: dr. H. J.”

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A ligha vitatható, hogy a 2002. évi parlamenti választások második fordulójában a megnövekedett választói részvétel okai között az intenzív e-mail kampány is jelen volt. Ez viszont egyben már okozat is: a szélsőséges megosztottság és a felfokozott politikai hangulat következménye, amely viszont – részben – a politikai kampány hatása. Az okok és következmények összefüggéseit az 1. ábra tünteti fel.

1. ábra

A felfokozott politikai aktivitás sémája

A legfelső mező a pártok által bonyolított, szűkebb értelemben vett negatív kampányt jelenti, mely már az első forduló előtt is mindkét oldalon bevett technika volt. Ez egyfajta vibráló, ellenségeskedésre hajlamosító légkört teremtett; létrehozta a szembenálló blokkokat és annak az érzését, hogy a választásokon nagyon komoly a tét. A közhangulat fokozódása a politikai aktivitás növelésére sarkallta a választópolgárokat. Ide tartozik például az intenzívebb közbeszéd politikai kérdésekben, gyűlésekre járás, politikai-választási tárgyú e-mailek és SMS-ek küldözgetése, falragaszok és szórólapok terjesztése. Az aktivitás és a közhangulat fokozódása egymással folyamatos kölcsönhatásban, egyre intenzívebbé váló folyamatban ment végbe. Ez az önerősítő hatás a rendszer kimeneti oldalán a választói kedv nagymértékű fokozódását eredményezte.

Az e-mailek voltaképpen egy forradalmian új, hatékony eszközt jelentenek a politikai marketingben, mely a politikusok számára is komoly perspektívákat nyithat. Kellően lojális politikai szavazótábor céltudatos mozgósításával a támogatókat is a *kampány aktív részesévé lehet tenni*, részben áthárítva rájuk a hagyományosan a politikusokat terhelő fārasztó és költséges feladatot, a választópolgárok meggyőzését. Nem más ez, mint a *politikai vírusmarketing* (Dányi–Sükösd, 2002/a, 290. o.) technikája, mely egy viszonylag új keletű

marketingmódszernek a politikában való alkalmazását jelenti. Lényege, hogy ha a fogyasztókat – adott esetben a választópolgárokat – valahogy motiválttá tesszük a marketingüzenet továbbítására, akkor az üzenet a vírusokhoz hasonlóan viharos gyorsasággal fog terjedni, ráadásul a tömegkommunikációnál személyesebb csatornákon keresztül, ami tovább növeli hatékonyságukat. Ezen az elven terjedtek a politikai e-mailek és SMS-ek, illetve a kétes valószínűségű híresztelések a választási kampány időszakában.

Több jel is arra mutat, hogy a „jövő kampánya” sokkal nagyobb mértékben fog építeni a szavazótábor politikai aktivitására és mozgósítására, egyoldalú helyett az interaktív, vertikális helyett a horizontális politikai kapcsolatok és kommunikatív aktusok előtérbe helyezésére. Ezt a technikát a közelmúltban nálunk leginkább a jobboldal alkalmazta és alkalmazza ma is, például a Polgári Körök keretein belül. Ez a modell látszik kirajzolódni a FIDESZ szervezeti átalakulásából is, de más példákat is láthatunk rá: a fiatalokat tömörítő politikai szervezetek és párttagozatok létrehozatala, az SZDSZ Netpártja stb. A technika persze nem veszélytelen: az állampolgári csoportosulások tevékenysége kevésbé ellenőrizhető, az aktivisták csoportjai önálló életre kelhetnek és így könnyebben kicsúszhatnak a rájuk építő párt kontrollja alól.

JEGYZETEK

---

¹ A politikai pártok website-jaival kapcsolatban Dányi és Sükösd (2002) ad némi eligazítást.

² Forrás: www.netsizer.com

³ Lásd Kiss–Boda, 2001.

⁴ A kokárda – a pártkitűzőkhöz hasonlóan – azért különösen jó példa, mert demonstratív módon hozza tudomásra, hogy a viselője melyik politikai tábor tagja, és egyértelmű külsődleges jellemzők alapján csoportot formál egyébként egymással semmilyen földrajzi vagy személyes kapcsolatban nem lévő egyénekből.

IRODALOM

Boros G. (2002): „A múmia visszatér.” Fekete kampány a pesti utcán. In Sükösd M. – Vásárhelyi M. (szerk.): *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*. 2002. Élet és Irodalom könyvek, Budapest, 264–275. o.

Dányi E. – Sükösd M. (2002/a): Fekete PR és politikai vírusmarketing. Interaktív kommunikációs eszközök a kampányban. In Sükösd Miklós – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*. 2002. Élet és Irodalom könyvek, Budapest, 276–294. o.

Dányi E. – Sükösd M. (2002/b): Szavazzram.hu – Párthonlapok a választási kampányban. *Népszabadság*, 2002. március 25.

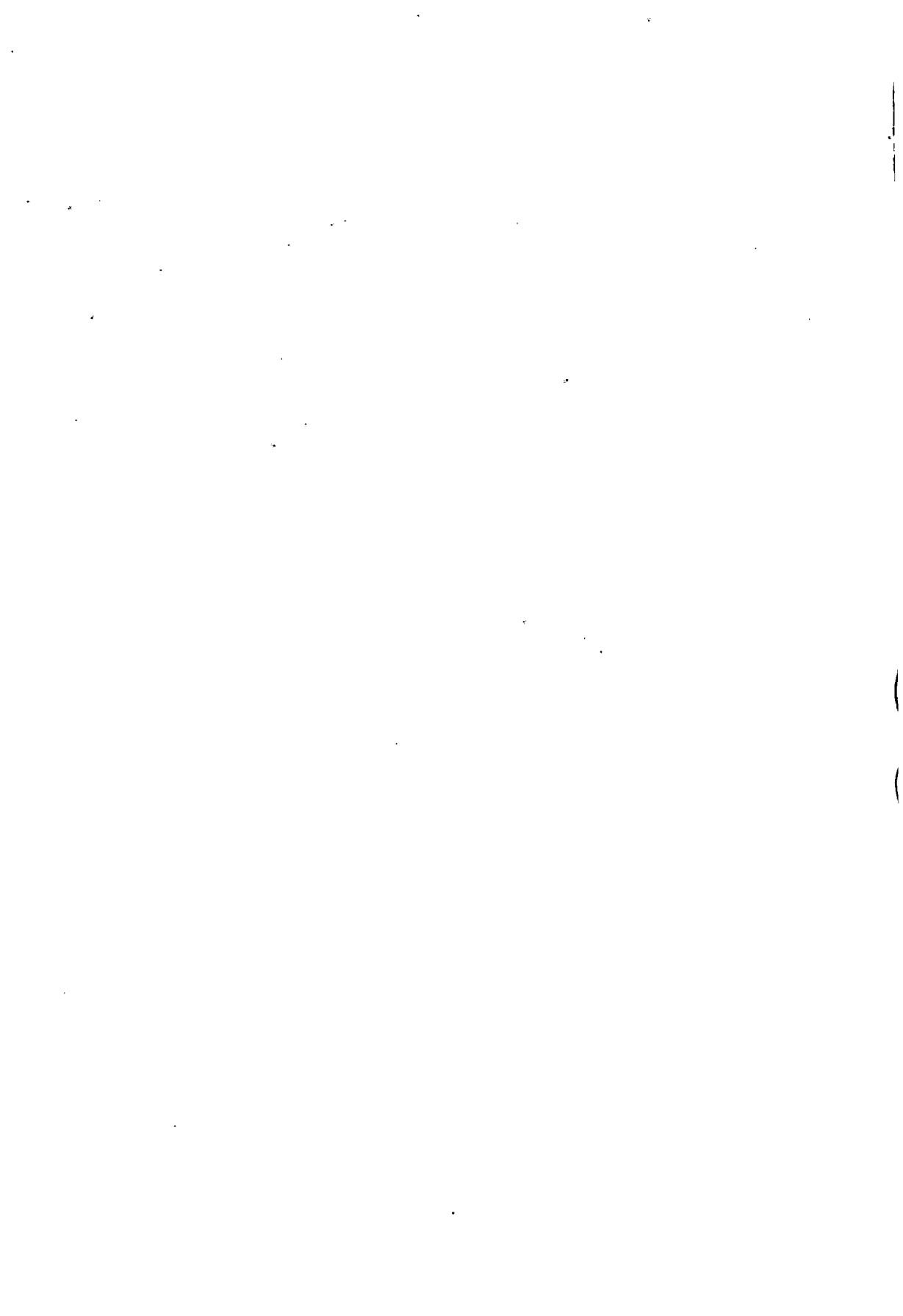
Festinger, L. (2000): *A kognitív diszsonancia elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.

Hartmann, R. (1981): Terepkísérlet, melynek célja az „érzelmekre ható” és az „értelemre ható” politikai röplapok hatékonyságának megállapítása a választási küzdelemben. In Csepeli György (szerk.): *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 125–142. o.

Hovland, C. J. – Janis, I. L. – Kelley, H. H. (1973): A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest.

Hunyady, Gy. (2000): Politikai sztereotípiák: pártok jellegzetességei a közgondolkodás tükrében. *Alkalmazott pszichológia*, II./1. 5–24. o.

- Kiss B. – Boda Zs. (2001): Politikai kommunikáció az interneten. *Politikatudományi Szemle*, 2001/4. 239–268. o.
- Körösenyi A. (2000): Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle*, 2000/3–4. 5–24. o.
- Newman, B. (2000/a): *Politikai marketing mint kampánystratégia*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest, 31. o.
- Newman, B. (2000/b): *A politika tömegmarketingje. Demokrácia a gyártott imázsok korában*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest, 117. o.
- Pataki, F. (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Osiris, Budapest, 123–124. o.
- Pratkanis, A. R. – Aronson, E. (1992): *A rábeszélőgép*. AB OVO, Budapest, 80–84. o.
- Séra L. (1983): *A nevetés és a humor pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 56–57. o.
- Sherif, M. – Sherif, C. W. (1980): Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás. In Csepeli Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 347–392. o.
- Smith-Mackie (2002): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 236, 465–470. o.
- Stroebe, W. – Jonas, K. (1999): Az attitűdök megváltoztatásának stratégiái. In Hewstone és mtsai (szerk.): *Szociálpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 199. o.
- Zentai I. (1998): *A meggyőzés útjai*. Typotex, Budapest, 19. o.

CONTENTS

POLITICAL CENSORSHIP IN THE PUBLIC SERVICE TELEVISION? Round-table conference organized by the Press Freedom Center and the Independent Media Center	3
Plauschin, András: POLITICAL NEWS PROGRAMS IN 1992	17
Polyák, Gábor: THE IMPACT OF DIGITALIZATON ON THE MEDIA LAW	39
Kapitány, Ágnes - Gábor Kapitány: THE SYMBOLISM OF OBJECTS	55
Bajomi-Lázár, Péter: PUBLIC MEDIA IN THE UNITED STATES. IS THE AMERICAN MODEL APPLICABLE IN HUNGARY?	89
Kreko Péter: E-MAILS OF POLITICAL CONTENT DURING THE PARLIAMENTARY ELECTION	101

300 Ft